

I

SEMANTISKA BEGREPP OCH DISTINKTIONER

1

INLEDNING

1.1 SPRÅKVETENSKAPLIG SEMANTIK

Semantik (semiologi, semasiologi) är vetenskapen om tecken och deras tydning. Som särskild vetenskapsgren kan den spåras till omkring 1825 (C. Chr. Reisig i Halle), även om litet hände förrän på 1880-talet genom fransmannen Michel Bréal. Fram till omkring 1930 betraktades semantiken som en i huvudsak historisk vetenskap, sidoordnad med etymologin, läran om ords ursprung. Huvudsyftet var att studera betydelseförändringar och att formulera generella lagar för sådana. Semantikens relativa ungdom som vetenskap innebär emellertid inte att semantiska undersökningar icke företagits tidigare. I verkligheten är intresset för semantik lika gammalt som intresset för språket överhuvudtaget. Detta intresse visar sig ju tydligast i konstruerandet av ordböcker.¹

En sida av semantiken har under de senaste årtiondena kommit att i praktiken avsevärt utökas till en särskild disciplin, nämligen studiet av tecken, som inte är direkt språkliga. De språkliga tecknen utgör ju blott en del av allt som kan fungera som tecken (dvs. ställföreträdare på ett visst sätt: ett teckens uppgift är att representera något annat) – jämför signaler, diagram, bilder, religiösa och andra symboler, symptom, förebud, osv. De språkliga tecknen skiljer sig nämligen från de icke-språkliga däri att de inte alltid är verkliga tecken (för något eller på något) eller symboler. Även om det låter sig sägas, att ett språk är ett system av konventionella tecken eller symboler, så är detta missvisande om man inte samtidigt klargör att

¹ Ullman s. 1–7, Lyons s. 400, Regnéll s. 1, 173.

tecknen är helt beroende av systemet: ett ord är inte ett ord på annat sätt än till följd av en abstraktion utifrån talvanorna. Även utvecklingen inom kommunikationsteorin har bidragit till att man numera i allmänhet sätter 'semantik' lika med enbart 'betydelselära'.²

Semantiken har haft vissa svårigheter att bli erkänd som en fullvärdig lingvistisk disciplin. Många språkvetenskapsmän har tvivlat på att betydelser kan studeras med samma vetenskapliga objektivitet som t.ex. grammatisk och fonologisk forskning äger. Vidare har semantiken aldrig varit exklusivt språkvetenskaplig. Filosofer, logiker, psykologer, antropologer, sociologer, historiker och jurister har alltid haft legitima behov av att studera ords betydelser. Emellertid har man med tiden funnit att den strukturalistiska metodik, som introducerats av Ferdinand de Saussure och som kommit att prägla den grammatiska forskningen, är användbar också inom semantiken. Därigenom har denna fått ökat berättigande i lingvistens ögon. Härtill har även bidragit, att man klarare kommit att inse behovet av att utnyttja semantiska kriterier inom fonologi och grammatik.³ Genom det framförallt genom Noam Chomsky framkallade intresset för en distinktion mellan grammatiska ytstrukturer och djupstrukturer och därmed förbundna formalisering av grammatiska regler, i syfte att klarlägga s.k. grammatiska transformationer mellan olika strukturer, har värdet av semantiska fakta betonats ytterligare:

there can be little doubt that a full grammar must contain fairly intricate rules of semantic interpretation, keyed, at least in part, to fairly specific properties of the lexical items and formal structures of the language in question.⁴

² Ullman s. 13–18, Regnéll s. 1, 10–11, 15–17, Alston s. 50–61, Cohen s. 34, Ziff s. 87, Black s. 148–150, Sparshott s. 360–369; se även Hospers s. 29–61. – Om ordmagi, se Ogden & Richards s. 24–47.

³ Lyons s. 50–51, 400, 443–481, Regnéll s. 140–141, Ullman s. 8, 236–258, Cohen s. 76–78. – Chomsky s. 1 kallar lingvistik för en gren av kognitiv psykologi. Se redan de Saussure s. 33. För en instruktiv framställning om psykologisk forskning om och syn på språkbeteende, särskilt vad beträffar inläring och variationer i prestationsförmåga, se Carroll, särskilt s. 28–29. Se även Ullman (Language) s. 207–212.

⁴ Chomsky s. 50. Om transformationell grammatik, se t.ex. Chomsky s. 25–53, Lyons s. 247–269, Marshall, Matthews, Strawson (Grammar), Cohen s. 37–38, Carroll s. 22–26. Chomsky s. 54: "At present the field is in considerable ferment, and it will probably be some time before the dust begins to settle and a number of outstanding issues are even tentatively resolved."

Semantikens betydelse för språkvetenskapen framgår kanske av en översikt av lingvistikens olika discipliner. Som bas för en indelning av språkvetenskapen används tämligen ofta de skilda typer av enheter varmed den sysselsätter sig: ljudenheter, meningsenheter och relationsenheter. I fråga om ljudenheterna studeras de akustiska och artikulatoriska aspekterna i *fonetiken*, medan ljudens språkliga funktion studeras i *fonologin*. Här bör observeras, att fonologin arbetar med ett semantiskt kriterium. Fonologins ljudenheter, vilka kallas fonem, utmärks genom sin förmåga att i oförändrad fonetisk omgivning ge upphov till olika meningsenheter. I svenskan är t.ex. de fonetiska skillnaderna mellan tungspets-r och tungrots-r fonologiskt irrelevanta, varför dessa olika fonetiska enheter tillhör samma fonem; i t.ex. japanskan gäller detsamma för l och r.⁵

Studiet av meningsenheter är inte begränsat till studiet av ord, utan omfattar även andra betydelsebärande enheter, s.k. morfem, såsom stammar, derivativa suffix och prefix, böjningssuffix och intonation. Men ordet har naturligtvis en nyckelställning, även om det bereder vissa svårigheter att finna entydiga kriterier för vad som skall räknas som ett ord. *Lexikologin*, läran om ord, har en *morfologisk* och en *semantisk* avdelning. I den förra undersöks former av ord och deras komponenter, i den senare undersöks dessas betydelse. Med 'semantik' avses i första hand just den semantiska lexikologin. Det är givet att *etymologi* och *lexikografi* (ordbokskompilation) också hör hemma inom lexikologin.⁶ Genom kombinationer av ord erhålls satser, undersatser och fraser. Dessa studeras huvudsakligen inom en tredje språkvetenskaplig huvudgren, nämligen *syntaxen*. Också här kan man skilja mellan en morfologisk och en semantisk avdelning.⁷

Den nu antydda systematiken, som härrör från Ullman, är givetvis blott en bland flera tänkbara. Traditionellt har man i stället skilt mellan fonologi, lexikon och grammatik. En modern strukturalist som Lyons gör en grov indelning i fonologi, grammatik och semantik.⁸ I Ullmans

⁵ Ullman s. 23–26, Lyons s. 99–132, Regnéll s. 27–28, Carroll s. 11–17, Quine (Words) s. 89–90.

⁶ Ullman s. 26–31, 36–53, Lyons s. 180–206, Regnéll s. 26–27, 29, Carroll s. 18–19, 27, Ziff s. 13–15. – Även stilistiken har delvis utvecklats i nära anslutning till semantiken; Ullman s. 9, Ullman (Language) s. 99–201.

⁷ Ullman s. 31–35, Lyons s. 172–180, Regnéll s. 29–31, Carroll s. 19–22, Ziff s. 26–27. – Om s.k. komparativ filologi, se Lyons s. 21–38.

⁸ Lyons kan rekommenderas för närmare inblick i lingvistikens metoder, problem och resultat.

schema motsvaras grammatiken av hela syntaxen och den del av lexikologin som rör allmänna frågor, t.ex. hur derivativa former uppkommer.⁹

Semantiken är en deskriptiv, empirisk vetenskap.¹⁰ Fastän dess metoder och resultat är av intresse för många andra vetenskaper kan dock vissa typer av undersökningar påstås vara exklusivt språkvetenskapliga, även om vi bortser från lexikografin. Främst gäller detta (1) studiet av s.k. semantiska fält och s.k. komponentanalys,¹¹ (2) studiet av betydelseförändringar, deras orsaker, innebörd och följder – *diakroniskt* studium – och (3) studiet av betydelserelationer såsom synonymi (lika betydelse hos olika ord), polysemi (olika betydelse hos samma ord), homonymi (olika ord med samma form), hyponymi (över- och underordnade ord), antonymi (ord med på något sätt motsatt betydelse), osv.¹² – *synkroniskt* studium – samt (4) studiet av typer och förändringar av motivation till ord.¹³ Vidare har åtminstone hittills den semantiska syntaxen rönt ringa uppmärksamhet utanför språkvetenskapen,¹⁴ vartill kommer att den språkvetenskapliga semantiken rimligen måste ha en egen vetenskapsteori med kritiska analyser av teoribildning och tekniska begrepp, däribland sådana som är av enbart språkvetenskapligt intresse, såsom begreppet morfem.¹⁵

1.2 FILOSOFISK SEMANTIK

Det är inte uppenbart att språket och dess funktioner måste vara av centralt intresse för filosofer. Likväl har så alltid varit fallet. Detta beror i första hand på att mycket av filosofin alltid har handlat om begreppsanalys, och begreppsanalys är en särskild form av språklig analys.¹⁶ När det gäller vissa speciella filosofiska frågor kan man vidare direkt se att språkliga undersökningar är relevanta. Ett enkelt exempel är problemet

⁹ Ullman s. 35.

¹⁰ Om olika undersökningsmetoder, se Regnéll s. 128–144 och även Ullman (Language) s. 1–16.

¹¹ Ullman s. 236–258, Ullman (Language) s. 92–95, Lyons s. 429–431, 470–481, Cohen s. 76–78.

¹² Ullman s. 141–235, Ullman (Language) s. 81–92, Regnéll s. 2, 71–78, 103–127, Lyons s. 443–470. – Om skillnaderna mellan diakronisk och synkronisk forskning, se de Saussure t.ex. s. 129–134, 141–143, 193–197, Lyons s. 45–50, Ullman s. 7–8, Ullman (Language) s. 50–62, Cohen s. 12, Hough s. 138 och Ziff s. 196–198.

¹³ Ullman s. 80–115, Ullman (Language) s. 40–49, 66–71.

¹⁴ Lyons s. 435–442.

¹⁵ Lyons s. 402, Vendler s. 5.

¹⁶ Se nedan t.ex. avsnitten 1.3 och 4.2.

om kunskap a priori: man leds här till frågor om hur satser kan vara sanna eller falska enbart på grund av den betydelse de i dem förekommande termerna har.¹⁷ En självklar följdfråga är vad 'betydelse' betyder.¹⁸ Ett annat exempel är det metafysiska problemet om verklighetens beskaffenhet. För att kunna klarlägga den grundläggande världsstrukturen måste man använda ett språk, och för många har det syntts som en rimlig tanke att ett perfekt språk har en med verkligheten analog struktur. Man har därför sett det som en filosofisk uppgift att konstruera ett sådant språk.¹⁹ Det kan också framhållas, att filosofiska diskussioner ofta tar sin utgångspunkt i vad andra filosofer har sagt, varför det är av vikt att utröna betydelsen hos det sagda eller vad vederbörande har menat med vad han sagt.

Det är således begripligt, att även filosofer har behov av att analysera semantiska begrepp, såsom betydelse, meningsfullhet, flertydighet och vaghet, och av att försöka komma till klarhet i fråga om olika sätt att använda språkliga uttryck, olika sätt att klassificera termer, osv. Därmed är givet att filosofiska analyser i viss mån har samma objekt som den mest teoretiska lingvistiska semantiken. Väsentliga olikheter mellan filosofen och lingvisten är dock lätta att finna. Filosofen har helt andra syften med sin verksamhet än språkvetenskapsmannen. I motsats till denne ser han sin befattning med språket som ett medel till ett mål: att lösa filosofiska problem. Genom att det snarare är begrepp än ord som intresserar honom, kommer konsekvenserna av olika begreppsbildningar i förgrunden och därmed även värderingsfrågor (begreppsbildningens lämplighet). I motsvarande hänseende har lingvisten principiellt att nöja sig med att registrera språkvanor.²⁰

Det finns således visst fog för att säga att de flesta filosofer också är semantiker, eftersom de undersöker betydelser och funktioner hos ord och satser. Men vissa filosofiska riktningar kan betecknas som särskilt semantiskt präglade. Jag skall här nämna fyra, vilka inbördes är mycket olika. De tre först nämnda är utan betydelse för detta arbete.

¹⁷ Alston s. 4–5; se närmare t.ex. Cohen s. 173–186, Næss (Semantik) s. 59–66, Quinton, Hamlyn s. 249–280 och jämför Quine s. 20–37.

¹⁸ Wisdom s. 229: "What is meaning? ... is involved in every philosophical problem and is consequently involved twice over in itself. Thus we ask 'What is the meaning of "meaning"?'. Se även Christensen s. 196–201.

¹⁹ Den logiska atomismens huvudarbete är Wittgenstein (Tractatus). Se vidare Black (Language) s. 111–165, Urmson s. 75–93, 141–145, Wedberg s. 155–161, 175–205, Waismann s. 307–322 och Alston s. 2–3.

²⁰ Regnéll s. 2–5, Alston s. 8–9, Christensen s. 171–174.

Som arvtagare till den logiska atomismen (Russell, den tidige Wittgenstein, m.fl.) och den logiska empirismen (eller logiska positivismen; Schlick, Carnap, Neurath, m.fl.) har främst i USA inom ramen för den symboliska logiken vuxit fram en vetenskapsgren som kan kallas *logisk semantik* (eller ”ren semantik”). Dess förgrundsfigur är Rudolf Carnap. Denna form av semantik är en abstrakt axiomatisk disciplin, som arbetar med konstgjorda formelspråk.²¹

En annan typ av filosofisk semantik kan kallas *sociologisk semantik* (eller empirisk semantik) och har främst bedrivits av den s.k. Osloskolan under ledning av Arne Næss. Vid sidan av analyser av begrepp såsom tolkning, precisering, oenighet, saklig argumentation och intentionsdjup är Osloskolan känd för empiriska undersökningar av hur ord faktiskt används och för att ha skapat metoder för genomförandet av sådana undersökningar.²² Som Cohen påpekar, kan man härigenom få svar på frågor t.ex. om hur många människor som använder ett begrepp i en viss form och i vilka kulturer eller subkulturer det förekommer. Om detta har filosofiskt intresse är tveksamt; det bästa man kan få ut av dylika undersökningar torde vara en insikt om vilka satser som uppfattas som tautologiska (analytiska) av vissa personer vid vissa tillfällen.²³

Språkets makt över tanken har länge varit ett kärt filosofiskt tema. Inom en praktiskt-semantisk riktning av populärvetenskaplig art är huvudsyftet att avslöja språkligt betingade fördomar och vilseledande propaganda. Denna typ av semantik brukar kallas *allmän semantik* (”general semantics”) och är mest känd genom skrifter av Korzybski, Stuart Chase och Hayakawa. Det går inte att bortse från att överdrivna förenklingar och överdrivna filosofiska ambitioner i viss mån har präglat denna riktning.²⁴

Den fjärde typen av filosofisk verksamhet, som har en närmare anknytning till språket än filosofi i allmänhet, är svårare att karakterisera. Det rör sig nu om s.k. *lingvistisk filosofi*. Svårigheten ligger främst däri

²¹ Se närmare Wedberg s. 236–302 och även Regnéll s. 173–174, Alston s. 6, Popper s. 20–22, 128, 374, 376 (s. 21: ”These model languages have no bearing on either science or common sense.”).

²² Næss, Næss (Semantik), Ofstad (som kan anses vara huvudarbetet med Osloskolans metod tillämpad; att den är filosofiskt betydelsefull har åtskilligt att göra med att Ofstad inte företagit några empiriska undersökningar), Wedberg s. 355–365, Regnéll s. 133–138.

²³ Cohen s. 110–111, 119–120, 178. Se även Furberg s. 50.

²⁴ Exempel: Chase. Se Black (Language) s. 223–246, Regnéll s. 6–7.

att flertalet filosofer som f.n. är verksamma i de engelsktalande länderna och i viss mån även i de nordiska länderna är mer eller mindre inspirerade av den grunduppfattning om filosofins mål och medel som dominerade Wittgensteins (1930- och 1940-talen) och J.L.Austins (1940- och 1950-talen) lärarverksamhet i Cambridge respektive Oxford. Visserligen föreligger avsevärda olikheter mellan Wittgensteins och Austins intressen och åsikter om filosofisk metod. I en del hänseenden kompletterar de varandra. Men gemensamt för dem – och en rad andra synnerligen inflytelserika filosofer, av vilka här blott skall nämnas Gilbert Ryle, Max Black, John Wisdom, R.M. Hare, P.F. Strawson, H.L.A. Hart, J.O. Urmson och G.J. Warnock – är att ”vanligt språk” har en förgrundsplats vid filosofisk analys. Vanligt språk sätts då i motsats till tekniskt språk i allmänhet, filosofiskt-tekniskt språk, icke-standardiserat språk (t.ex. metaforiskt, ironiskt, poetiskt), slang och jargong och – kanske i första hand – formaliserat språk.²⁵

The philosopher contemplates things through the prism of language and, misled by one or other of its aspects, for example by some analogy, suddenly sees things in a new strange light. We can cope with these problems only by turning back towards the focal point of his disquiet, that is, towards language itself.²⁶

Detta är naturligtvis inte rätta platsen för en diskussion av filosofisk metod. Jag får därför nöja mig med att säga, att lingvistiska filosofer sysslar med begreppsanalys och att denna sker mot bakgrunden av allmänt språkbruk.²⁷ På ett par punkter kan dock missförstånd förebyggas.

Lingvistiska filosofer säger ofta att de beskriver ords *logiska grammatik*. Waismann förklarar: ”By grammar we mean everything about language which can be fixed before language is applied.”²⁸ Som särskilt Cohen påvisat finns åtskilliga nackdelar med denna terminologi.²⁹ Sälunda är det

²⁵ Se t.ex. Ryle (Ordinary) s. 108–112, 121–125, Flew s. 18, och om relevansen av denna inriktning särskilt Cavell s. 78–83.

²⁶ Waismann s. 416. – Wittgenstein §109: ”Die Philosophie ist ein Kampf gegen die Verhexung unsres Verstandes durch die Mittel unserer Sprache.” [Philosophy is a battle against the bewitchment of our intelligence by means of our language.]

²⁷ Se t.ex. Flew, Wisdom s. 36–50, 169–181, 248–282, Furberg s. 1–55, Waismann s. 1–14, 81–86, Ryle (Ordinary) s. 126–127, Ryle (Meaning) s. 152–153, White s. 4–11, Hare (Essays) s. 19–53, Alston s. 5 samt Jareborg s. 8–11 och där angiven litteratur.

²⁸ Waismann s. 13. Se även t.ex. Wittgenstein §90.

²⁹ Se närmare Cohen s. 95–109 och även Passmore s. 122–123.

lätt att anta att det finns logiska, dvs. tidlösa, regler för användningen av varje ord i språket. Men i verkligheten ändrar orden betydelse i och med att språkvanorna ändras. Den viktiga distinktionen mellan lexikal och situationell betydelse³⁰ kan lätt suddas ut. Filosofiska frågor kan komma att uppfattas som rent språkliga, i stället för primärt begreppslika. (Till och med Austin, som är känd för att i första hand vara intresserad av ord, hade helt klart för sig att vi har de ord vi har och talar som vi gör, därför att vi betraktar verkligheten på vissa sätt. Även filosofin ökar vår kunskap om världen, bl.a. genom att lära oss att se den utifrån nya perspektiv.) Idén om en logisk grammatik innebär också, om den tas på allvar, att filosofisk oenighet egentligen vore omöjlig: den som har fel i en filosofisk fråga måste antingen säga något som illustrerar den riktiga uppfattningen eller också säga något meningslöst eller ologiskt.

Talet om logisk grammatik torde sakna fördelar och kan således lätt associeras med oriktiga uppfattningar. Man kan gå så långt som att säga att det är helt inadekvat, eftersom det innefattar att filosofins uppgift är rent deskriptiv. Visserligen trodde Wittgenstein att så är fallet.³¹ Men

³⁰ Se nedan avsnitten 1.3, 2.6 och 2.7.

³¹ Wittgenstein § 124: "Die Philosophie darf den tatsächlichen Gebrauch der Sprache in keiner Weise antasten, sie kann ihn am Ende also nur beschreiben. Denn sie kann ihn auch nicht begründen. Sie lässt alles wie es ist." [Philosophy may in no way interfere with the actual use of language; it can in the end only describe it. For it cannot give it any foundation either. It leaves everything as it is.] Det skall emellertid betonas att Wittgenstein polemiserade med dem (inklusive sig själv i *Tractatus*) som såg ett logiskt perfekt språk som en möjlighet (se t.ex. Wittgenstein s. x och § 98) och också att han insåg att varje beskrivning förutsätter ett urval och därmed värderingar på något sätt (se t.ex. §§ 132, 133, 291); i § 133 bl.a.: "Es gibt nicht *eine* Methode der Philosophie, wohl aber gibt es Methoden, gleichsam verschiedene Therapien." [There is not *a* philosophical method, though there are indeed methods, like different therapies.]

Uppenbart är att Wittgenstein i vad han sade underskattade de normativa och värderingsmässiga aspekterna av språkanvändningen. Se t.ex. Black (Margins) s. 246–268, Cavell s. 79, 87, och Walsh s. 132: "Yet just as Burke fails to persuade us that we need no general theory of politics, but only histories of particular political institutions, so Wittgenstein's advocacy of the view that we should confine ourselves to particular language games does not satisfy. Not all language games, we feel, are equally well founded, even if they are all played."

Malcolm (Memoir) s. 63: "Apart from other things, I think that there was indeed something in the content of his philosophy that improperly assimilated, had and still has an unfortunate effect on those influenced by it. I refer to his conception that words are not used with 'fixed' meanings ..., that concepts do not have 'sharp boundaries' ... This teaching, I believe, produced a tendency in his students to assume that precision and

med sådana utgångspunkter har knappast något alls uträttats inom filosofin, inte ens av Wittgenstein själv. I verkligheten var hela hans verksamhet kritisk, och på en punkt åtminstone förblev han, trots bedyranden om motsatsen, trogen sin ungdoms synsätt: "Alle Philosophie ist 'Sprachkritik'."³² ["All philosophy is a 'critique of language'."] Austin menade att även om det är viktigt

as a preliminary to track down the detail of ordinary uses of words, it seems that we shall in the end always be compelled to straighten them out to some extent³³ [och att] explanatory definition, should stand high among our aims: it is not enough to show how clever we are by showing how obscure everything is. Clarity, too, I know, has been said to be not enough: but perhaps it will be time to go into that when we are within measureable distance of achieving clarity on some matter.³⁴

Ingen tvekan torde råda om att den lingvistiska filosofin i främsta rummet utövar *begreppskritik* genom att kartlägga oklarheter, inkonsekvenser, utreda implikationer och föreslå förbättringar i begreppsbildningen i fråga.³⁵

Om det finns experter på ett område, så bör de rimligen utnyttjas. Inom språkvetenskapen finns ju semantiska experter. Frågan blir då vilken nytta filosofen kan ha av den lingvistiske semantikern. Skall man döma av vad som förevarit skulle utbytet vara mycket ringa. Det förefaller tvärtom vara så, att den språkvetenskapliga semantiken haft åtskilligt större nytta av filosofin än tvärtom. Vendler förklarar detta med att språkvetenskapen ännu inte kan förse filosofin med användbara semantiska data; även de bästa ordböckerna är notoriskt felaktiga vad gäller filosofiskt betydelsefulla ord. Syntaxen är däremot bättre rustad med relevanta data och dessa bör utnyttjas, särskilt som ett ords betydelse till viss del är en funktion av dess syntaktiska roller. I princip kan således filosofen

thoroughness were not required in their own thinking. From this tendency nothing but slovenly philosophical work could result."

³² Wittgenstein (Tractatus) § 4.0031.

³³ Austin (Papers) s. 181.

³⁴ Austin (Papers) s. 137, se även s. 36–37 och Cavell (Criticism).

³⁵ Se närmare Cohen s. 109–127, Vendler s. 27 och översikten hos Regnäll s. 151–167. – Den som önskar ta del av ett ursinnigt angrepp på den lingvistiska filosofin, i verkligheten dock en parodi på filosofi i Wittgensteins och Austins anda, hänvisas till Gellner; se därtill Cavell (Criticism) s. 217–218. Wedbergs framställning av den lingvistiska filosofin (s. 321–331, 340–344, 347–354) är ytlig och röjer författarens brist på intresse för saken.

ha användning av lingvistiska forskningsresultat.³⁶ En annan sak är att den filosofiske semantikern inte behöver basera sitt arbete på empiriska undersökningar. För en språkvetenskapsman är ”den egna reflexionens metod” klart otillräcklig.³⁷ Men som Alston säger:

in our time there has been a growing conviction that the method used in philosophy, which may be briefly defined as armchair reflection unsupplemented by special observation or experimentation ... *is* fitted to produce ... clarity and explicitness with respect to the basic concepts in terms of which we think about the world and human life.³⁸

1.3 GRUNDLÄGGANDE DISTINKTIONER

(1) ”A talar svenska” inrymmer en tvetydighet. En tolkning är ’A behärskar svenska språket’, en annan är ’A säger något på svenska’. Dessa två tolkningar indicerar en mycket viktig distinktion mellan *språk* och *tal*. Systematiskt utnyttjades denna först av de Saussure i början av 1900-talet och hans namn är så nära förknippat därmed att det är vanligt att man använder de franska termerna ’*langue*’ och ’*parole*’ som tekniska termer. de Saussures egna definitioner lyder:

La langue existe dans la collectivité sous la forme d’une somme d’empreintes déposées dans chaque cerveau, à peu près comme un dictionnaire dont tous les exemplaires, identiques, seraient répartis entre les individus la parole ... est la somme de ce que les gens disent ... Il n’y a donc rien de collectif dans la parole; les manifestations en sont individuelles et momantées.³⁹

Skillnaden mellan språk och tal kan kort karakteriseras så att språket är socialt och potentiellt och talet individuellt och aktuellt. Till talet hör uttalandet av ljud med viss betydelse, talhandlingar, vilka liksom andra handlingar har en plats i tid och rum och har en fysisk komponent. Den som talar bestämmer i princip själv om hon skall säga något och i så fall vad, när och hur. Språket är en abstraktion utifrån summan av utförda

³⁶ Se närmare Vendler s. 1–32.

³⁷ Regnéll s. 130–131.

³⁸ Alston s. 6–7; se även Searle s. 12–15, Furberg s. 49–50, 54–55, White s. 13, 36–37, Hough s. 139, Popper (Objective) s. 272 och i synnerhet Cavell s. 83–91.

³⁹ de Saussure s. 38; se vidare s. 23–39, 112–113; på s. 36 säger han: ”on peut comparer la langue à une symphonie, dont la réalité est indépendante de la manière dont l’exécute; les fautes que peuvent commettre les musiciens qui la jouent ne compromettant nullement cette réalité.”

talhandlingar och delas av stora persongrupper. Språket är ett system, en arsenal av ord, konstruktioner, intonationer, standardfraser och regler för hur dessa skall kombineras, vilket utnyttjas vid talhandlingarna. Den enskilde person som avviker från normalt språkbruk kan sällan påverka språket. Språket är föremål för språkvetenskapsmännens studium och deras syfte är att åstadkomma en generativ beskrivning, dvs. en sådan som förklarar varje aktuell talhandling som en individ i den större klassen av potentiella talhandlingar. Men som underlag för konstruerandet och beskrivningen av språket måste de använda individuella talhandlingar. Att förhållandena är komplexa framgår av att varje särskild talhandling i regel inte är begriplig utom mot bakgrund av språket.⁴⁰

Vad som klassificeras som ett språkssystem är i viss mån godtyckligt. Kraven på gemensamhet, ömsesidig förståelse hos dem som talar, kan sättas olika högt. När svenska klassificeras som ett språk är kravet satt lägre än om gotländska eller skånska kallas för ett språk och högre än när skandinaviska sägs vara ett språk. I praktiken är nationella gränser en viktig faktor när det gäller att bestämma vad som är ett "naturligt" språk. En ytterlighet, som f.n. bara framstår som ett ouppnåeligt ideal, är förstås ett språkssystem gemensamt för alla människor. En annan ytterlighet är varje individs speciella språkssystem (idiolekt), abstraherat ur hennes språkvanor.⁴¹ Det är tydligt, att en filosofis undersökningar av "vanligt språk" ibland kommer att kraftigt färgas av det egna språkbruket. Från filosofisk synpunkt torde detta inte medföra någon påtaglig nackdel.⁴²

Medan det primära i parole är det talade, står det skrivna i förgrunden i langue, eftersom det inte på annat sätt går att praktiskt åstadkomma en varaktig beskrivning av det abstraherade systemet. Men vi utför ju inte bara talhandlingar, utan också skrifthandlingar, t.ex. just genom att beskriva talspråk eller skriftspråk. Det kan väl sägas att det skrivna egentligen är en översättning av det talade till en annan sorts språk. Genom skrifthandlingar sker också en viss analys jämfört med det talade i och med att en fördelning på ord och satser äger rum.⁴³

⁴⁰ Lyons s. 51–52, 139, Ullman s. 19–21, Chomsky s. 17, Alston s. 61, Regnéll s. 10, Näss s. 35–40, Ryle (Use) s. 109–110, Ross s. 134–135, Ross (Norms) s. 3–4.

⁴¹ Ullman s. 21–22, Regnéll s. 44–46. – Om språkets konventionalitet, se t.ex. Ziff s. 25, 57–58.

⁴² Hough s. 139, se även Ziff s. 1–8.

⁴³ I allmänhet finns ingen anledning att frångå vår oreflekterade uppfattning om vad som konstituerar ett ord eller en sats. En annan sak är att lingvisterna måste söka sig

I det följande skall ingen särskild vikt läggas vid skillnaden mellan tal och skrift. För den fundamentala distinktionen mellan språk å ena sidan och tal och skrift å andra sidan kommer i första hand termerna 'språk' och 'språkhandling' att användas. (Parole är dock egentligen summan av alla språkhandlingar.) För enkelhets skull nämner jag endast undantagsvis skrift vid sidan av tal.

(2) En språkhandling består i uttalandet eller skrivandet av en eller flera satser, dvs. kombinationer av ord. Uttalandet eller skrivandet av enstaka ord kan utgöra språkhandlingar, men bara om det enstaka ordet tjänstgör som sats, dvs. fullgör funktionen att åstadkomma ett påstående, en fråga, ett svar, en befallning, osv.⁴⁴ *Satsen* – t.ex. "Lisa har blå ögon" – är således det språkligt primära i språkhandlingen. *Ordet* bidrar till att bygga upp satsen. Men orden är hämtade från svenska språkets vokabulär, som bl.a. innehåller 'Lisa', 'har', 'blå' och 'ögon', och dessa fyra ord (i språket) i kombination med svenskans syntaktiska regler genererar satsen 'Lisa har blå ögon', som således potentiellt ingår i svenska språket.⁴⁵

Vi har således att skilja mellan å ena sidan ord och satser i språket, vilka ingår i lexikon respektive genereras av lexikon och syntax, och å andra sidan ord och satser såsom använda vid språkhandlingar. I princip är det endast de förra som intresserar lingvisterna. Jurister och historiker är i första hand intresserade av ord och satser i parole. Detsamma gäller i stor utsträckning filosofer.⁴⁶

Skillnaden har ovan utmärkts genom att vid omnämnande av ord och satser i langue tecknen '...' använts, medan vid omnämnande av ord och satser i parole tecknen "... " använts.⁴⁷ Jag skall försöka vara konsekvent i detta hänseende. Vidare kommer prefixen "S-" och "T-" ibland att användas för att utmärka att det är fråga om ord eller satser i språket respektive talet.

fram till explicita kriterier för avgörande av vad som är satser, ord, morfem osv. Se Lyons s. 170–208.

⁴⁴ Se Lyons s. 174–175 och nedan 5.8 om elliptiska satser.

⁴⁵ Findlay s. 116–117; jämför Ryle (Use) s. 111.

⁴⁶ Se t.ex. Lyons s. 176, Furberg s. 57–58.

⁴⁷ "..." utnyttjas också när man använder (inte bara nämner) en sats som någon annan har yttrat, dvs. den utnyttjas i den språkhandling man själv utför. – Om att *använda* i motsats till att *nämna* ord eller satser, se t.ex. Searle s. 73–76, Christensen s. 59–68, 80–86, Waismann s. 319, Ziff s. 27.

(3) En anledning till att det är så viktigt att skilja mellan språk och tal är att förklaringen av vad ett ord eller en sats betyder blir väsentligt olika beroende på om man har att göra med S-ord(satser) eller T-ord(satser). Ett S-ord (*lexikal betydelse*) eller en S-sats ändrar betydelse med tiden och kan ha olika betydelser på olika platser, då det ju är språkvanorna som är avgörande. I fråga om T-ord (*situationell betydelse*) och T-satser är det tvärtom så, att deras betydelse är tidlös och oföränderlig. Ingenting kan förändra det yttrade eller dess betydelse.⁴⁸

(4) Indelningen i S-ord(satser) och T-ord(satser) täcks inte av den bekanta distinktionen mellan *typer* och *individer* (gestalter och förekomster). Visserligen är t.ex. de ord som används vid en språkhandling individer av en ordtyp och S-orden är ordtyper.⁴⁹ Men skillnaden mellan typer och individer förekommer också inom parole. Två exemplar av samma bok fördubblar antalet ordindivider, men de ordindivider (i förhållande till S-orden) som konstituerar originalet är T-ordtyper i förhållande till T-ordindividerna i kopiorna.⁵⁰

(5) En annan distinktion är den mellan *verbal* nivå och *begreppslig* nivå när man talar om vad ord och satser betyder. "Det tyska ordet 'Affe' betyder 'apa'" kan översättas till "The German word 'Affe' means 'monkey'", men inte till "The German word 'monkey' means 'monkey'". Där emot kan "'p implicerar q' betyder 'antingen -p eller q'" översättas till "'p implies q' means 'either -p or q'". Skillnaden ligger i att på det verbala planet kan inte påståenden om vad ord eller satser betyder översättas i sin helhet (till något annat språk eller inom det egna), medan detta går på det begreppsliga planet, eftersom vi här bortser från den språkliga formen och i stället sätter betydelsen i centrum för intresset. På det begreppsliga planet är t.ex. 'apa' och 'Affe' samma ord (betydelsen är identitetskriterium), på det verbala är de olika ord (formen är identitetskriterium). Särskilt för en idéhistoriker, men kanske också för en jurist eller filosof, ligger det ofta närmare till hands att tala om hur en idé, ett begrepp, en

⁴⁸ Cohen s. 1–14; s. 9: "The meaning of language-words, at least until the eighteenth century, were normally regarded as unchangeable properties of them."

⁴⁹ Regnéll s. 10.

⁵⁰ Cohen s. 4–5, Campbell (Names) s. 340–342, Ziff s. 12, 52.

betydelse, ändrar form, dvs. uttrycks med andra ord, än att tala om hur orden ändrar betydelse.⁵¹

För att förenkla framställningen skall jag i det följande inte göra någon affär av distinktionen mellan verbal och begreppslig nivå, utan helt enkelt utgå från att diskussionen rör sig på det begreppsliga planet. 'Affe' och 'apa' betraktas alltså som identiska S-ord och "Affe" och "apa" som identiska T-ord.⁵²

(6) En S-sats kan aldrig vara sann eller falsk (i betydelsen 'osann'). I det följande kommer jag däremot att utgå från att en T-sats kan vara sann eller falsk, varvid jag naturligtvis avser indikativa satser (s.k. påstående-satser). Visserligen håller många fast vid att en använd påståendesats aldrig är vare sig sann eller falsk, utan dessa värden tillkommer det *påstående* (= det som påstås), som kan utläsas ur satsen eller som satsen uttrycker. En tanke bakom denna idé är att man ju säger "detsamma", oberoende av om man säger t.ex. "Katten är svart" eller "The cat is black", eller om man t.ex. i dag säger "Det regnade i går" och i går sade "Det regnar i dag", eller om man t.ex. säger till systemen "Han är din enda bror" eller till brodern "Du är hennes enda bror". Av dessa exempel framgår att man rör sig på en abstraktionsnivå som ligger ovanför det begreppsliga planet. Särskilt i logiken finns anledning att tala om påståenden till skillnad från satser. Som redan sagts, kommer jag emellertid att hålla mig till det enligt vissa filosofer lika eller mer befogade uttryckssättet, att (också) satser är sanna eller falska.

Ett påstående kan också vara en språkhandling, både en typ av språkhandling och en konkret språkhandling, varigenom något påstås. Denna kan vidare kännetecknas antingen av att en påståendesats uttalas eller av att ett påstående i ovan nämnda betydelse hävdas. Att yttra en påståendesats behöver dock inte vara att säga något som med nödvändighet är sant eller falskt. "Att påstå något som är sant eller falskt" är därför ingen tautologi.⁵³

⁵¹ Cohen s. 14–23, 75. Se även Flew s. 7 (om språkneutralt "use" och språksspecifikt "usage").

⁵² Se vidare nedan avsnitt 4.2.

⁵³ 'Påstå' och 'påstående' har inom filosofin använts på fler sätt än som här angetts. Många skiljer mellan "proposition", "statement" och "assertion", för det mesta utan att göra klart vilka distinktioner som åsyftas.

Till det sagda, se t.ex. Cartwright (s. 97: "No statement, we might have said, is so 'tied to' a given sentence that it cannot be made by uttering some other sentence."),

Om man för enkelhets skull ersätter satser med symboler kan således "p", men inte 'p' tillskrivas ett sanningsvärde. Det är möjligt att säga "Satsen "p" är sann", men inte "Satsen 'p' är sann". Vanligen säger vi inte heller "Satsen "p" är sann", utan antingen "Det är sant att p" eller bara "p". I "Det är sant att p" har en abstraktion ägt rum – man koncentrerar sig på satsens innehåll – och om man så vill kan sägas att "p" i denna sats står för ett påstående och inte för en sats. Denna abstraktion är inte svårare att begripa än skillnaden mellan direkt och indirekt tal: "Han sade till mig "Du stannar hemma"" – "Han sade till mig, att jag skulle stanna hemma".

(7) Om "p" är sann, dvs. om det är sant att p, så är det därför att p: om satsen "Katten är svart" är sann, dvs. om det är sant att katten är svart, så är det därför att katten är svart. Fakta (sakförhållanden) gör att satser och påståenden är sanna. Jag går här inte närmare in på begreppet *sanning*. De klassiska teorierna om sanning är närmast varandra kompletterande teorier om verifikation. Svårigheten att förklara vad sanning är ligger däri att det inte på något enkelt sätt går att jämföra verklighet och satser, ty vad som är verklighet är till viss del en funktion av det språk och de begrepp vi använder och för att kunna jämföra faktum och sats måste vi *säga* vad som är faktum. Utan en viss intersubjektiv enighet om vad som är fakta (och därmed vad som sant) redan på grund av ett gemensamt språkbruk, skulle vi inte kunna ha ett sanningsbegrepp.⁵⁴

(8) Till sist några ord om begreppet *kontext*. Med 'kontext' avses vanligen det språkliga och icke-språkliga sammanhang, vari en T-sats eller ett T-ord förekommer. Ibland talas om *situation* i stället för icke-språklig

Haack & Haack, Nolan, Jager, Kneale, Strawson s. 3–4, 9–12, Strawson (Referring) s. 27–28, Strawson (Introduction) s. 9–13, Regnéll s. 146–149, Linsky s. 88–91, Cohen s. 161–172, 249–262, Cohen (Illocutionary) s. 135–136, Page, Alston s. 73, Waismann s. 280–300, Black (Problems) s. 37–45, Ziff s. 116–145, Marc-Wogau s. 14–15, Hospers s. 158–159, Searle (Acts) s. 422–423, Furberg s. 160–161, Weinberger s. 50–51, Ross (Norms) s. 12–15.

⁵⁴ Teoretiskt kan vi skilja mellan sats ("p"), påstående (att p) och faktum (p). Men detta gör inte att vi vid angivande av sakförhållanden skulle kunna slippa att använda satser. – Rörande sanningsbegreppet skall här blott hänvisas till Dummett, Popper (Objective) s. 308–340, Furberg s. 117–173 och Hamlyn s. 112–142 (s. 140: "To say that a statement corresponds to the facts is to say that the statement conforms to whatever standard of objective truth is applicable. What the standard is in any given case depends on what are the agreed truth conditions of that statement.").

kontext.⁵⁵ Det är ett triviale påstående, att sammanhanget ofta är avgörande för vilken mening en sats eller ett ord har. Särskilt gäller detta flertydiga eller vaga ord och ord som har gemensam stavning eller gemensamt uttal (homonymer). Vissa termer, ibland kallade "egocentriska",⁵⁶ såsom personliga, possessiva och demonstrativa pronomen, förutsätter ett sammanhang där talaren befinner sig i centrum och omvärlden är organiserad utifrån dennes position. I en T-sats förekommer ofta andra s.k. deiktiska element som syftar på den rådande situationen i tid och rum, t.ex. tidsadverbial och rumsadverbial. Men även i satser utan dylika element kan det faktiska läget i tid och rum ha betydelse för tolkningen av en T-sats. Detsamma gäller alla konventioner och uppfattningar som inte görs explicita, men ändå delas av talare och adressat, och det rent språkliga sammanhanget: det som sagts förut och det som de omgivande satserna innehåller.⁵⁷

I språket finns ju ingen kontext, men för att på ett adekvat sätt förklara ett S-ords betydelse måste man ibland på något sätt ange i vilken typ av sammanhang ordet brukar användas. Ett sätt att göra detta är att ange den ordklass till vilken ordet hör. Ett annat sätt är att ange i vilken typ av verksamhet det används – t.ex. juridisk, idrottslig, naturvetenskaplig, osv. – eller med vilken stilart ordet är förknippat – t.ex. kanslispråk, klerikalt språk, slang, osv. Ytterligare ett annat sätt är att helt enkelt ge exempel på satser vari ordet förekommer.⁵⁸

⁵⁵ Næss (Semantik) s. 2; jämför dock Næss s. 112–114.

⁵⁶ Russell s. 102–109.

⁵⁷ Lyons s. 275, 408, 413, 452–453, Ullman s. 48–53, 257, Regnéll s. 146–48, Strawson (Referring) s. 42 (åtminstone: tid, plats, situation, talarens identitet, ämnet som är i fokus, talarens och adressatens personliga bakgrund), Andersson & Furberg s. 11–16 (om talsituation), 37–43 (om situationsfält, dvs. den typ av talsituation vari ett ord hör hemma), Quine (Word) s. 101, Barry s. 23–24, Black s. 174, Nowell-Smith s. 67–69, Ross s. 137–138, Ekelöf (Semantik) s. 499. Se även Austin (Words) s. 73–77 om kontextelement såsom betoning och gester samt Dretske om s.k. kontrastiv emfas.

⁵⁸ Lyons s. 419, Robinson s. 135–136, Waismann s. 96–103, Regnéll s. 101–102, Cohen s. 43. – Om *stil*, se t.ex. Ullman s. 151–155 och Ullman (Language) s. 97–203.

2

MENING

2.1 INLEDNING

Utan att gå in på detaljer eller uttryckliga förklaringar skall jag inledningsvis ange genom exempel hur 'betyder', 'menar', 'betydelse' och 'mening' kan användas.¹

(1)	Sportfiske <i>betyder allt</i> för honom	: är det viktigaste
	Sportfiske <i>betyder något</i> för honom	: är viktigt; påverkar (honom)
(2)	Nassers död <i>betyder att det blir</i> oroligheter	: kommer att orsaka, ge upphov till, resultera i
(3)	Att barometern står lågt <i>betyder att</i> det blir regn	: är tecken på
(4)	Vad <i>betyder</i> detta?	: är förklaringen till
(5)	Att gifta sig <i>betyder att</i> åta sig nya förpliktelser	: implicerar ²
(6)	'Lukrativ' <i>betyder (detsamma som)</i> 'lönande'	: är synonymt med
(7)	Jag <i>menar</i> att detta är riktigt	: påstår; tror; anser; tycker
(8)	Jag <i>menar det</i>	: är allvarlig, uppriktig

¹ Fullständighet har inte eftersträfvats. – För engelskans del, se Parkinson s. 1, Alston s. 10–11, Grice s. 39–40, Waismann s. 155–156, Ziff s. 56–57, Hospers s. 74, Hudson (Moral) s. 20, Stampe, särskilt s. 154–160, och Ogden & Richards s. 160–208.

² Om olika betydelser av 'implicera', se Jareborg (Antydningar) och där angiven litteratur.

(9) Jag <i>menar</i> att göra så (att det skall hända)	: avser, har som syfte, mål
(10) Med "tiger" <i>menar jag</i> "katt"	: avser jag att säga det som normalt sägs med
(11) Vad <i>menar du med</i> att säga att A är dum?	: har du för skäl
(12) Med "honom" <i>menar jag</i> den där mannen	: syftar på, åsyftar, avser, refererar till
(13) Vad <i>menas</i> med 'lukrativ'?	: brukar man mena (10)

Verbet 'mena' kan aldrig – utom i (13)³ – ersätta 'betyda', medan 'innebära' synes kunna göra det i samtliga exempel. 'Avse' kan användas i en omskrivning av (6) och (13), förutom i fallen (9), (10) och (12).

Om man i stället formulerar sig med hjälp av substantiv, kan 'betydelse' användas i (1), (2?), (3), (4), (5), (6), (10) och (13), 'innebörd' i samma fall, 'mening' i (4), (6), (7), (8), (9), (10), (11), (13) och med mer självständig ställning i följande exempel:

(14) Min <i>mening</i> är att göra något åt saken	: beslut, avsikt
(15) Den här <i>meningen</i> har sex ord	: satsen

Den betydelse(6) av 'betyder' som har någon betydelse(1) i detta sammanhang är givetvis fall (6): betydelse hos ord och satser. 'Innebörd' kommer nedan att ges en speciell betydelse(6), se nedan avsnitt 2.11. 'Mening' kommer att användas som samlingsrubrik för betydelse(6), innebörd och referens (enligt (12)). Även fallen (10) och (11) kommer att beröras, se t.ex. nedan avsnitt 2.8.

2.2 MENINGSFULLHET

'Meningsfull' och 'meningslös' hänför sig till fallen (1), (3), (4), (6), (10), (12) och (13) i föregående avsnitt. 'Betydelsefull' och 'betydelselös' synes ha att göra med betydelse(1) och betydelse(2). Som vi skall se har betydelselöshet använts som kriterium för meningslöshet som har att göra med fall (6).

³ (13) är identisk med "Vad betyder(6) 'lukrativ'?". När 'betyder' i fall (6) förklaras med hjälp av termen 'synonym' är det inte att fatta som en för alla fall av betydelse(6) av 'betyder'(6) giltig förklaring.

Frågan om meningsfullhet är från semantisk synpunkt en fråga huruvida en sats eller ett ord överhuvudtaget har mening och föregår alltså frågan vilken mening en sats eller ett ord har. Enligt Lyons ser språkvetenskapsmännen på problemet på ungefär följande sätt.⁴ En T-sats som är fullständigt determinerad av sammanhanget (kontexten) är meningslös, eftersom den saknar funktion från informationssynpunkt eller annars från kommunikationssynpunkt. Meningsfullhet förutsätter valmöjlighet. Beroende på sannolikheten för att T-satsen i fråga skall förekomma i det aktuella sammanhanget har den olika grad av mening. För S-satser får man i stället för aktuell kontext utgå från typer av kontext ("restricted contexts"⁵).

Jag fattar detta som att meningsfullhet görs avhängig av betydelsefullhet. I den mån satsen har kommunikativ funktion, någon vikt i sammanhanget, så har den mening. En funktionslös sats är meningslös. Om detta är riktigt uppfattat, så krävs emellertid en komplettering. Det är ju inte bara helt determinerade satser som är kommunikativt funktionslösa. Detsamma gäller de som är helt indeterminerade: de som framstår som *överflödiga* i sammanhanget, inte därför att de inte säger något nytt, utan därför att det saknas någon som helst anledning att yttra dem.

Att säga att en sats är meningslös därför att den är funktionslös, överflödigg eller betydelselös förefaller mig dock vara föga upplysande. Måste man inte för att kunna avgöra frågan redan ha utrett inte bara om satsen är meningsfull (i en annan betydelse) utan också vilken betydelse den har?⁶ Överflödighetskriteriet är mer plausibelt vad beträffar ord. Ett S-ord kan sägas vara meningsfullt om det har en funktion i språket, vilket emellertid är detsamma som att det tillhör dess vokabulär. Men ifråga om T-ord synes vi åter vara beroende av huruvida den T-sats vari det ingår har mening och vilken denna är.

Ett första krav på en sats som skall kunna kallas meningsfull är även för den lingvistiske semantikern, att den är – förutom fonologiskt eller ortografiskt acceptabel – *grammatiskt acceptabel*. Den måste stå i överensstämmelse med syntaxens regler.⁷ Detta kan dock inte vara ett krav på att satsen skall vara grammatiskt välformad. Många syntaktiskt felakti-

⁴ Lyons s. 412–423.

⁵ Lyons s. 419: "the more general beliefs, conventions and presuppositions governing the particular 'universe of discourse' in the society".

⁶ Regnéll s. 37.

⁷ Se närmare Lyons, särskilt s. 137–138, 140, 141–142, 154–155.

ga satser är fullt begripliga ("Förstått?"⁸ och "Han sätta sina mössa på" exempelvis), varför det knappast kan krävas mer än att en person som behärskar språket i fråga kan inom språket översätta satsen till en grammatiskt välformad sats.⁹ Det finns emellertid ett gränsområde, där det är tveksamt om man skall kalla en oacceptabel sats för ogrammatisk.¹⁰ Hur är det t.ex. med "Gröna ägg spelar flöjt"? Eftersom den i motsats till "Ägg flöjt gröna spelar" eller "Gröna ägg spelas flöjt" har en struktur som är accepterad i svensk syntax bjuder det emot att kalla den för ogrammatisk.¹¹

I lingvistikens räknar man med en annan sorts meningslöshet hos satser än den som beror på att de är överflödiga. För att en grammatiskt välformad sats skall vara meningsfull (signifikant) krävs då ungefär att betydelseerna hos de element som konstituerar satsen är semantiskt för-enliga, såsom i "Jag är en havande kvinna" och "Jag dricker vin", men inte i "Jag är en havande man" eller "Jag äter vin" och inte heller i "Gröna ägg spelar flöjt" eller "Stockholm ligger mellan Uppsala". Utgångspunkten för dylika bedömningar är en kartläggning av språkbruket (s.k. komponentanalys).¹²

Att en sats är meningsfull torde enligt sist refererade uppfattning vara i stort sett liktydigt med att satsen är *begriplig*. Anledningen till att en sats är obegriplig kan naturligtvis vara att den innehåller nonsensord (sådana som inte finns i språket) eller är grammatiskt nonsens. (Överflödigheten gör däremot inte en sats obegriplig, utan begriplighet är tvärtom en förutsättning för att man skall kunna avgöra om den är överflödig – såvida inte överflödigheten beror på obegripligheten. En annan sak är att överflödigheten kan göra det obegripligt varför personen yttrat satsen.) En obegriplig S-sats kan emellertid, använd i ett visst sammanhang, bli

⁸ I stället för "Har du förstått?" – Om grammatiskt ofullständiga satser, se Lyons s. 175.

⁹ Putnam s. 215–216, Regnéll s. 38. Se även Ziff s. 23 ("it is more than likely that the majority of utterances actually uttered are ungrammatical") och s. 33.

¹⁰ Lyons s. 154: "each grammar defines its own limits". Se även Wilks s. 497–504 och Stich.

¹¹ Frågan diskuteras av bl.a. Hjorth och Ziff (About). Ziff vill för dess avgörande "introduce and invoke proper subcategories of" de vanliga grammatiska kategorierna (s. 212). Som Tomberlin framhåller är detta i viss mån i strid med Ziffs egen uppfattning om hur lingvistisk analys skall bedrivas. Ziffs idé ansluter emellertid till Chomskys (s. 50) åsikt om de möjligheter till semantisk analys som med tiden kommer att inrymmas i den transformationella grammatiken.

¹² Lyons s. 412, 423–424, 475–476, Regnéll s. 31–36.

begriplig. T-satserna "Gröna ägg spelar flöjt" och "Jag är en havande man" kan i en saga, dikt eller science fiction-novell vara fullt begripliga.¹³ Dessutom finns det ju alltid en möjlighet att för tillfället bestämma vad något skall betyda (när det sagda vore obegripligt utan sådana stipulativa definitioner).¹⁴

Om obegripligheten härrör från bristande logik kan man tala om formellt nonsens. "Min katt är inte en katt" kan sägas vara en meningslös sats, därför att den är självemotsägande och sålunda logiskt falsk. Detta utesluter dock inte att satsen är både begriplig och sann i en viss kontext, t.ex. om med "katt" avses "tiger" eller "fru". (Materiellt nonsens förutsätter ignorering av uppenbara eller väletablerade fakta som varje vettig person skulle beakta. Den som på allvar hävdar, att Nixon är president i Frankrike, gör sig skyldig till materiellt nonsens. Men detta har inget att göra med meningsfullhet och meningslöshet på det sätt som formellt nonsens har.)¹⁵

Mycket av vad filosofer kallat meningslösa satser kan inte hänföras under de former av meningslöshet som jag berört. Satser som "Jag ljugar alltid" och "Gud existerar" har påståtts vara meningslösa, trots att t.ex. "Jag ljugar aldrig" och "Påven existerar" samtidigt antas vara meningsfulla. Det rör sig här om intrikata filosofiska problem, som det inte finns anledning att gå närmare in på i detta sammanhang. Många menar att absurditeten (semantiskt nonsens) härrör från s.k. kategorimisstag, en sammanställning av på något sätt oförenliga termer, fastän oförenligheten inte kan klarläggas på samma sätt som när fråga är om obegriplighet.¹⁶

¹³ Putnam s. 215–216, Waismann (Language) s. 25: En sats i en roman är "meaningful, if (1) it is correct English, i.e. not a broth of words, and (2) it fits in with the other sentences."

¹⁴ Hamlyn s. 59, Waismann s. 38–39: "Trying to think of something senseless is like trying to make a move with a chess-man over the edge of the board. I can do it, but it is not determined what should happen next. I have stepped out of the game." – Om stipulativa definitioner, se nedan avsnitt 3.1.

¹⁵ Walsh s. 155, Passmore s. 141–143. Om absurditeten i "p, men jag tror inte att p" (motstridiga pragmatiska implikationer), se Regnéll s. 156, Jareborg s. 179, Jareborg (Antydningar) s. 441 och på dessa ställen angiven litteratur.

¹⁶ Se t.ex. Ryle (Categories), Sommers, Strawson (Introduction) s. 14–16, Waismann s. 333–335, Passmore s. 119–147, Walsh s. 155–170, Regnéll s. 82–92. – Om meningslösa frågor, se Waismann s. 414–416, och om vissa andra filosofiska argument som går ut på att satser är meningslösa, Passmore s. 100–118.

Att 'meningslös' har en rad olika betydelser har betonats av t.ex. Wittgenstein §§ 499–500, Waismann (Language) s. 25–26 och Cohen s. 126–127.

Enklarest att klara av synes vara fallen av referentiellt nonsens: en T-sats saknar referens.¹⁷ Även om åtskilliga filosofiska satser framförts som förefaller vara goda exempel på semantiskt nonsens – t.ex. Heideggers ”Das Nicht nichtet”¹⁸ – kan man med Ziff säga, att

the danger of philosophical rubbish is that it is comprehensible and incomprehensibly contagious. Metaphysicians and theologians are generally no harder to understand than poets or novelists.¹⁹

Kan man veta om en ljudkombination har mening utan att ha en uppfattning om vilken denna mening är? Svaret synes kunna bli jakande bara för S-ord. Det är möjligt att veta att en ljudkombination tillhör ett språks vokabulär utan att tro något om ordets betydelse. Men för satser medför vetenskapen om att de är meningsfulla att man har en uppfattning om deras betydelse, även om denna uppfattning kan vara felaktig. Detsamma gäller för T-ord.²⁰

2.3 VERIFIKATIONSPRINCIPEN

Den s.k. verifikationsprincipen förknippas med den logiska positivismen. I början formulerades den så, att en sats är meningslös om den inte kan verifieras slutgiltigt. Fastän principen numera har så gott som enbart historiskt intresse är det befogat att säga något om den, främst därför att många svenska jurister fått lära sig att den antimetafysiska inställning, som den logiska positivismen delar med uppsalaskolans filosofi, har en solid grundval. Antagandet av en sådan grundval fick sitt klaraste uttryck just i verifikationsprincipen. På ett sätt innebar den inget nytt. 1600- och 1700-talens brittiska empirister argumenterade ofta utifrån tanken, att ett ord kan ha betydelse för någon bara om denne kan återföra det på någon företeelse i sin erfarenhet. I den logiska positivismens föregångare, Russells och den tidige Wittgensteins logiska atomism, ingår som en viktig beståndsdel idén om enkla, grundläggande protokollsatser (”logiska atomer”), vars betydelse är en funktion av att de ger en riktig bild av

¹⁷ Se nedan avsnitt 2.10.

¹⁸ Waismann s. 334: ”What are we to do with this statement? What follows from it and from what does it follow? What experiences would verify it? Or would none at all? What is its function, its purpose in language? How does it affect our actions, our life?”

¹⁹ Ziff s. 197.

²⁰ Se t.ex. Wilks s. 504–520.

den i erfarenheten givna verklighetens fundamentala komponenter. I ett logiskt perfekt språk kan alla satser deduceras från protokollsatser. Den logiska atomismens program övergavs sedan det befunnits vara praktiskt ogenomförbart och det anses numera bygga på en helt oantaglig meta-fysik.²¹

Till saken hör att logiska och matematiska satser tillerkänns en särställning. Såsom varande tautologiska, analytiska, är de sanna utan att behöva någon anknytning till verkligheten.

En betydande del av den filosofiska diskussionen under 1930-talet ägnades åt att angripa och försvara verifikationsprincipen, som till följd härav undergick en serie modifikationer och kom att uppfattas på olika sätt av olika filosofer. En första förändring, varom alla kunde vara eniga, var omvandlingen till en *verifierbarhetsprincip*. Den praktiska omöjligheten att verifiera en sats skulle inte utesluta att den betraktas som meningsfull. Avgörande var om det gick att teoretiskt, i princip, göra det. Snart kom man emellertid att tvingas överge också detta krav. Generaliseringar rörande öppna klasser ("Alla svanar är vita") kan inte – teoretiskt – visas vara sanna med absolut visshet, då man ju inte kan sätta en gräns för antalet relevanta observationer. En del positivisterna tog i detta läge upp en idé, som framförts av Karl Popper. Denne hade insett omöjligheten att verifiera universella satser och uppställde som kriterium på en empirisk sats att den kan slutgiltigt *falsifieras*. Det finns anledning att framhålla, att för Popper var detta kriterium ett "demarkationskriterium" (för gränsen mellan vetenskap och icke-vetenskap), utan betydelse för frågan om en sats är meningsfull eller ej. Vidare framförde han kriteriet som ett förslag till konvention, grundat på värderingar om vilken begreppsbildning som kunde anses lämplig.²² Ersättandet av verifierbarhetsprincipen med en falsifierbarhetsprincip medförde emellertid att existensiella satser såsom "Det finns åtminstone en enhörning" kom att klassificeras som meningslösa.²³

Ett naturligt steg i detta läge är att kräva, att en sats skall vara antingen verifierbar eller falsifierbar för att räknas som meningsfull. Men problem

²¹ Se förutom i avsnitt 1.2 not 19 angiven litteratur, Urmson s. 1–98, Alston s. 63–69, Passmore s. 81–85, Hempel s. 101–102.

²² Popper s. 34–41, 78–92, Hempel s. 103–106. Schlick var så konsekvent att han förnekade att generaliseringar är påståenden och hävdade att de är regler; se Urmson s. 112–113.

²³ Popper s. 68–70, Hempel s. 105–106.

uppstår beträffande skenbart kategoriska satser som involverar hypotetiska satser (t.ex. "Andersson är noggrann") och framför allt för all vetenskaplig teoribildning: "verification has no natural end".²⁴ Inte ens som demarkationskriterium duger en verifierbarhets- eller falsifierbarhetsprincip. Som Hempel visat är många "scientific hypotheses of mixed quantificational form ... neither verifiable nor falsifiable."²⁵ För övrigt kan invändas att det vore egendomligt om en sats är meningsfull och dess negation inte är det, vilket leder till att det inte går att hålla fast vid ett krav på verifierbarhet *eller* falsifierbarhet: i stället kommer kravet oundvikligen att omfatta *både* verifierbarhet *och* falsifierbarhet.²⁶

Flera av de logiska positivisterna gjorde en reträtt, som resulterade i uppställandet av en *prövbarhetsprincip*: det måste i erfarenheten finnas något som är relevant för satsens sanningsvärde för att den skall räknas som meningsfull.²⁷ Men inte heller detta hjälpte, bl.a. därför att vissa data inte kan sägas tala för eller emot enskilda satser, utan snarare för eller emot hela grupper av premisser, varifrån enskilda satser kan härledas. Metafysikerna var snara att peka på att observationer av verkligheten i högsta grad är relevanta för deras teorier. (Ayer misslyckades med att visa att "The absolute is perfect" är en meningslös sats enligt prövbarhetsprincipen.)

Verifikationsprincipen formulerades enbart för påståendesatser – inga andra kan ju vara sanna eller falska – men det torde inte erbjuda några större svårigheter att med några tekniska grepp göra den tillämplig även på andra typer av satser.²⁸ Det bör också framhållas att de logiska positivisterna med meningsfullhet avsåg s.k. teoretisk eller kognitiv meningsfullhet; de hade inget emot att tillskriva metafysiska, teologiska, moraliska och estetiska satser en annan sorts mening, s.k. emotiv mening – se därom nedan kapitel 9.

²⁴ Waismann (Language) s. 25.

²⁵ Hempel s. 121; om mer intrikata svårigheter se s. 107–118.

²⁶ Hempel s. 102, 121–122.

²⁷ Den lättillgängligaste framställningen finns hos Ayer s. 48–55, senare modifierad, se s. 7–21. Se även Hempel s. 106–107. – Ytterligare må hänvisas till Wedberg s. 219–227, Alston s. 69–73, 76–77, Berlin, Urmson s. 107–114, Passmore s. 85–92, Parkinson s. 7–10, Walsh s. 43–46, Cohen s. 188, Regnéll s. 39–40, Hudson (Moral) s. 32–36, Johansson s. 9–11, Waismann (Verifiability) s. 119–129, Waismann (Language) s. 24–26 (för vissa överdrifter hos Waismann, se Cohen s. 294–297 och vidare Austin (Sense) s. 104–131 och Furberg s. 177–180). Verifikationsprincipen försvaras av bl.a. Feigl s. 131–134 och Rynin.

²⁸ Se t.ex. Alston s. 75, Rynin s. 121.

Svårigheterna att finna en hållbar formulering av verifikationsprincipen skulle knappast ha varit tillräckligt för att positivisterna skulle överge den, lika litet som den omständigheten att bl.a. moraliska och estetiska satser klassificerades som (kognitivt) meningslösa. Avgörande torde ha varit insikten om att den inte var respektabel utifrån de kriterier den själv uppställde. Den är varken analytisk eller empiriskt grundad. Som beskrivning av språkbruket är den uppenbart osann. I den mån den uppfattas som ett påstående med sanningsvärde måste den vara a priori och sålunda likställd med de metafysiska satser, mot vilka den åberopades för att påvisa att de är meningslösa.²⁹ Distinktionen mellan spekulativ och kritisk filosofi är ingalunda så klar som man kan föranledas tro av många filosofers antimetafysiska eller metafysik-neutrala programförklaringar.³⁰

Verifikationsprincipen kan naturligtvis betraktas just som en princip, dvs. ett förslag, en utgångspunkt, en måttstock. Positivisterna har då givit ett förslag till hur man skall använda begreppet meningsfullhet och hur man skall ställa sig till detta förslag blir beroende av bedömningar från lämplighetssynpunkt.³¹ En nackdel med detta språkbruk är förstås, att en sats principiellt inte kan verifieras eller falsifieras om man inte vet vad den betyder. Den måste således redan vara meningsfull (i en annan betydelse än de logiska positivisterna hade för ögonen). Den måste vara begriplig.³²

Verifikationsprincipen – i någon form – skall inte fränkännas ett visst heuristiskt värde när det gäller att skilja mellan vetenskapligt fruktbara hypoteser och fåfång spekulation, men den förmår inte utesluta det som inte är enbart empiriskt grundat (vad som nu kan menas med detta?).³³ Även om det kan påvisas att något saknar empirisk grund, så följer därav knappast något väsentligt i fråga om meningsfullhet. Att kunna visa att t.ex. ”Gud skapade himmel och jord” inte kan prövas empiriskt är, såsom Alston framhåller, inte att kunna visa att satsen inte är ett (meningsfullt) påstående:

²⁹ Wisdom s. 51–54, Urmson s. 168–170. Om det möjliga i att lära sig förstå en sats som inte är verifierbar, se Lloyd, Putnam och Malcolm (Memoir) s. 65–66.

³⁰ Se Walsh s. 189–198; s. 196: ”metaphysicians see the world in unusual lights whereas barely analytical philosophers do not”; s. 178: ”Facts exist, or perhaps we should say obtain, only from particular points of view, and [in metaphysics] points of view are in dispute.”

³¹ Ayer s. 21 insåg detta (1946).

³² Berlin s. 32, Passmore s. 93–96, Waismann s. 329–330.

³³ Regnéll s. 41–43, Hamlyn s. 62–64.

it is simply to show that it is a very different kind of assertion from scientific hypotheses and claims as to the nature of the physical world. And it is hardly surprising that metaphysics and theology should turn out to be very different from science.³⁴

Av verifikationsprincipen följer inte heller mycket om vilka satser som eventuellt inte är verifierbara eller falsifierbara: i många fall krävs invecklade och kanske principiellt diskutabla filosofiska argument för att visa att så är fallet.³⁵ Ett sådant argument kan naturligtvis leda till att man finner påståendet obegripligt eller obegripligt utom mot bakgrunden av vissa postulat (men vetenskapen arbetar i betydande utsträckning med postulat!).³⁶

2.4 TEORIER OM MENING

Man har länge hållit fast vid tanken att ord och därmed också 'mening' "står för" (denoterar eller refererar till) något som är självständigt identifierbart och att satsmening är en kombination av de i satsen ingående

³⁴ Alston s. 81, se närmare s. 79–83, Passmore s. 96–99, Stevenson (Facts) s. 42–44 (s. 43: "Hence the positivistic contention reduces to this: 'Metaphysical statements are neither empirically verifiable nor analytic; hence they are not respectable.' If the metaphysicians answer, 'Our statements, even though neither empirically verifiable nor analytic, are still respectable', they are scarcely to be led away from their position by mere exhortation.").

³⁵ Passmore s. 86–91. Waismann (Language) s. 26 (Waismann var själv en gång logisk positivist och tillhörde Wienkretsen): positivisterna "had no machinery, such as they thought they had, by which the senselessness of metaphysics could be *proved*; though it must be admitted that metaphysicians made the greatest efforts to supply them with plausible arguments for such a view. I am afraid what has been said on this subject was of a profound shallowness."

³⁶ Berlin s. 33–34, Waismann s. 325–328, Walsh s. 184–185: "The worshipper must believe God to be, at once a real existent (as opposed to a mere fiction) and a being who, though he reveals his presence by actions in the common world, is essentially not of it. We may say if we like that religion, in its normal forms at least, would not make sense unless this were taken to be true: to be committed to it is an important part of what we mean by religious belief." Se även Wisdom s. 40.

Williams (Language) s. 402–406, finner visserligen verifikationsprincipen oacceptabel för jurister – regler, imperativer och värdeomdömen måste vara meningsfulla – men ser den ändå kunna tillämpas därför att regler, osv. har ett "referential element" som "can be separated from the desire and stated as a (probably false) proposition of fact. Thus the rule 'Do not steal' can be expressed as the (false) proposition of fact that people do not steal." (s. 405).

ordens mening eller betydelse. (I detta avsnitt betraktas 'mening' och 'betydelse' som synonymmer.)

Dessa *denotativa teorier* kan allt efter arten av den entitet, som enligt teorin i fråga utgör betydelsen, indelas i namnteorier (orden är namn på konkreta objekt eller på klasser, egenskaper och andra abstrakta objekt), idéteorier (orden betecknar själsliga idéer eller begrepp) och tredje-världsteorier (orden betecknar abstrakta entiteter som är varken materiella eller själsliga). Invändningarna mot de denotativa teorierna är så många och så förgörande, att jag inte ser någon anledning att beröra dem. Det grundläggande felet är att oberoende av vilken sorts entitet man gör identisk med ordens betydelse, så kan en mängd saker sägas om dessa som man inte kan säga om mening, och tvärtom. T.ex. är inte betydelsen av ordet 'Parthenon' gjord av marmor. Mer sofistikerade teorier sätter mening lika med en *relation* mellan ord och denotatum ("referent"). Men dessa far nästan lika illa. Mellan vad är meningen hos 'eller' en relation?³⁷

Kritiken mot meningsbegreppet sådant det utformats enligt nyss-nämnda teorier har lett till att många språkvetenskapsmän, psykologer och filosofer ogärna tar ordet 'mening' i sin mun. Bland filosofer har särskilt Quine förhållit sig negativ. Han menar att vi skall "turn our backs on the suppositious entities called meanings", ty vi behöver dem inte om vi kan förklara termerna 'synonymitet' och 'meningsfullhet' utan dem.³⁸ Quines inställning synes vara representativ för hur många lingvistiska semantiker ser sin uppgift. Lyons säger:

As far as the empirical investigation of the structure of language is concerned, the sense of a lexical item may be defined to be, not only dependent

³⁷ Se t.ex. första tredjedelen av Wittgenstein, Christensen s. 13–34, 91–109, 115–144, Ryle (Meaning) s. 131–143, 146–150, Alston s. 12–20, 22–25, Waismann s. 153–155, 158–162, 335–336, 352–355, Austin (Papers) s. 25–30, Haas s. 86–96, Strawson s. 188–189, Cohen s. 65, Parkinson s. 3–4, Hospers s. 29, 74, Hudson (Moral) s. 21–24, Black (Models) s. 17–24, Stampe s. 151–154.

Inflytelserikast av de denotativa teorierna har varit Ogdens & Richards' (se särskilt s. 9–13, 87–108), enligt vilken symboler symboliserar (kausal relation) tankar eller referenser, vilka refererar till (kausal relation) saker och andra entiteter (s.k. referenter). Triangeln avslutas med att symbolerna "stand for" referenterna. Hos Segerstedt s. 5–8 lever i stort samma idé kvar, fastän mer påtagligt kombinerad med en kausal inlärnings-teori.

³⁸ Quine s. 11–12, 22, 47–49; se även Christensen s. 145–149.

upon, but identical with, the set of relations which hold between the item in question and other items in the same lexical system.³⁹

Dessa relationer är paradigmatiska (med enheter som kan förekomma i samma kontext) eller syntagmatiska (med enheter som konstituerar den språkliga kontexten). Bland de paradigmatiska relationerna kan nämnas

(a) synonymitet, dvs. lika betydelse hos två enheter,

(b) hyponymitet, dvs. över- och underordnad betydelse ('blå' och 'himmelsblå'),

(c) inkompatibilitet, dvs. konträr betydelse ('blå' och 'röd'),

(d) antonymitet, dvs. motsatt betydelse ('stor' och 'liten'),

(e) komplementär betydelse ('man' och 'kvinna', 'gift' och 'ogift'),
och

(f) omvänd betydelse ('sälja' och 'köpa', 'man' och 'hustru').⁴⁰

Quine har senare försökt att mer positivt bidra till klarläggandet av begreppen synonymitet och meningsfullhet (signifikans) genom sin egendomliga lära om "stimulus meaning":

for a given speaker ... the class of all the stimulations (hence evolving ocular irradiation patterns between properly timed blindfoldings) that would prompt his assent [eller] dissent [till satsen i fråga].⁴¹

Efter den kritik som främst Paul Ziff har levererat har jag svårt att se, att någon kan finna något av värde i Quines lära.⁴²

Ett led – som kanske inte är avgörande – i kritiken är att det åtminstone för närvarande är omöjligt att konstruera en hållbar *kausal meningsteori*. Sådana meningsteorier var särskilt populära under 1940-talet (t.ex. i versioner formulerade av Russell, Morris och Stevenson) och hade i

³⁹ Lyons s. 443, se även s. 427–429, 444. Ullman s. 55–64 (och Ullman (Language) s. 17–23) vidhåller en sorts denotativ teori, där referenten är borttagen: "meaning" är relationen mellan ordet morfologiskt sett och dess "sense" (ungefär "the information which the name conveys to the hearer"). Jag har inte kunnat finna att Ullman någon sin har användning för detta meningsbegrepp. Om lingvisternas uppfattning, se vidare Christensen s. 174–191, och om "traditionell semantik", Lyons s. 403–410.

⁴⁰ Se Lyons s. 73–81, 428, 446–470 och, om synonymitet, Ullman s. 141–155, Regnéll s. 74–78, Alston s. 44–47.

⁴¹ Quine (Word) s. 32, se närmare s. 26–51 och Götlind, som även pekar på en rad problem som Quines lära ger upphov till.

⁴² Ziff (Response) (s. 65: "a true flight of fancy standing squarely in the mainstream of romantic behaviorism").

regel ett inslag av denotativ meningsteori.⁴³ Alla försök att identifiera mening som orsak till (stimulus) eller effekt av (respons) uttalade satser eller ord⁴⁴ har mött oöverstigliga hinder, varvid föga vunnits genom att benägenheter (dispositioner, tendenser) att orsakas av vissa attityder eller andra stimuli eller att orsaka vissa attityder eller andra responser ersatt kategoriskt uttryckta orsaksrelationer.⁴⁵ Det är visserligen möjligt att för vissa syften se språket som en mekanism, men vad ord och satser betyder är oåtkomligt, om man inte på något sätt beaktar avsikterna hos dem som använder språket. Liksom för alla handlingar har vi att skilja mellan orsak och skäl,⁴⁶ och eftersom språket abstraheras ur summan av språkhandlingar kan ingen riktig bild av språket erhållas, om man bortser från den rationella dimensionen.

En del av attraktionen hos en kausal meningsteori ligger däri, att en sådan förefaller behövas när det gäller att förklara hur ett barn lär sig tala. Någon sorts konditionering äger tydligtvis rum, när ett barn lär sig imitera och använda enkla satser, som för övrigt ofta är elliptiska ett-ordssatser.⁴⁷ För en psykolog, som enbart är intresserad av att förklara de pre-syntaktiska processerna vid språkinläring, kan mycket väl en kausal teori vara adekvat.⁴⁸ Psykologerna gör emellertid anspråk på att med sina metoder kunna förklara all språkinläring, även om de medger att de inte ännu kan förklara hur det går till när ett barn lär sig tala grammatiskt korrekt.⁴⁹ Chomsky är inte lika optimistisk:

⁴³ Russell, särskilt s. 26, 51, 57, 64–66, 72–73, 80, 120, 162–184, Stevenson s. 42–59, 62–80, Stevenson (Facts) s. 153–174. Till Stevenson, se t.ex. Kerner s. 40–52.

⁴⁴ För S-ord och S-satser måste man i stället tala om vanliga eller normala stimuli och responser. – Ziff s. 54: "That it is in fact impossible (today) to specify the relevant stimuli is usually glossed over as a gross consideration that must not be allowed to interfere with the flights of scientific fancy." Se vidare s. 54–57.

⁴⁵ Black (Language) s. 169–185, Grice s. 41–42, Parkinson s. 5–6, Alston s. 25–31, Stenius s. 259–262, Waismann s. 111–128, Cohen s. 24–26, 65–66, Barry s. 17–18, Hudson s. 37–43 (innebär att var och en skulle kunna själv bestämma vad som har mening och vilken denna är), Christensen s. 149: "the behaviour towards an expression is always something that is logically secondary to understanding it and thus no reliable guide to its meaning."

⁴⁶ Jareborg s. 101–115.

⁴⁷ Se Carroll s. 30–40 (s.k. "operant conditioning" underbyggd med "classical conditioning"), Waismann s. 111, Robinson s. 118, 123 och även Ogden & Richards s. 52–76.

⁴⁸ Cohen s. 57.

⁴⁹ Carroll s. 32, 40, Quine (Word) s. 80–82.

Honesty forces us to admit that we are as far today as Descartes was three centuries ago from understanding just what enables a human to speak in a way that is innovative, free from stimulus control, and also appropriate and coherent.⁵⁰

Chomsky själv ser den rimligaste lösningen vara att postulera en ”innate mental structure”,⁵¹ ett förslag som i sin tur inte utan skäl ansetts sakna inte bara empiriskt underlag utan även plausibilitet överhuvudtaget.⁵² Men hur som helst är teorier om inlärning något annat än teorier om mening, och kausala meningsteorier är tillfredsställande bara i fråga om yttranden, som kommer till stånd oberoende av talarens avsikter och skäl. Cohen säger:

the community's sound-patterns could ... only be called meaningful in the same sense as the warning-cries of birds or the groans of a sick man that make us feel sympathy for his sufferings or the laughter of children that makes us cheerful.⁵³

Insikten om att den centrala betydelsebärande enheten är T-satsen – man lär sig inte ord först och satser sedan – och att en sats' betydelse inte utan vidare är identisk med summan av de i den ingående ordens betydelser har bidragit till en förskjutning av intresset från ordmening till satsmening.⁵⁴ Av enbart historiskt intresse är den logiska atomismens tes om satsen som en bild av verkligheten: en sann sats återspeglar strukturen hos fakta. (För satser kan Wittgensteins *bildteori* sägas utgöra en motsvarighet till de vanliga denotativa teorierna.⁵⁵) Därefter kom *verifikations-teorin*, som för åtskilliga utgjorde ett komplement till verifikationsprincipen. I Schlicks formulering är en sats' betydelse detsamma som metoden för dess verifierande. Denna lära har den fördelen att mening inte uppfattas som någon sorts entitet. Men nackdelarna är många. Vad betyder

⁵⁰ Chomsky s. 11.

⁵¹ Se närmare Chomsky s. 68–85 och även Marshall s. 168–171.

⁵² Se t.ex. Lyons s. 472–473, Matthews s. 183–188, Cooper (Innateness), Cohen s. 47–56. Cohen hävdar att det räcker med att anta att ”human beings are born with a general capacity for eliminative induction” (s. 51).

⁵³ Cohen s. 56–57, se även s. 58 och Putnam s. 228–235.

⁵⁴ Cohen s. 65, Quine (Word) s. 13, Regnéll s. 122, Austin (Papers) s. 24, Haas s. 102–103, Furberg s. 265.

⁵⁵ Jämte i avsnitt 1.2 not 19 och avsnitt 2.3 not 21 nämnd litteratur, se Daitz, Hanson s. 24–30, Hudson (Moral) s. 24–31 och Stenius s. 259.

t.ex. satser som inte kan vara sanna eller falska? Och liksom när det gällde verifikationsprincipen uppkommer frågan, hur man kan veta hur en sats skall verifieras när man inte vet vad den betyder.⁵⁶

Verifikationsteorin pekar fram emot den lära som ser betydelse som en funktion av språkanvändning. Att förklara vad en sats betyder genom att säga hur den verifieras är ju i grund och botten att ange ett sätt på vilket satsen används. Men om verifikationsteorin inte är alldeles utan grund så gäller det också övriga teorier som nämnts. Språket används ju för att säga något om det som finns givet i verkligheten. Genom språket uttrycker vi och kommunicerar vi våra tankar och känslor. Genom språket kan vi påverka andra människor. Mening uppkommer genom att språkliga enheter har del i olika sorter av mänskligt beteende.⁵⁷

2.5 MENING OCH SPRÅKANVÄNDNING

Man kann für eine *grosse* Klasse von Fällen der Benützung des Wortes "Bedeutung" – wenn auch nicht für *alle* Fälle seiner Benützung – dieses Wort so erklären: Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache.⁵⁸

[For a large class of cases – though not for all – in which we employ the word "meaning" it can be defined thus: the meaning of a word is its use in the language.]

⁵⁶ Se närmare Waismann s.329–333, Cohen s.187–191, Parkinson s.11, Russell s. 289–300, Andersson & Furberg (Moral) s. 47, Dummett s. 65–68, Ziff s. 144, Cavell s. 77, Harré s. 361–363 och särskilt Strawson (Meaning), som framför starka skäl för att varje uppfattning om vad mening hos S-satser är, som inte tar hänsyn till "communication-intentions", är ohållbar (s. 24: "It is indeed a generally harmless and salutary thing to say that to know the meaning of a sentence is to know under what conditions one who utters it says something true. But if we wish for a philosophical elucidation of the concept of meaning, then the dictum represents, not the end, but the beginning of our task.").

Christensen s. 35–58 hävdar att 'att ha mening' = 'att kunna vara sann', men också att meningsbegreppet är primärare och att bara "if the intention is to produce this sentence rightly, to let it function, will we raise the question of truth and falsity" (s. 37). Jämför Hedenius s. 62–68 och Cameron s. 110–114.

⁵⁷ Alston s. 31.

⁵⁸ Wittgenstein §43, se även Wittgenstein (Gewissheit) §61.

Dessa Wittgensteins ord finns knappast anledning att fatta som annat än en vägvisning.⁵⁹ Hans syfte var att underminera uppfattningen om mening som en sorts entitet, att orden är namn på något. För att förmedla en – som han såg det – riktigare bild av hur språket fungerar använde han en rad liknelser och metaforer:

Denk an die Werkzeuge in einem Werkzeugkasten: es ist da ein Hammer, eine Zange, eine Säge, ein Schraubenzieher, ein Masstab, ein Leimtopf, Leim, Nägel und Schrauben. – So verschieden die Funktionen dieser Gegenstände, so verschieden sind die Funktionen der Wörter.⁶⁰

[Think of the tools in a tool-box: there is a hammer, pliers, a saw, a screw-driver, a rule, a glue-pot, glue, nails and screws. – The functions of words are as diverse as the functions of these objects.]

Einer Regel folgen, eine Mitteilung machen, einen Befehl geben, eine Schachpartie spielen sind *Gepflogenheiten* (Gebräuche, Institutionen). Einen Satz verstehen, heisst, eine Sprache verstehen. Eine Sprache verstehen, heisst eine Technik beherrschen.⁶¹

[To obey a rule, to make a report, to give an order, to play a game of chess, are *customs* (uses, institutions). To understand a sentence means to understand a language. To understand a language means to be master of a technique.]

Orden har funktioner och roller, de är institutioner.⁶²

Die Sprache ist ein Instrument. Ihre Begriffe sind Instrumente.⁶³

[Language is an instrument. Its concepts are instruments.]

Die Frage "Was ist eigentlich ein Wort?" ist analog der "Was ist eine Schachfigur?"⁶⁴

[The question "What is a word really?" is analogous to "What is a piece in chess?"]

⁵⁹ Black (Margins) s. 255–256: Wittgensteins maxim är närmast en generalisering av verifikationsteorin; hans metod var tentativ och han avsåg inte att ge några patentlösningar.

⁶⁰ Wittgenstein § 11, se även § 360.

⁶¹ Wittgenstein § 199, se även Wittgenstein (Gewissheit) § 62.

⁶² Wittgenstein §§ 17, 559, 563, Wittgenstein (Gewissheit) § 64.

⁶³ Wittgenstein § 569.

⁶⁴ Wittgenstein § 108.

En viktig del av Wittgensteins filosofi är att språket är konventionellt, (i princip) bundet av regler. Liksom t.ex. de Saussure jämför han gärna språket med schack. Att säga något meningsfullt är att delta i ett språkspel ("Sprachspiel").⁶⁵

Vid sidan av Wittgenstein är Gilbert Ryle den som gjort mest för att introducera *användningsteorin*. Men även han betonar främst teorins kritiska sida. Han framhåller att 'användning' har åtminstone två fördelar framför 'mening'. (Användningsteorin gav upphov till slagordet "Fråga inte efter meningen, fråga efter användningen!"⁶⁶) Dels riktas uppmärksamheten på "teachable procedures and techniques of handling or employing things, without suggesting unwanted correlates", dels framgår att bruk av ord och satser kan vara korrekt eller icke korrekt, dvs. regler är inblandade.⁶⁷ Att veta vad ett uttryck betyder är enligt Ryle "to know the rules of the employment of that expression."⁶⁸ "The use of an expression ... is the rôle it is employed to perform ..."⁶⁹

Det kan betvivlas om denna lära verkligen är en meningsteori på annat sätt än att existensen av betydelser såsom entiteter förnekas. Positivt innebär den visserligen att semantikerna på något sätt måste beakta hur ord och satser faktiskt används, vilket är en oprecis beskrivning av vad lingvisterna gör. Lyons säger:

The only empirical control we have upon the study of language is the 'use' of language-utterances in the multifarious situations of everyday life.⁷⁰

⁶⁵ Se t.ex. Wittgenstein §§23, 84, 100, 355, 496–497, 558–569, Rhees (en briljant exposé över Wittgensteins språkuppfattning) och t.ex. Waismann, särskilt s. 131–148, 156–158, 162, 234–237, 337, Hudson (Moral) s. 44–54, Casey s. 1–13, Winch s. 24–39, Wedberg s. 331–339.

⁶⁶ Waismann s. 156: "If you want to know what a word means, look and see how it is used."

⁶⁷ Ryle (Ordinary) s. 113–114.

⁶⁸ Ryle (Meaning) s. 143.

⁶⁹ Ryle (Meaning) s. 144. Se även Alston (Meaning) s. 141–142 och Strawson s. 188–189.

⁷⁰ Lyons s. 410–411. Se även Ullman s. 67. Denne menar dock att Wittgensteins lära främst har betydelse för parole (se s. 64–67 och Ullman (Language) s. 23–28) och vidhåller en namnteori för la langue, vilket torde bero på de rätt stora begränsningar han i praktiken gör för vad som räknas som att förklara hur ett ord används (varje ord förklaras som ett namn eller med en synonym).

Men i övrigt kan det tyckas att vad Wittgenstein, Ryle och deras anhängare har att säga är föga upplysande i positivt hänseende. Vi får veta, att

there are indefinitely many kinds of words, kinds of phrases, and kinds of sentences – that there is an indefinitely large variety of kinds of rôles performed by the expressions we use in saying things.⁷¹

En del kritiker klagar över att detta är alldeles för vagt. Det borde klargöras vilken eller vilka typer av användning som är korrelerad med mening.⁷² Parkinsons svar, att det ankommer på andra än dem som förklarar ordet 'mening' att redovisa de många sätt varpå ord kan användas,⁷³ ger vid handen att vi knappast har att göra med mer än en programmatisk anvisning.

Det är inte svårt att visa, att en bokstavlig tolkning av vad Wittgenstein och Ryle (m.fl.) säger kan leda alldeles vilse. I följande satser sägs ingenting som ens antyder vilken mening de citerade orden har: "Ordet 'och' används numera allt oftare i början av satser, t.o.m. av Svenska Akademiens ledamöter", "Ordet 'servitut' används huvudsakligen av jurister", "Ordet 'ordet' används som subjekt", "Ordet 'eskalering' används numera mycket oftare än för bara tio år sedan". Den beskrivna användningen säger ingenting om ordens betydelse.⁷⁴ Men hur kan vi veta detta? Uppenbarligen endast genom att på något sätt jämföra i vad mån 'mening' och 'användning' kan bytas mot varandra – utan att meningen hos den använda satsen ändras. "Satsen 'p' betyder detsamma som satsen 'q'" kan då ersättas med "Med satsen 'p' kan sägas detsamma som med satsen 'q'". Och vad som kan sägas beror på vad som faktiskt sägs (parole).⁷⁵

Saying what the meaning of an expression is, is equivalent not to saying *what* its use is, but rather to saying that it has the same use as another expression.⁷⁶

⁷¹ Ryle (Meaning) s. 145; se även Wittgenstein §23 och Black s. 150–152.

⁷² Christensen s. 153, 168. Dennes eget förslag är att "for a sentence to have meaning is the same as to be capable of being used for making a truth" (se ovan avsnitt 2.4 not 56). Han är helt positiv till användningsteoretikernas kritik av andra teorier (s. 149–166). – En helt annan sorts kritik finns hos Findlay s. 127: meningsproblemetets lösning står att finna i "the 'intentional nature of thought' (!?).

⁷³ Parkinson s. 12–13.

⁷⁴ Se närmare Alston (Meaning) s. 143–145 och även Waismann s. 175–176, Ziff s. 158 och Ullman (Language) s. 27.

⁷⁵ Tankegången utvecklas av Alston (Meaning) s. 145–148, Alston s. 33–34.

⁷⁶ Alston (Meaning) s. 159.

Men denna Alstons tanke synes ohållbar: bortsett från att många ord saknar synonymer förblir betydelsen hos de klasser av satser och ord som har samma användning oförklarad. Vi kan lära oss vad 'betydelse' betyder utan att säga att ordet har samma användning som 'användning'.

Vid närmare eftertanke synes det vara uteslutet att likställa betydelse och användning. Att använda något är att göra något, och varför skulle vi använda ord och satser om vi inte redan är klara över vad de betyder? Vi skulle inte kunna använda dem för våra syften, om det inte är förutsatt att de har vissa betydelser.⁷⁷

Den som säger något gör något. Hon utför en handling eller, om man så vill, en hel rad handlingar, ty vad hon gör kan ses från många olika synpunkter och därför klassificeras och beskrivas på många olika sätt. Den som säger "Johansson har stulit igen" producerar vissa ljud, hon gör något som kan beskrivas i t.ex. fonologiska och syntaktiska termer, hon säger något som har mening och en viss betydelse, hon påstår eller frågar eller anklagar, hon kanske skrämmer eller retar Johansson eller Johanssons hustru.

Under senare år har en rad filosofer intresserat sig för analys av språkhandlingar. Den grundläggande idén härrör från J. L. Austin. I det följande kommer jag att på några punkter knyta an till en del av tankarna i denna lära om språkhandlingar. Det finns inte utrymme för att närmare redovisa dess innehåll.⁷⁸ För övrigt är mycket av det som sagts om språkhandlingar av tentativ karaktär; åtskilligt återstår att uträtta innan klarhet nås rörande vilken begreppsapparat och vilka distinktioner som är lämpligast. I detta hänseende föreligger en parallell med forskningen i transformationell grammatik, utgående från Chomskys idéer.

Om man sammanställer läran om språkhandlingar med vad som sagts i detta avsnitt torde man finna att begreppet användning närmast har att göra med den aspekt av språkhandlingen som brukar kallas den illokutionära handlingen, och vilken står i samband med en meningsaspekt som kommer att beröras närmare nedan i avsnitt 2.11. Denna meningsaspekt

⁷⁷ Hamlyn s. 67, se närmare s. 64–68 om olika betydelser av 'use'.

⁷⁸ Jag nöjer mig med att hänvisa till Austin (Words), Furberg, Searle, Searle (Acts), Strawson (Intention), Griffiths, Cohen (Illocutionary), Cameron, Skinner, Nordenstam, Alston s. 34–36, Urmson (Ethics) s. 130–146, Hudson (Moral) s. 54–63 och Ross (Norms) s. 1–77 (Ross är dock oklar på åtskilliga punkter och redovisar en del egendommiga åsikter).

(illokutionär innebörd) förutsätter emellertid att det sagda har en viss betydelse, och den kan därför inte användas för att förklara vad betydelse är.⁷⁹

2.6 S-BETYDELSE

Wittgenstein och Ryle talar gärna om regler för ords användning – låt oss i fortsättningen säga *betydelseregler* – fastän det är klart att reglernas innehåll på något sätt konstateras mot bakgrunden av regelbundenheter i språkvanorna. Särskilt Ryle lämnar inget utrymme för tvekan: det gäller inte att beskriva "usage", dvs. "custom, practice, fashion or vogue", utan "use" – och "misuse" ("misusage" finns inte: sociologiska regelbundenheter är inga regler).⁸⁰ Hur stämmer då detta med att lingvistik, inklusive semantik, är en empirisk vetenskap som beskriver faktiskt språkbruk? Enligt L. J. Cohen stämmer det inte alls. Enligt honom innebär accepterandet av en regelteori att se betydelse som något tidlöst. Varje förändring i språkbruket skulle tas som bevis på att en regel har brutits; men detta bryr sig lexikografen inte om: hon registrerar en förändring först när den har stabiliserats. Hon registrerar inga regler för användningen av ord.⁸¹

Cohen har förstås rätt. Men det medför inte att regelteoretikerna har fel. De är nämligen ense om att talet om regler kan missförstås, eftersom regelbundenheterna i talet är deras fundament. Reglerna är sällan uttryckliga, och om språkbruket förändras så förändras också reglerna.⁸² Strawson säger:

apart from the introduction of words by *definition*, this talk of 'rules' may mislead us. We do not *generally* (in ordinary speech) draw up rules and make our practice conform to them; it is rather that we extract the rules from our practice, from noticing when we *correct* one another, when we are inclined to say that something is *inconsistent*, and so on.⁸³

⁷⁹ För kritik av användningsteorin från denna synpunkt, se t.ex. Searle s. 146–149 och även Wertheimer s. 49–57.

⁸⁰ Ryle (Ordinary) s. 115–116, se även s. 117, 119 och Rhees, Vendler s. 14–24, Hare (Freedom) s. 7–15, Cavell s. 69–78, Ziff s. 70.

⁸¹ Cohen s. 27–47 argumenterar utförligt mot en de jure-teori och för en de facto-teori.

⁸² Wittgenstein §§41, 83, Waismann s. 65, 237.

⁸³ Strawson s. 10; s. 230: "If we are to speak of rules at all, we ought to think of them as rules which everyone has a licence to violate if he can show a point in doing so." Se även

Till detta har Cohen den kommentaren, att man i verkligheten medger, att man inte utanför klassrummen skall ta på allvar att det finns regler för språkets användning.⁸⁴

Redan existensen av regelbundenheter ger oss möjligheter att använda orden 'rätt' och 'fel' om ett yttrande. Ziff, som liksom Cohen förnekar existensen av språkliga regler, synes tro att problemet därmed är löst.⁸⁵ Men existensen av en regelbundenhet ger i motsats till existensen av en regel inget skäl för att kritisera vad en person gör. När det gäller icke formulerade regler, som bygger på social sed, erbjuder det stora svårigheter att säga vad som gör att en regel och inte bara en regelbundenhet existerar.⁸⁶ I vilket fall som helst är uppenbart att om en regelbundenhet betraktas som uttryck för en regel (av "tillräckligt" många människor), så existerar en regel. Både Ziff och Cohen resonerar som om det inte funnes andra regler än formulerade och öppet accepterade. Cohen har själv sagt det som behöver sägas i frågan:

Language, like many other aspects of human activity, can be looked at legitimately and usefully from the participant's point of view as well as from the spectator's, and for some purposes is more usefully looked at one way or the other.⁸⁷

Lingvisten försöker se språket utifrån, filosofen liksom varje människa som använder språket ser det i första hand inifrån, vilket är naturligt,

Strawson (Grammar) s. 1–2, Flew, Stenius s. 257–258, 262, Næss s. 39, Emmet s. 33, Kerner s. 51, Rhees s. 92: "Because there is this agreement [common reactions within the course of language] we can understand one another. And since we understand one another we have rules."

Lyons s. 411: "We have no direct evidence about the understanding of utterances, only about their *misunderstanding* – when something 'goes wrong' in the process of communication. ... Normal communication rests upon the assumption that we all 'understand' words in the same way; this assumption breaks down from time to time, but otherwise 'understanding' is taken for granted. ... It would probably be true, but rather pointless, to say that everyone 'understands' a particular word in a slightly different way. Semantics is concerned with accounting for the degree of uniformity in the 'use' of language which makes normal communication possible."

Enligt Doorbar skulle det finnas regler för "responding to words" i stället för regler för att använda dem; inget synes dock vara sagt härmed utöver att man kan se det hela från adressatens synpunkt i stället för talarens.

⁸⁴ Cohen s. 36.

⁸⁵ Ziff s. 34–38, se även s. 40–45 och 70–75.

⁸⁶ Se Snyder.

⁸⁷ Cohen s. 40. Se även Vendler s. 21, 24 och Waismann s. 133–135.

eftersom det är omöjligt att helt komma ut ur det utan att döma sig själv till tystnad. (Som bekant blir det helt olika sorters rättsfilosofi när man ser rättsordningen inifrån och när man ser den utifrån, dvs. sociologiskt.)

Betydelseregler är bara en del av de språkliga reglerna. För att kunna utpeka betydelser regler för 'betyder' måste vi veta vad 'betydelseregler' betyder. Måste vi då inte också veta vad 'betyder' betyder? Leder inte alltihop till ett cirkelresonemang?

En förklaring för någon vad något betyder kan ske, bara om denne redan behärskar det språk *inom* vilket förklaringen äger rum.

Wenn ich über Sprache (Wort, Satz, etc.) rede, muss ich die Sprache des Alltags reden. ... Dass ich bei meinen Erklärungen, die Sprache betreffend, schon die volle Sprache (nicht etwa eine vorbereitende, vorläufige) anwenden muss, zeigt schon, dass ich nur Äusserliches über die Sprache vorbringen kann. Ja, aber wie können uns diese Ausführungen dann befriedigen? – Nun, deine Fragen waren ja auch in dieser Sprache abgefasst; mussten in dieser Sprache ausgedrückt werden, wenn etwas zu fragen war!⁸⁸

[When I talk about language (words, sentences, etc.) I must speak the language of every day. ... In giving explanations I already have to use language full-blown (not some sort of preparatory, provisional one); this by itself shews that I can adduce only exterior facts about language. Yes, but then how can these explanations satisfy us? – Well, your very questions were framed in this language; they had to be expressed in this language, if there was anything to ask!]

Betydelseförklaring är ett primärare begrepp än betydelse. Wittgenstein säger:

"Die Bedeutung des Wortes ist das, was die Erklärung der Bedeutung erklärt." D.h.: willst du den Gebrauch des Worts "Bedeutung" verstehen, so sieh nach, was man "Erklärung der Bedeutung" nennt.⁸⁹

["The meaning of a word is what is explained by the explanation of the meaning." I.e.: if you want to understand the use of the word "meaning", look for what are called "explanations of meaning".]

⁸⁸ Wittgenstein § 120. Se även Ryle (Ordinary) s. 127 ("We are trying to register what we are exhibiting; to codify the very logical codes which we are then and there observing."), Rhees s. 101, Carroll s. 34 ("Solving the problem of meaning is essentially a bootstrap operation."), Vendler s. 16–19.

⁸⁹ Wittgenstein § 560.

Betydelser förklaras genom definitioner. Definitionsmetoderna är många (se nedan avsnitt 3.2). Vi har så många definitionsmetoder som behövs för att vi skall kunna lära oss tala på ett så konsistent sätt som krävs för språklig kommunikation. Att ange betydelseregler för ett ord är att definiera det. (För att kunna använda ett ord i enlighet med en regel krävs inte att man kan ge en korrekt definition: "Knowing how to operate is not knowing how to tell to operate."⁹⁰) Betydelseregler görs vanligen explicita genom att vi försöker uppställa hypoteser utifrån eget eller andras språkbruk. I allmänhet lönar det sig inte att direkt fråga vem som helst, som behärskar ett språk, hur reglerna är beskaffade. En mer framkomlig väg är att föreslå olika lösningar som denne får ta ställning till, men även i detta fall är inte ovanligt att hans språkbruk inte stämmer överens med de öppet accepterade reglerna. En fullständig redovisning av betydelseregler torde man kunna tala om bara när det gäller konstgjorda språkmodeller.⁹¹

Alla som hjälpligt behärskar ett språk förstår vad 'betydelse' betyder. De har lärt sig använda begreppet. Att förklara vad 'betydelse' betyder kan bara ske kontextuellt (denna definitionsmetod förklaras i avsnitt 3.2). Begreppet betydelseförklaring kan liksom alla begrepp utsättas för kritisk granskning, men inte utan att förutsätta att betydelser kan förklaras enligt vissa metoder.

Det sagda hindrar inte att man i mer eller mindre metaforiska ordalag försöker tala om vad man gör när man förklarar vad något betyder. Ryle säger:

the meaning of a ... word ... is a functional factor of a range of possible assertions, questions, commands and the rest. It is tributary to sayings. ... Their significances are their rôles inside actual and possible sayings.⁹²

Cohen säger:

the meaning of a word or a common phrase as dictionaries conceive it is the part it plays in achieving the normal purposes of the serial arrays of words in which it occurs. Its meaning is the function or functions it performs in the utterances of those who speak the language to which it belongs.⁹³

⁹⁰ Ryle (Ordinary) s. 117.

⁹¹ Waismann s. 148, se även s. 228–239, Næss s. 39–40, Black (Models) s. 73–74, 78–80, 88–91 och särskilt s. 135–136.

⁹² Ryle (Meaning) s. 137–138 (även: "Word-meanings do not stand to sentence-meanings as atoms to molecules ... but more nearly as the tennis-racket stands to the strokes which are or may be made with it.").

⁹³ Cohen s. 62.

I språket är orden primärare än satserna. Satsernas betydelse är en funktion av S-ordens betydelseregler och syntaktiska regler. S-ordens betydelse skulle enligt citaten sammanfalla med deras typiska roller, funktioner, uppgifter i T-satser, deras förmåga att bidra till förverkligandet av de syften med vilka T-satserna yttras (men inte alla syften och det är svårt att precisera vilka som är relevanta). Det enklaste sättet att demonstrera vilken funktion ett S-ord har är att nämna ett annat ord med samma funktion.⁹⁴ Men vilken som helst av de i avsnitt 3.2 nämnda definitionsmetoderna duger.

Diskussionen i det här avsnittet synes närmast leda till att det just är därför att vi har olika definitionsmetoder som vi – som sammanfattning – kan säga att S-ords betydelse hänger samman med deras funktioner i T-satser. Den enda precisering av "funktion" som synes möjlig är just att återropa de accepterade definitionsmetoderna. En funktion som måste beskrivas på annat sätt faller utanför betydelsebegreppet.

Wittgenstein talade om ord såsom verktyg. Cohen finner denna bild missvisande: den passar bättre för sådana satser som kan tillskrivas en funktion – ofta en standardfunktion – som medel till ett mål, t.ex. i en ritual, som en slogan, trollformel eller återkommande rubrik.⁹⁵ Ord bör enligt Cohen hellre jämföras med sociala institutioner, som finns av behov och vana. Sådana kan inte helt förstås, om man inte är medveten om de sätt varpå de utnyttjas för vissa syften och hur det sker i kombination med andra institutioner (och sällan eller aldrig i kombination med ytterligare andra).⁹⁶

Hur återspeglas ett S-ords bidrag till en T-sats, när det gäller att bestämma vad en S-sats betyder? Tydligtvis så, att S-ord tillsammans med syntaktiska regler ger S-satsen en betydelse som är identisk med den som

⁹⁴ Cohen s. 64–65.

⁹⁵ Cohen s. 66, 72–73. Ryle, (Ordinary) s. 119–121, har en mer kategorisk och överdrivet förenklad åsikt: man kan inte använda satser, ord kan användas för att konstruera satser, men konstruktionerna används inte. "Sentences are things that we say. Words and phrases are what we say things with." Resultatet blir att satser inte har mening eller viss betydelse, utan bara är meningsfulla eller meningslösa. Se även Ryle (Use) (en på många punkter oklar artikel) och jämför Findlay s. 116, Alston (Meaning) s. 148–149, Shwayder (Uses) s. 132–133, Wheatley (Language) s. 132–139.

⁹⁶ Se närmare Cohen s. 74–75 och även s. 79–82. – Ziff s. 148–199 beskriver betydelse som en fråga om association med "a distributive and contrastive set", men hur värdefullt detta än kan vara från lingvistisk synpunkt (se avsnitt 2.4 vid not 39) är det inte säkert att en sådan analys ger något som helst svar på frågan vad ett ord betyder.

motsvarande T-sats har när den används på ett normalt, typiskt och framgångsrikt sätt. Det är de typiska, vanliga funktionerna som registreras i det utifrån talet abstraherade språket.

Cohen anser, att man förklarar vad en S-sats betyder, om man redovisar det karakteristiska, normala, primära syftet med en sats. Vanligtvis sker det genom att vi presenterar en sats som normalt förverkligar samma syfte (kraven på likvärdhet som medel kan variera med ändamålet med förklaringen). Även om det sker på annat sätt kommer vi inte ifrån att använda språket; förklaringen av vad en S-sats betyder måste ske inom ett språk.⁹⁷ Utgångspunkten är tydligen att bakom yttrandet av varje T-sats finns ett eller flera syften. För varje S-sats kan man med ledning härav bestämma ett eller flera karakteristiska eller normala syften, dvs. ett syfte som i allmänhet förverkligas när satsen används som T-sats.

Jag tvivlar på att vi blir särskilt mycket klokare av att dra in normala syften som förklaringsgrund. Hur skall de relevanta syftena beskrivas? En självständig beskrivning av dem torde bli så generell, att den passar också för satser som uppenbarligen inte har samma betydelse. En tillräckligt precis beskrivning kan svårligen ske annat än indirekt, just genom att ange en i ifrågavarande typ av kontext synonym sats.⁹⁸

2.7 T-BETYDELSE

När det gäller T-satser kan man inte bara säga, att betydelsen är lika med eller framgår av hur satsen används i det konkreta fallet, eftersom det inte går att säga något om användningen om man inte förstår vad satsen betyder. Såsom L. J. Cohen har utvecklat, måste man ha en sorts de jure-teori för att förklara betydelse hos T-satser.⁹⁹ Betydelsen hos en T-sats är tidlös, den kan inte ändras genom att språkbruket ändras. Inte heller kan t.ex. vaghet eller mångtydighet hos den undanröjas.

När man vill förklara vad en viss T-sats betyder, måste man stödja sig på vad motsvarande S-sats betyder, vilket ju i sin tur beror på hur S-satsen normalt används (som T-sats). Ofta måste S-satsens betydelse förklaras

⁹⁷ Cohen s. 58, 60–62, 68, 70–72. Se även Furberg s. 265–267. När det gäller det begreppsliga planet menar Cohen (s. 79), att diskussionen kan gälla när ett syfte är adekvat för en viss sats (när ett påstående kan vara sant, en befallning rimlig, en fråga relevant, osv.) eller hur relationerna med andra satser är beskaffade (vilket beror på de karakteristiska syftena bakom dessa).

⁹⁸ Se vidare, om relationerna mellan avsikt och mening, nedan avsnitten 2.8–2.11.

⁹⁹ Se närmare Cohen s. 143–161.

som en disjunktion av olika betydelser (kanske olika i olika typer av kontext), bl.a. därför att de i satsen ingående orden kan användas i olika betydelser och den syntaktiska konstruktionen kan uppfattas på flera sätt. Lexikon och grammatik betraktas som en instruktion för uppställandet av en serie översättningsregler (inom ett språk är det kanske lämpligare att tala om parafrasregler).¹⁰⁰ Talarens egna stipulationer om sitt språkbruk eller vad i övrigt är känt om hennes idiolekt har samma roll, liksom naturligtvis specifikt språkbruk för en grupp av människor som hon hör till. Beroende på sammanhanget, kontexten, kan när det gäller en yttrad T-sats en rad av alternativa översättningsregler uteslutas som icke aktuella; i praktiken tänker kanske ingen ens på dem som möjliga förklaringar till satsens betydelse. Det är inget märkligt om flera alternativ blir kvar som tänkbara översättningar eller parafraser; det finns ingen anledning varför just ett alternativ skulle vara riktigt. Ett val mellan flera alternativ involverar, särskilt när det gäller översättning till ett annat språk, hän-synstaganden som inte nödvändigtvis har med satsernas betydelse att göra, utan snarare med stilvalörer, associationssfärer, e.dyl.

Det kan vara missvisande att tala om "regler" för översättning. Varje riktig regel eller grupp av regler är nämligen uppställd ad hoc; den är i princip unik eftersom den hänför sig till blott ett (i tid och rum lokaliserat) yttrande av en sats. Påståendet "A har uppenbarligen gjort sig skyldig till stöld" har olika betydelser, när det görs av en svensk domare respektive av en engelsk eller när det görs av en svensk domare på medeltiden respektive i dag, bl.a. därför att 'stöld' (vi håller oss på det begreppsliga planet) har olika betydelse i juridiskt språk i Sverige respektive i England, på medeltiden respektive i Brottshalken. När vi rör oss enbart på det begreppsliga planet kan en T-sats' betydelse förklaras genom att man pekar på logiska relationer inom satsen eller på relationer med andra satser (eller t.o.m. associationer, t.ex. när man använder metaforer: "Dina ögon äro eldar").

Också T-ords betydelser klarläggs genom en översättning eller parafras utgående från S-ords betydelser, stipulationer, osv. Både för satser och ord kan givetvis en på detta sätt utförd förklaring visa sig vara otillräcklig, därför att man inte förstår vad anförda S-satser och S-ord betyder. I så

¹⁰⁰ Om översättning, se Haas s. 103–108. – I juridisk litteratur, se särskilt Hassemer s. 67–74 (om ordbetydelsens beroende av talsituationen, om växelverkan mellan ordbetydelse och satsbetydelse och om beroendet av "ordfält") och även Larenz s. 305, Ross s. 137–138.

fall blir man tvungen att förklara dessas betydelser och därmed blir ju de i avsnitt 3.2 angivna definitionsmetoderna aktuella. Detta rubbar dock inte det faktum att betydelse i parole är avhängig av betydelse i langue jämte personligt språkbruk. Därmed är inte påstått, att språkbruket inte kan förändras. Förutom möjligheten till stipulationer kan framhållas, att det inte finns någon garanti för att en S-sats med viss betydelse kommer att behålla denna: t.ex.

If enough people speaking a language accept as true a false statement about some current word-use and act in accordance with their beliefs, a description of the word's meaning similar to the one that is now still false can come to be true for a later date.¹⁰¹

Misstag är dock bara en av många sorters förklaringar till semantiska förändringar.¹⁰² Gemensamt för flera av dem är att den som talar menar något annat än vad den uttalade satsen betyder. Om andra förstår – eventuellt efter en förklaring – vad hon menar, så är grunden lagd för ett nytt språkbruk.

2.8 AVSEDD BETYDELSE

Vi säger ibland saker som vi inte menar, dvs. inte avser att påstå osv., t.ex. "Att studera filologi är roligt" i stället för "Att studera filosofi är roligt". Tungan slant eller minnet svek eller vi behärskade inte språket tillräckligt väl. Avsikten bakom yttrandet stämmer inte överens med en normal funktion hos orden, eller den yttrade satsen är inget tjänligt medel för att säga det vi vill säga. Men detta påverkar inte betydelsen hos det sagda. "Att studera filologi är roligt" betyder att det är roligt att studera filologi (eller språkvetenskap eller källkritiska metoder) men inte t.ex. att det är roligt att studera filosofi.¹⁰³

Vi menar ibland saker som vi inte säger. På frågan "Har ni en tändsticka?" svarar vi kanske "Ja". Av sammanhanget framgår att vi menar "Ja, jag har en tändsticka", inte t.ex. "Ja, det är en fin årgång". En elliptisk sats, som är obegriplig eller i vart fall omöjlig att ge en adekvat tolkning

¹⁰¹ Cohen s. 146. Cameron s. 97: "speech, being what it is only in virtue of the way it is regarded by its users, is *as* they regard it".

¹⁰² Se därom Ullman s. 193–235.

¹⁰³ Exemplet från Furberg (Handling) s. 606–607; se även Cohen s. 145, Carroll s. 42, Leavitt s. 70.

utan att beakta kontexten, betyder inte detsamma som en fullständig sats, även om den kan användas för att uttrycka samma påstående osv. som med en fullständig sats.¹⁰⁴

Det händer även att vi avsiktligt säger vad vi inte menar för att säga något annat på ett indirekt sätt. Avsikten är då att förmedla något annat än det vi säger, taget efter bokstaven (ironi, citering, användande av metaforer, vissa skämt). Vi är då inte uppriktiga, allvarliga, men adressaten avses vara medveten därom. I andra fall av bristande uppriktighet är avsikten tvärtom att adressaten inte skall vara medveten därom, och avsikten är då inte heller att förmedla något annat än det som sägs (ljuga, bluffa, skryta). Ett mer grundläggande fall av icke allvarligt tal är att vi säger något utan att utföra någon språkhandling, t.ex. testar en mikrofon eller testar stämbanden. Som icke allvarligt tal kan även betecknas språkhandlingar inom en ram av fiktitivitet, t.ex. på en scen eller i en roman. En mellanställning kan tilldelas satir och allvarliga skämt: de är avsedda att tas (nästan) bokstavligt men ges en form som tyder på motsatsen.¹⁰⁵

Genom att lita till pragmatiska implikationer (antydningar, insinuationer, ledtrådar osv.) kan vi avse att säga mer än det vi bokstavligen säger.¹⁰⁶

Vad en person menar när hon säger "p" skall vidare skiljas från vad hon menar att tala om för någon¹⁰⁷ och vad för sorts språkhandling hon avser att utföra.¹⁰⁸

Vad en person menar med "p" sammanfaller alltså inte alltid med vad "p" betyder. Men vad hon menar med "p" – t.ex. "q" – kan återverka på språkbruket: betydelsen hos 'p' kan komma att bli densamma som hos 'q' därför att det blir vanligt att mena "q" med "p". Det är därför riktigt att säga att "'p' betyder 'q'" betyder detsamma som "med 'p' menar man normalt 'q'" eller "med 'p' avser man normalt att säga detsamma som kan sägas med 'q'".¹⁰⁹

¹⁰⁴ Cartwright s. 97.

¹⁰⁵ Se t.ex. Furberg s. 91–92, 96–98, Stigen, Wheatley (Language) s. 137–138, Jareborg (Antydningar) s. 429–430.

¹⁰⁶ Cartwright s. 95, Haack & Haack s. 51, Leavitt s. 70 samt närmare Jareborg (Antydningar) och där angiven litteratur.

¹⁰⁷ Om detta och idén om kontrastivt fokus, se Dretske. Jämför t.ex. skillnaden mellan "Clyde rånade banken" och "Clyde rånade *banken*".

¹⁰⁸ Se nedan avsnitt 2.11.

¹⁰⁹ Stampe s. 166–172. – Searle s. 19–21, Searle (Acts) s. 415, uppställer en "principle of expressibility", enligt vilken det alltid är möjligt att säga just det man avser att säga; om

Att det någon säger eventuellt inte betyder detsamma som det hon avser att säga innebär ingalunda att hennes avsikter är utan vikt. Tvärtom är vi ofta mer intresserade av att hon förklarar vad hon menade än att försöka utröna betydelsen hos det hon sade, helt enkelt därför att det vid språklig kommunikation (utanför mer eller mindre rituella sammanhang) är talarens avsikter som vi är betjänta av att uppfatta rätt. Om hennes ord inte omedelbart lyckas förmedla hennes avsikter ger vi oss inte in på att undersöka tänkbara tolkningar av dem, om hon är tillgänglig för frågor om vad hon har menat. Inte sällan är det vi säger så mångtydigt eller annars obestämt att ingen analys av satsernas betydelser kan ge något säkert resultat. Det mest rationella måste vara att ge talaren tillfälle att utföra nya språkhandlingar, genom vilka hennes avsikter med de föregående förtydligas. Vad hon avsåg att säga sammanfaller med den faktiska betydelsen hos de T-satser som klarlägger hennes avsikter.¹¹⁰

T-satser används i eller för vissa syften. T-ord bidrar till att syftena förverkligas (genom användande av satserna, inte av orden). Med ett enstaka ord, som inte utgör en sats, kan inget göras. Det finns därför ingen anledning att tala om avsikter i samband med ordbetydelse,¹¹¹ även om det inte skall uteslutas att det kan finnas skäl att se just ett ords bidrag till en sats som föremål för en avsikt.

2.9 GRICES MENINGSTEORI

Paul Grice har utvecklat en meningsteori, som går ut på att en talares avsikter är på visst sätt fundamentala för vad satser betyder.¹¹² Den relevanta avsikten är mycket komplicerad:

- (1) att producera en effekt hos adressaten,
- (2) att göra det genom att denne inser att talaren har avsikt(1), och
- (3) att förverkligandet av avsikt(2) skall vara skäl, i motsats till orsak, för producerandet av effekten.

man ännu inte behärskar språket tillräckligt väl eller om språket saknar ord för det man vill säga, är det i vart fall principiellt möjligt att bli förmögen att säga det, i sista hand genom att man själv berikar språket. Se även Ullman (Language) s. 232–234.

¹¹⁰ Cohen s. 158, Leavitt s. 70.

¹¹¹ Ryle (Ordinary) s. 115.

¹¹² För ursprungsversionen, se Grice s. 43–48.

Som relevant effekt räknas uppkomsten av en tro eller något annat som adressaten kan kontrollera. Enligt Strawson erfordras ytterligare en avsikt

(4) att producera effekten genom att adressaten inser att talaren avser att göra det genom att adressaten inser att talaren har avsikt(1).¹¹³

Grice har sedermera vitsordat behovet av denna och ytterligare kompletteringar.¹¹⁴

Enligt Grice är vidare "A menar något med "x"" ekvivalent med "A avser att yttrandet av 'x' skall åstadkomma en effekt hos B genom att B inser att A har detta syfte"; "'x' betydde något" är ekvivalent med "Någon menade något med "x"" och "'x' betyder y" är ekvivalent med "Man avser att åstadkomma en viss effekt med 'x' när man använder satsen". Idén är således, att enstaka talarers avsikter att producera vissa effekter kan förklara vad betydelse är, utan att man antar att använda ord redan har en betydelse i språket.

För att göra sin teori immun mot en serie invändningar har Grice förändrat och fördjupat analysen av "A menar något med "x"", varvid resultatet blivit en så komplicerad relevant talaravsikt, att det förefaller uteslutet att andra än vissa fackfilosofer skulle kunna mena något.¹¹⁵

Grices teori, som är ganska svår att begripa och antagligen är helt obegriplig i den knappa presentation den fått här, är kanske den mest plausibla av "intentionella" betydelse teorier. Men kritiken mot den får anses vara förintande. Ziff har visat, att de effekter (t.ex. en tro) man avser att åstadkomma hos en åhörare har mycket litet att göra med betydelsen hos det man säger. Grice blandar bl.a. ihop "A avsåg något med att yttra "p"" och "A avsåg något med "p"". Och även om A menar något med "p", så är det inte säkert att "p" betyder något. Med Grices lära lämnas vidare oförklarad hur satser som ingen har uttalat, men som tillhör språket, kan ha viss betydelse.¹¹⁶

On Grice's account, good intentions suffice to convert nonsense to sense: the road to Babble is paved with such intentions.¹¹⁷

¹¹³ Strawson (Intention) s. 446–447. Jämför Searle s. 47.

¹¹⁴ Grice (Utterer) s. 152–159.

¹¹⁵ Se Grice (Utterer).

¹¹⁶ Ziff (Meaning). Se även Stampe s. 173–174.

¹¹⁷ Ziff (Meaning) s. 5.

Welker invänder mot Grice att det måste kunna förklaras hur man i ett konkret fall kan självständigt förstå vilken avsikt talaren har:

for most utterances the non-linguistic context simply does *not* make obvious some purpose the speaker has in uttering it.¹¹⁸

Om åhöraren inte förstår vad A säger, så kan hon i regel inte förstå vad A avser att åstadkomma, och

when we talk of recognizing a speaker's intentions on a particular occasion as involving a recognition that his utterance is in accord with linguistic rules we certainly seem to be saying that the fact that his words mean something in a timeless sense [detta bör uppfattas som S-betydelse] gives them meaning on a particular occasion.¹¹⁹

De av Grice åsyftade talaravsikterna blir helt irrelevanta.¹²⁰ Wittgenstein:

Mach diesen Versuch: *sag* "Hier ist es kalt" und *meine* "Hier ist es warm". Kannst du es?¹²¹

[Make the following experiment: *say* "It's cold here" and *mean* "It's warm here". Can you do it?]

Vad saken gäller är ett specialfall av den begreppsliga egenheten hos avsiktsbegreppet att ett syfte är förbundet med en förväntan eller åtminstone ett realistiskt hopp.¹²² A kan inte mena "Det är varmt" när han säger "Det är kallt", eftersom han inte rimligen kan förvänta att någon skall uppfatta dessa satser som liktydiga, såvida han inte i förväg talat om att han med "kallt" menar "varmt" (eller är ironisk, i vilket fall han måste kunna förvänta att yttrandet uppfattas som ironi).¹²³

¹¹⁸ Welker s. 571.

¹¹⁹ Welker s. 574.

¹²⁰ Se närmare Welker s. 569–574. – Searle s. 43–45 (se därtill Grice (Utterer) s. 160–165) kritiserar Grice för att inte ha beaktat att det man kan avse att säga är beroende av betydelsen hos det sagda, dvs. av konventioner. Liknande kritik hos Barry s. 18–21 och Hamlyn s. 62.

¹²¹ Wittgenstein § 510.

¹²² Se Donnellan (Humpty Dumpty) s. 212, Jareborg s. 270 och där angiven litteratur.

¹²³ Wittgenstein § 510: "Und was tust du dabei? Und gibt es nur eine Art, das zu tun?" [And what are you doing as you do it? And is there only one way of doing it?] – § 504: "Wenn man aber sagt: 'Wie soll ich wissen, was er meint, ich sehe ja nur seine Zeichen', so sage ich: 'Wie soll *er* wissen, was er meint, er hat ja auch nur seine Zeichen.'" [But

För Grices lära innebär detta, att talaren i många fall inte ens kan ha den förutsatta avsikten, eftersom hon inte har någon grund för att det hon säger (ens i förening med icke-språklig kontext) skall kunna leda till den som mål uppställda effekten.¹²⁴

2.10 REFERENS

Demonstrativa pronomen ('denna', 'den där'), personliga pronomen ('jag', 'han'), egennamn ('Napoleon', 'Saigon'), obestämda beskrivningar ('en man', 'några gröna fåglar') och bestämda beskrivningar ('mannen', 'de gröna fåglarna'; inklusive titlar: 'påven', 'konduktören') har i T-satser ofta funktionen att referera till, utpeka, identifiera något som det som i övrigt sägs i satsen hänför sig till eller "handlar om". När jag säger "Den där karlen verkar opålitlig" utpekar jag, åsyftar jag en viss person som jag sedan säger något om, nämligen att han är opålitlig.

Referring is that part of the act of saying something about a referent by which the referent is made available for discussion.¹²⁵

De nämnda typerna av uttryck behöver inte användas för att utpeka en referent, utan kan ha andra funktioner. Sålunda kan en bestämd beskrivning, t.ex. "Kennedys mördare" användas rent predikativt ("Den där mannen är Kennedys mördare"). Inte ens i subjektposition är en bestämd beskrivning alltid refererande: man kan säga något om Kennedys mördare, t.ex. att han är sinnessjuk, utan att utpeka någon; man säger i stället något om den person som beskrivningen råkar passa på, kanske utan att man vet vem det är. Att nämna någon vid namn behöver inte innefatta

if you say: "How am I to know what he means, when I see nothing but the signs he gives?" then I say: "How *is he* to know what he means, when he has nothing but the signs either?"] Se även §§ 509, 511, 665.

¹²⁴ Grice (Utterer) s. 158, 160–161, har tagit visst intryck av denna kritik, men jag kan inte se att hans försök att undkomma den gör annat än att talaravsikter inte längre är så fundamentala som han säger att de är. Överhuvudtaget är, såsom MacKay (Meaning) med all önskvärd tydlighet visar, Grices kompletteringar närmast att uppfatta som ett erkännande av att hans lära är ett misslyckande. Se även Furberg s. 256–269: den föregivna plausibiliteten hos Grices lära torde bero på att man inte märker hur han skiftar mellan situationer i ett etablerat språk, i ett framväxande, icke etablerat språk och ett förspråkligt tillstånd.

Åtskilliga av de invändningar som kan riktas mot Grice är tillämpliga på den menings-teori som framförs av Armstrong, vilken delvis bygger på Grice.

¹²⁵ Shwayder (Uses) s. 131.

att man refererar till henne. Ett refererande uttryck behöver inte heller formellt befinna sig i subjektposition.¹²⁶

Problem som har att göra med referens hör till dem som ständigt diskuteras i filosofisk litteratur. Ett av dem som varit särskilt aktuellt under senare år har varit frågan om konsekvenserna av att en T-sats innehåller ett refererande uttryck som saknar referens (referentiellt nonsens). Denna diskussion går jag förbi.¹²⁷ Här skall blott beröras ett par punkter som har att göra med avsiktsbegreppet.

Det är alltid en person, talaren, som refererar, utpekar. Ett ord eller uttryck kan sägas referera endast därför att talaren använder ordet eller uttrycket i syfte att referera till någon eller något. ”Jag menade den där, inte den här”: jag hade en mening, en avsikt, jag åsyftade eller menade något, försökte utpeka något – detta har ingenting att göra med ordens mening (betydelse) och inte heller med vad jag menade med orden (i vilken betydelse jag avsåg att använda dem). Uttrycket ’att mena’ i betydelsen ’utpeka’ (eller ’försöka utpeka’) är inte detsamma som ’att mena’ i betydelsen ’använda i viss betydelse’. Man kan säga ”Jag avser honom” (referens), men inte ”Jag avser ”p”” (betydelse).¹²⁸

Man vergleicht ”ihn meinen” mit auf ”ihn ziehen”.¹²⁹

[One compares ”meaning him” with ”aiming at him”.]

Eftersom syftet är att identifiera någon eller något för adressaten är det naturligtvis en fördel att använda rätt namn eller en korrekt beskrivning eller ett pronomen i rätt genus, osv. Men detta är inte en förutsättning för att man skall lyckas att referera. En oppositionell son kan lyckas att referera till sin far med uttrycket ”Den gamle galningen”, även om denne är varken gammal eller galen. Man kan säga något sant om någon eller något, fastän man använder ett refererande uttryck som innefattar en

¹²⁶ Donnellan, Donnellan (Humpty Dumpty) (jämför Page s. 46–47), Ziff s. 83–84, 111–113, Linsky s. 121. – I t.ex. ”Kungen kan inte rösta” kan ”kungen” ibland användas referentiellt, ibland inte.

¹²⁷ Här må hänvisas till Strawson s. 174–176, 184–190, 213–217, Strawson (Referring), Strawson (Introduction) s. 5–7, Geach s. 61–74, Shwayder, Shwayder (Uses), Linsky, Donnellan, Donnellan (Humpty Dumpty), Searle s. 26–29, 72–96, 157–174, Leavitt, Alston s. 14–16, Black (Models) s. 48–57, Jareborg (Antydningar) s. 433–435. – Om ”fitting” och ”matching”, se Austin (Papers) s. 187–200, Furberg s. 81–88.

¹²⁸ Searle s. 28, Linsky s. 119–120, Strawson (Referring) s. 32, Stampe s. 149, Alston s. 13, Ziff s. 115, Black (Models) s. 21.

¹²⁹ Wittgenstein § 689, se vidare §§ 666–691, s. 176 och Ziff s. 84–85.

felaktig beskrivning av referenten.¹³⁰ Omvänt är det inte säkert att man lyckas att referera fastän namnet är riktigt eller beskrivningen korrekt, osv. En förutsättning, inte för att man skall lyckas, men väl för att man skall kunna avse att utpeka någon eller något, är att talaren har någon grund för att se det använda uttrycket som ett tjänligt medel för avsiktens förverkligande. Mycket ofta har kontexten en avgörande roll i detta hänseende.¹³¹ I rättsliga och andra sammanhang med starka formella krav kan ett namns riktighet, använda ords betydelse, osv. tillmätas en avgörande vikt, så att avsikten blir irrelevant som referenskriterium.¹³²

Referens är enligt det här förekommande språkbruket att skilja från denotation (se avsnitt 3.1 nedan). Referens hör hemma i parole, denotation både i parole och i langue. En bestämd beskrivning denoterar t.ex. samma klass både när den används referentiellt och när så inte är fallet.¹³³

2.11 ILLOKUTIONÄR INNEBÖRD

Antag att A säger "Jag skall komma" och att han menar detta (är uppriktig), att han menar detta bokstavligen och att adressaten förstår vad han säger. Likväl kanske det inte framgår, huruvida A lovar eller hotar med eller förutsäger att han skall komma. Eller antag, att B säger "Du öppnar fönstret". Är det ett påstående, en gissning, en fråga, en begäran eller en befallning? Ofta, men inte alltid, framgår svaret av kontexten, inräknat tonfall, gester och, för skrift, ortografiska hjälpmedel såsom '?', '!' och '.'.

Dessa exempel visar, att förståelsen av en språkhandling kanske är ofullständig, fastän både betydelsen och referensen hos det sagda är klar.

¹³⁰ Linsky s. 117–119, Donnellan s. 298–302, Page s. 47. Se även Garner, som dock anser att man inte kan referera (utan bara avse att referera) med en oriktig bestämd beskrivning; enligt MacKay skulle ordens betydelse vara avgörande för om man kan avse att referera; men jämför MacLachlan (till Garner) och Donnellan (Humpty Dumpty) (till MacKay). Ytterligare må hänvisas till Austin (Papers) s. 185–186, Furberg s. 76–77.

¹³¹ Searle s. 85–86, 95, Page s. 49–51, Strawson (Referring) s. 42, Boer. – Ett specialfall av "the principle of expressibility" (se ovan avsnitt 2.8 not 109) är att talaren vid behov har eller kan skaffa sig förmåga att unikt identifiera objektet genom ett refererande uttryck eller på annat sätt; se Searle s. 87, Page s. 49.

¹³² MacLachlan.

¹³³ Linsky s. 116–118, Donnellan s. 293. För vissa modifikation, se Alston s. 15–16 och Stampe s. 144.

Den antydda tredje meningsaspekten kommer jag att kalla "illokutionär innebörd" eller bara "innebörd", efter det engelska "illocutionary force" (alternativa uttryck är "illokut" och "illokutiv"). Tanken är att förståelsen av en yttrad sats är beroende av vilken sorts språkhandling personen som yttrar den utför. Den som säger något gör i allmänhet något mer än att yttra en sats med viss betydelse och eventuellt viss referens. Som exempel på språkhandlingar eller "illokutionära handlingar" har jag redan nämnt: att påstå, att gissa, att fråga, att begära, att befalla, att hota, att lova och att förutsäga. Andra är: att rapportera, att medge, att tillåta, att klandra, att föreslå, att uttrycka en värdering, att uttrycka en bedömning, att gratulera, att varna, att be om ursäkt, att tacka, att välkomna, att beskriva, att invända, att rekommendera och att anbefalla.¹³⁴

Illokutionär innebörd skall skiljas från *perlokutionär effekt*, vilket är något man åstadkommer, avsiktligt eller oavsiktligt, med en illokutionär handling. Exempel härpå i handlingstermer (perlokutionära handlingar) är: att övertala, att bedra, att lära, att uppmuntra, att irritera, att skräm- ma, att roa, att förmå att göra, att distrahera, att förödmjuka, att träka ut, att imponera på, att uppröra, att få att inse och att smickra. Varje perlokutionär handling kan utföras genom att man utför en illokutionär handling, medan en illokutionär handling aldrig kan utföras genom att man utför en perlokutionär handling.

Det är inte alldeles lätt att skilja mellan illokutionära och perlokutionära handlingar. J. L. Austin ägnade stor möda åt gränsdragningen utan att nå fram till definitiva kriterier. Det lämpligaste synes vara att, såsom Furberg föreslår, fråga sig: "Kan jag utföra denna handling utan konventionella (språkliga eller icke-språkliga) medel?" Om svaret är jakande är handlingen inte illokutionär.¹³⁵ En svårighet är nämligen att även illokutionära handlingar har en sorts effekter eller resultat, som t.o.m. är begreppsligt nödvändiga. Den som lovar att göra x har därigenom åstadkommit att ett löfte har kommit till stånd, och den som i enlighet med gällande regler promulgerar en lag åstadkommer att lagen blir gällande.¹³⁶

Man kan inte nöja sig med att konstatera, att det finns ett obestämt antal typer av illokutionära innebörder. (Observera att typer av yttranden

¹³⁴ Enligt Austin (Words) s. 149 finns i engelskan mer än tusen illokutionära verb. Se även Wittgenstein § 23.

¹³⁵ Furberg s. 111.

¹³⁶ S.k. performativa satser berörs kortfattat nedan i avsnitt 9.1.

– utifrån syntaktiska synpunkter – inte är detsamma som typer av språkhandlingar.¹³⁷) De måste klassificeras, ordnas i grupper och undergrupper. Sålunda kan t.ex. att gissa, att hävda, att rapportera, att uttrycka en bedömning, att förutsäga och att förklara räknas som arter av att påstå. För närvarande är mycket litet utträttat i den vägen. De distinktioner som förekommer görs utifrån en rad olika synpunkter. Man får därför räkna med att man kan utföra ett flertal illokutionära handlingar samtidigt, men också med att en T-sats' illokutionära innebörd inte alltid är distinkt eller entydig.¹³⁸

På vilken grund skall man välja illokutionär innebörd hos t.ex. ”Jag skall komma”, när kontexten inte ger någon ledning? Löfte eller avsiktsuttryck eller förutsägelse? Annat torde inte vara görligt än att fråga talaren vad hon menade,¹³⁹ hur hon avsåg att yttrandet skulle uppfattas, vad hon tänkte att det skulle räknas som, osv. Kanske hon inte hade någon särskild avsikt i detta hänseende. I så fall är innebörden ohjälpligt flertydig. Men hon kanske avsåg att det hon sade skulle räknas som ett löfte. Hennes avsikt att avge ett löfte blir då avgörande för vilken innebörd T-satsen faktiskt har. Satsens betydelse (och referens) blir för den skull inte utan vikt, ty hon kan ju inte ha denna avsikt, om hon inte ser yttrandet av satsen som ett tjänligt medel för att hos adressaten framkalla uppfattningen att hon avger ett löfte.¹⁴⁰

Om A emellertid säger ”Jag lovar att komma”, så råder ingen tvekan om den illokutionära innebörden: hon har avgivit ett löfte. Det är ovidkommande vilken avsikt hon har. Även om hon hade tänkt säga ”Jag lovar inte att komma”, så har hon faktiskt avgivit ett löfte. Den illokutio-

¹³⁷ Se Ziff s. 79.

¹³⁸ Till det sagda, se särskilt Austin (Words) s. 94–163, Furberg s. 108–115, 206–218, 269–279, Nordenstam s. 142–143, Searle s. 22–25, 54–71, Searle (Acts) s. 416–419, Alston s. 34–36, Alston (Meaning) s. 150–153, Black (Margins) s. 218–221, Wheatley (Language) s. 139–143, Strawson (Introduction) s. 9–10.

¹³⁹ Med Ziff (Meaning) s. 3 kan man skilja mellan vad A menar med det hon säger och vad A menar med att säga det hon säger. Se även Skinner s. 120.

¹⁴⁰ Searle s. 46–50 uttrycker detsamma i griceansk terminologi. En invändning mot Grice (se ovan avsnitt 2.9) är att han försöker analysera mening med hjälp av perlokutionära effekter i stället för illokutionära. Detsamma kan sägas mot Strawson (Intention) s. 449–456, som gör sig alltför beroende av Grices modell i sin analys av betydelsen av avsikter för den illokutionära innebörden. Se även Furberg s. 275.

Enligt Searle s. 18, Searle (Acts) s. 415–416, 417–418 gäller ”the principle of expressibility” (se ovan avsnitt 2.8 not 109 och avsnitt 2.10 not 131) även för illokutionär innebörd.

nära innebörden bestäms av satsens betydelse. Varken satsens betydelse eller dess innebörd kan ändras eller påverkas av A:s avsikter.

Vi finner alltså, att i vissa fall har talarens avsikt en avgörande betydelse för hur yttrandet skall uppfattas, medan den i andra fall inte alls inverkar på innebörden. Detta kan förklaras endast på det sättet att även om betydelse, referens och innebörd är olika begrepp, så kan det vara så att betydelse (och referens) helt bestämmer innebörden.¹⁴¹ "Jag hälsar dig!" måste ha innebörd som hälsning; säger någon detta mitt i ett samtal (utan att citera någon) måste vi ställa oss mycket undrande till vad han menar.¹⁴² (Eftersom det rör sig om betydelse hos T-satser har kontexten en väsentlig roll. "How do you do?", sagt när två människor träffar varandra, betyder "God dag!" och har innebörd som hälsning. Samma sats, yttrad sedan de två samtalat en stund, betyder "Hur gör du?" och har oftast innebörd som fråga.)

Den illokutionära innebörden kan bestämmas av andra konventioner än språkliga, t.ex. juridiska regler eller regler i en idrottsgren eller i ett

¹⁴¹ Se Searle (Acts) s. 406–410, Strawson (Intention) s. 439–441, Urmson (Ethics) s. 137–141, 144–146, Barry s. 26, Cohen (Acts) s. 556–557, Cohen (Illocutionary), som drar slutsatsen, att man inte behöver tala om illokutionär innebörd, utan bara om olika aspekter av "meaning", en åsikt som delvis föranleds av att Austin klumpar ihop "sense" och "reference" till "meaning"; det synes dock vara mer klagörande att, som här har gjorts, skilja mellan betydelse, referens och innebörd – se Hudson (Moral) s. 61–63, Thau s. 275 och Furberg s. 267–271.

Ett alternativ till att ha innebörd som komplement till betydelse och referens är att ha begreppet som komplement till det abstraherade "propositionella innehållet" (eller en deskriptiv fras som inte har formen av en sats), vilket kan vara gemensamt för en rad olika satser med olika innebörd. "Kommer du?" skulle kunna skrivas som "?(Ditt kommando)", "Jag befäller dig att komma" som "!(Ditt kommando)", "Jag lovar att komma" som "L(Mitt kommando)" och "Jag avser att komma" som "A(Mitt kommando)". (I de två sistnämnda exemplen står L för löfte och A för avsikt.)

Jag går här förbi vilka konsekvenser dylika modeller kan föra med sig. Se t.ex. Searle s. 29–33, Searle (Acts) s. 419–424 (jämför Cohen (Acts) s. 554–556), Stenius, Hare s. 17–21 (därtill Kerner s. 138–150), Hare (Meaning) s. 19–24, Furberg s. 113–115, 205–206, Nordenstam s. 141–142, Ross (Norms) s. 71, Hedenius (Villkor) s. 34–67 (diskutabel på åtskilliga punkter).

¹⁴² Detta medför att de konstitutiva regler för språkhandlingar som Searle s. 63, 66–67 redovisar anger typiska kontextuella begränsningar för användningen av S-ord (som betecknar språkhandlingar och vars betydelse i en T-sats bestämmer innebörden) och alltså delvis förklarar dessa S-ords betydelser. På denna grund är det riktigt att som Searle gör (s. 17) säga att hans studier avser langue och inte parole. Såsom Schwyzer visat, är det dock knappast riktigt att likställa dessa regler med t.ex. spelregler (såsom för schack), då det närmast rör sig om regler som "define the nature of an activity".

spel. Det finns handlingar som inte skulle kunna existera utan sådana regler: att döma för ett brott, att redubbla i bridge, osv. Också i dessa fall har den talande (i allmänhet) en avsikt att med språkets hjälp åstadkomma ett resultat, att vad han säger räknas som något visst, fastän de konventioner han sätter sin lit till inte bara är språkliga utan också sociala.¹⁴³ Men var går gränsen mellan språkliga och sociala regler? Språket innehåller mycket som reflekterar allmänt accepterade sociala konventioner.¹⁴⁴

Från juridisk synpunkt är särskilt av intresse att många språkhandlingar inte kan utföras av den som inte äger viss formell kompetens. Sålunda kan t.ex. bara den som har juridisk kompetens att viga ett par förklara två personer för man och hustru. Endast en domare kan under vissa förutsättningar döma någon till fängelse för ett brott.¹⁴⁵

Genom att S-betydelse är en abstraktion från summan av språkhandlingar är givet att också illokutionär innebörd sätter sina spår i språket. Uppenbart är detta i de fall där betydelsen uttömmar innebörden. 'Jag lovar ...' har i språket en typisk innebörd, därför att 'lova' är en beteckning på en språkhandling.¹⁴⁶ Men även satser som inte innehåller något ord som betecknar en språkhandling kan tilldelas en eller flera typiska eller normala innebörder – de förknippas med en standardinnebörd såsom T-satser. Detta kan avspeglas i satsens grammatiska modus, men också däri att det är vanligt att karakterisera S-ord som ofta förekommer i T-satser med viss innebörd på ett sätt som påminner om denna innebörd: 'bra', 'god', 'vacker', osv. brukar kallas värdetermer, vilket inte alltid är rättvisande och knappast är väsentligt när det gäller att förklara ordens betydelser.¹⁴⁷

¹⁴³ Strawson (Intention) s. 456–458.

¹⁴⁴ Se Searle s. 50–53.

¹⁴⁵ Om "infelicities", se särskilt Austin (Words) s. 14–45, Furberg s. 197–200, Thau.

¹⁴⁶ Wertheimer 75–76.

¹⁴⁷ Se Urmson (Ethics) s. 130–145, Searle s. 136–141, Hare (Meaning), Ziff s. 101 (jämför s. 33), Cohen s. 63–64, Barry s. 25–26, Furberg s. 273–279, Warnock (Acts), Warnock (Contemporary) s. 63: "Thus, if 'evaluative expression' means 'expression used in evaluating something', and 'descriptive expression' means 'used in describing something', the position will be that most, perhaps all, evaluative expressions are also descriptive expressions, and vice versa ...".

Alston s. 36–44, Alston (Meaning) s. 147–165 har presenterat en meningsteori, som bygger på begreppet illokutionär handling. Enligt min uppfattning är den inte fruktbar. Se närmare Jareborg (Begrepp) s. 63 not 14, Holdcroft, Faber och jämför Welker s. 575–580.

3

DEFINITIONER

3.1 DEFINITIONSTYPER

Att definiera ett ord är att sätta gränser för dess tillämpning, att bestämma eller förklara dess betydelse.¹ Beroende på syftet med definitionen är den antingen stipulativ eller lexikal.

En *stipulativ definition* (ibland kallad ”syntetisk”) har till syfte att för framtiden eller mer eller mindre tillfälligt i ett visst sammanhang etablera ett språkbruk. Ordens tillämpning regleras medvetet, eventuellt utifrån lämplighetsöverväganden. En stipulativ definition kan knyta an till ett förekommande språkbruk, och avsikten är då vanligen att avgränsa eller begränsa ordets användning för att nå större precision i talet än annars är möjligt. Men ingenting hindrar att helt nya ord införs i samma syfte. Detta är särskilt vanligt i vetenskapliga framställningar, varvid ofta långa fraser eller hela satskomplex ersätts med ett enda ord.² Samma språkligt ekonomiska skäl ligger delvis bakom den i Brottsbalken (BrB) förekommande ordningen med brottsbenämningar, t.ex. den ”som vid avtal eller annan rättshandling begagnar sig av någons trångmål, oförstånd,

¹ Næss (Semantik) s. 30, Strawson s. 9: ”To introduce or to accept a definition is to announce or to agree that conjoining the defined (or defining) expression with the defining (or defined) expression by the words ’and’ and ’not’ in their standard use (or in any equivalent way), and referring this conjunction to one and the same situation, is to count as an inconsistency.” Jämför Ogden & Richards s. 109–146: problemet består bara i »to find the referent» (detta förutsätter en denotativ meningsteori).

Standardverket rörande definitioner är Robinson. I den juridiska litteraturen se t.ex. Williams (Language) s. 388–391, Stone s. 169–172, Weinberger s. 249–272.

² Robinson s. 19, 59–73, Næss s. 144–168, Næss (Semantik) s. 30–33, Andersson & Furberg s. 117–119, Black s. 189–190. Se även Wheatley s. 124.

lättsinne eller beroende ställning i förhållande till honom till att bereda sig förmån, som står i uppenbart missförhållande till vederlaget eller för vilken vederlag icke skall utgå” har enligt BrB kap. 9 § 5 gjort sig skyldig till ”ocker”.

En variant av den stipulativa definitionen är den *operationella*, genom vilken sådana faktorer anges som gör det möjligt att empiriskt fastställa eller mäta det som det definierade ordet hänför sig till.

En stipulativ definition är lämplig eller olämplig och hör hemma i talet, i la parole. En *lexikal definition* (ibland kallad ”analytisk”) är (i princip) sann eller osann och hör hemma i språket, i la langue. Den utgör en rapport om ett faktiskt språkbruk. Den kan aldrig bli perfekt, eftersom språkbruket ständigt ändrar sig och varierar mellan olika grupper av människor. Språket och därmed språkets vokabulär är ju en abstraktion från summan av språkhandlingar, och det tar tid att göra en beskrivning av det abstraherade systemet. Även om syftet är att åstadkomma en beskrivning undkommer man inte lämplighetsproblematiken. Varje urval förutsätter beslut. (Det är notoriskt att inte alla befolkningsskikts språkbruk ges plats i ordböckerna.) Med lexikografens position följer dessutom en viss auktoritet. Hennes urval kommer att betraktas som måttstock för vad som är riktigt språkbruk.³

Definitionsinstrumentet kan självfallet missbrukas.⁴ Av särskilt intresse är de s.k. *övertalningsdefinitionerna*, som i realiteten är stipulativa definitioner, framställda som lexikala. Till bilden hör att de, även om de verkligen vore lexikala, vore osanna eller åtminstone missvisande. Syftet med en övertalningsdefinition är i korthet att under utnyttjande av åhörarnas attityder påverka dem propagandistiskt, varför det givetvis är viktigt att definitionen inte uppfattas som stipulativ.⁵

Vid övertalningsdefinitioner används ofta s.k. *anpassarord*, med vars hjälp man kvasiutsträcker – ’liknar’, ’-lik’, ’lik’, ’-aktig’, ’sådan som’, ’en sorts’ – eller kvasikrymper – ’riktig’, ’verklig’, ’sann’, ’äkt’, ’genuin’ – ett ords tillämpningsområde. Men anpassarorden har sina viktigaste funktioner i andra sammanhang. Med deras hjälp (särskilt med kvasiutsträck-

³ Robinson s. 19, 35–58, Næss s. 169–172, Næss (Semantik) s. 30, Carroll s. 27, Regnéll s. 79, Andersson & Furberg s. 116, Black s. 190–191.

⁴ Robinson s. 73–92.

⁵ Begreppet skapades av C. L. Stevenson, se därom Stevenson (Facts) s. 32–54, Stevenson s. 206–242, 277–297. Här må vidare hänvisas till Robinson s. 165–170, Andersson & Furberg s. 120–124, Fredriksson s. 49–63, Ryding s. 75–81.

arna) blir det möjligt att säga något i situationer där man annars inte kan finna ord, men också att ange hur man rimligen eller lämpligen kan förändra ett ords tillämpningsområde.⁶

I nästa avsnitt ges en förteckning av olika sätt att definiera ord. Metoderna är lika användbara för lexikala som för stipulativa definitioner. Vid tillämpningen av metoderna måste man uppmärksamma den väsentliga roll kontexten har. En lexikal definition kanske är sann bara för vissa typer av kontext.⁷ Ytterligare en sak som inte beaktas här är den "suggestiva dimensionen" hos ord, deras förmåga att framkalla behagliga eller obehagliga associationer, m.m., vilken har en plats i en fullständig ordförklaring.⁸

Enligt de traditionella definitionslärororna kan en definition ta sikte antingen på ordets denotation eller på dess konnotation. Som vi skall se är denna distinktion bara begränsat tillämplig i fråga om definitioner, men den har ändå en stor betydelse, varför några ord till förklaring är befogade. Begreppet *denotation* kommer från Mill, men har brukats under andra namn så länge filosofin har existerat. Sokrates' filosofiska metod utmärks av hans benägenhet att anse en denotativ ordförklaring som otillfredsställande. Utan anspråk på precision kan sägas att 'ett ords denotation' betyder detsamma som 'klassen av företeelser på vilka ordet är tillämpligt' (eller 'klassen av företeelser som det är korrekt att beteckna med ordet'). En sådan definition tar främst sikte på konkreta föremål eller sådant som annars kan tillskrivas någon form av existens. Ord såsom 'och', 'skall' och 'på' saknar tydligen denotation. I fråga om abstrakta termer ('sju') förutsätter man i allmänhet att denotata finns (i exemplet: talet sju). Bestämningsord ('röd', 'gladlynt') kan tyckas sakna denotation annat än tillsammans med ett huvudord ('röd flagga', 'gladlynt gosse'), men det kan hävdas att de har samma denotation som motsvarande nominalisering ('rödhet', 'gladlynthet'), vilken kan bestämmas till antingen ifrågasvarande egenskap eller klassen av företeelser som har egenskapen. Ord med helt obestämd denotation ('någon') har s.k. universell denotation.

⁶ Se Austin (Sense) s. 73–75, Furberg s. 60–62, 66–70, Andersson & Furberg s. 124–130 och Coval & Forrest.

⁷ Om kontext, se ovan avsnitt 1.3.

⁸ Se därom i kapitel 9.

Beträffande *konnotation* kan vi fatta oss kortare. Ett ords konnotation är de egenskaper som kännetecknar de företeelser som ordet denoterar.⁹

(Enligt ett annat språkbruk är ett ords denotation dess standardbetydelse, och dess konnotation de associationer det betecknade för med sig; 'räv' konnoterar sålunda 'list'.)¹⁰

Det är notoriskt att ord med samma denotation inte behöver ha samma konnotation. Freges klassiska exempel: både 'Aftonstjärnan' och 'Morgonstjärnan' denoterar planeten Venus.¹¹

Egennamn anses av många (sedan Mill) kännetecknas av att de har denotation, men saknar konnotation. Även om detta är riktigt för de flesta typer av egennamn i språket, är det för talets del så att ett korrekt använt namn på något sätt är förbundet med de karakteristika som det denoterade objektet äger. Därmed är inte sagt att det är riktigt att säga att egennamn har en viss "betydelse".¹²

3.2 DEFINITIONSMETODER

(1) *Synonymmetoden* är den enklaste definitionsmetoden och den vanligaste i skrift: man talar om vad ett ord betyder genom att ange att ett annat ord eller en fras, vars betydelse redan är bekant, har samma betydelse. Detta är detsamma som att göra en översättning inom ett språk (en parafras) eller mellan två språk: 'knycka' betyder (detsamma som) 'stjäl'; 'steal' betyder (detsamma som) 'stjäl'. Om man så vill kan man

⁹ Regnéll s. 55–68, Alston s. 16–19, Robinson s. 108–109, Næss s. 71–74, Black s. 175–177, Black (Problems) s. 24–25, Ryle (Meaning) s. 135–136, Lyons s. 424–426, Campbell (Names) s. 329–334. Jämför Ogden & Richards s. 187–191.

¹⁰ Se Alston s. 17, 45, Ryle (Meaning) s. 138–139, Carroll s. 40–41, Campbell (Names) s. 331–333, Regnéll s. 48–50 (bl.a. om intersubjektiv och subjektiv associationsfär; den förra sammanfaller till del med den kontextuella dimensionen), 77–78.

¹¹ Om Freges semantik, se t.ex. Wedberg s. 125–135.

¹² Se Robinson s. 23–24, 42–43, 97–98, Ryle (Meaning) s. 136–137, Ziff s. 85–106, 173–176, Ullman s. 71–79, Waismann s. 194–216, 225–227, Campbell, Kirwan, Boer, Gasking s. 26–28, Strawson (Referring) s. 40, Geach s. 66–73, Christensen s. 159–163, Shwayder s. 56–62, 109–110, Cohen (Acts) s. 547–550, Searle s. 162–174 (s. 172: "they enable us to refer publicly to objects without being forced to raise issues and come to an agreement as to which descriptive characteristics exactly constitute the identity of the object. They function not as descriptions, but as pegs on which to hang descriptions."), Regnéll s. 58–60 (s.k. sekundär konnotation, vilken bestäms av de egenskaper denotatum faktiskt har och således kan variera, kan bli primär: 'en quisling', 'en caesar').

sätta likhetstecken mellan det som definieras (definiendum) och det som definierar (definiens) – varvid som nämnts kontextuella begränsningar måste förutskickas.¹³

(2) Den *analytiska metoden* kan sägas vara en variant av (1) i så måtto att definiendum har samma betydelse som definiens. Men här tillkommer en analys (egentligen: sönderdelning) av det som definieras; t.ex. 'stjåla' = 'olovligen taga annans egendom med uppsåt att tillägna sig den, om tillgreppet innebär skada'; 'vattenmolekyl' = 'kemisk förening av två väteatomer och en syreatom'.

Den klassiska typen av definition enligt denna metod är den s.k. definitionen per genus proximum et differentiam specificam: man anger dels en klass och dels de karakteristika som skiljer objektet eller typen av objekt, som ordet hänför sig till, från övriga medlemmar av klassen. Exempel: 'straffrätt' = 'offentligrättslig disciplin, som behandlar brott och påföljder för brott'. Ofta nöjer man sig med enbart det ena ledet av en sådan definition (den konnotativa – distinktionen – eller den denotativa delen).

Vanliga fel med definitioner som bygger på den analytiska metoden är att de är för trånga eller för vida, eller att de går i cirkel, dvs. att definiens innehåller ord som förklarats med hjälp av definiendum.¹⁴ Det finns särskild anledning att framhålla att definiensdelen av en definition enligt den analytiska metoden kan innehålla flera alternativ (disjunktiv analytisk definition).

(3) Den *syntetiska metoden* (karakteristiken) är i motsats till de båda föregående användbar i fråga om alla ord som hänför sig till någon företeelse i tid och rum, emedan den går ut på att klargöra relationer till andra (typer av) företeelser (inklusive kausala relationer och faktisk funktion – avsedd funktion hos artefakter kommer in under (2)). Exempel: 'Gud är det högsta väsendet'; 'En cirkel är en figur som täcks av en linje som med ena änden fixerad rör sig i ett plan'; 'Stöld är det vanligast förekommande allvarliga brottet i Sverige för närvarande'. Denna metod är ofta svår att

¹³ Robinson s. 94–96, Marc-Wogau s. 87, Carroll s. 27, Regnéll s. 65, Black s. 188; se även Christensen s. 68–77, Wheatley s. 120–122, Black (Models) s. 19–20.

¹⁴ Robinson s. 96–98, Marc-Wogau s. 87–89, Waismann s. 163, Black s. 195–200, Næss (Semantik) s. 42–48 (på s. 31 och Næss s. 147 stipuleras att synonymitet skall råda mellan definiendum och definiens).

skilja från någon de båda nyss nämnda metoderna. Men det är viktigt att hålla den åtskild, eftersom det inte går att sätta likhetstecken mellan "stöld" och "det vanligast förekommande allvarliga brottet i Sverige för närvarande", eller mellan 'röd' och 'ljus av en våglängd mellan 6 500 och 7 000 Å'.¹⁵ Det är nu fråga om andra relationer än betydelserelationer som utnyttjas för att förklara betydelsen.

Både den analytiska metoden och den syntetiska metoden går ut på att förklara ett ords betydelse genom att åtminstone delvis utveckla ordets konnotation. Genom att även den syntetiska metoden har denna funktion kan man lättare se hur ord eller uttryck med samma konnotation har olika betydelse, t.ex. 'liksidig triangel' och 'likvinklig triangel'. Att ange nödvändiga och tillräckliga förutsättningar för att en viss sats skall vara sann är därför inte heller nödvändigtvis att säga något som har samma betydelse som satsen.¹⁶

(4) Den *denotativa metoden* innefattar att man förklarar vad ord betyder genom att ge exempel på fall där ordet är användbart; man pekar med språkets hjälp ut (en del av) dess denotation. I det dagliga livet är denna metod mycket vanlig: "Med däggdjur menas sådana djur som katter, hundar, kor, valar och kameler, men inte ormar, fåglar, flugor och fiskar". Robinson säger:

The vast majority of the words used by any person must always remain in a hypothetical condition. Only within a narrow specified language like a mathematical system, if anywhere at all the words be certainly the same to all who would ordinarily be said to understand the language.¹⁷

En denotativ definition är nästan alltid öppen, helt enkelt därför att man inte har något system att åberopa som gör att en uppräkningslista är fullständig. Men i vissa fall finns sådana system, t.ex. biologiska klassificeringar. Satsen "primater = människor och människoapor" utgör en fullständig denotativ definition. Den är sluten, och de båda leden kan bytas ut mot varandra, eftersom de har samma betydelse. En fullständig denotativ definition har därför påtagliga likheter med en analytisk definition och kan sägas vara en underart av synonymmetoden.

¹⁵ Robinson s. 98–106 (s. 132–133: definiendum och definiens är ändå ekvivalenta!?).

¹⁶ Se t.ex. Wertheimer s. 179.

¹⁷ Robinson s. 113; se närmare om den denotativa metoden s. 108–117, Waismann s. 164–168, Wittgenstein §§ 43, 208, Strawson (Referring) s. 30 och, om fullständiga uppräkningslistor (division), Marc-Wogau s. 92–94.

(5) Den *ostensiva metoden* förutsätter sinnlig kontakt med den företeelse det definierade ordet betecknar eller ett eller flera exemplar av de föremål som hör till den relevanta klassen. Ett föremål, en händelse eller en egenskap utpekas (bokstavligen) såsom tillhörig ordets denotation: ”Det där är en häst”. Den ostensiva metoden skiljer sig från den denotativa därigenom att verklighetskonfrontation är nödvändig och att användande av ord, förutom det som definieras, är obehövligt. Ofta använder man visserligen ord, främst demonstrativa termer, med vilka man till förstärkande av den ostensiva definitionen också kan hänvisa till företeelser som åhöraren redan konfronterats med eller kommer att konfronteras med. Men man kan lika väl nöja sig med gester (att peka) eller demonstration genom teckning eller imitation.¹⁸ Om ostensiva definitioner, se vidare nedan i avsnitt 4.1.

(6) Den *regulativa metoden* kan sägas innesluta (1), (2) och (4). Den innebär helt enkelt att man ger tillräckliga förutsättningar för ett ords användning. Ett skäl för att betona just denna definitionsmetod är att, som Black säger, definition genom angivande av

the connotation of a term in the form of a necessary and sufficient condition determining a class, far from being normal or customary, is something exceptional and remarkable¹⁹

– vilket kommer att bli ett genomgående tema i de följande två kapitlen. Härtill kommer att samtliga hittills nämnda definitionsmetoder har åtskilligt mer begränsad användbarhet än (6).

Också denna metod är svår att i det konkreta fallet skilja från (3).²⁰ Den kompletteras av

¹⁸ Robinson s. 117–126, Marc-Wogau s. 87, Waismann s. 94–96, 104–107, Black (Problems) s. 25–26, 29–30, Black (Models) s. 17–18, Andersson & Furberg s. 116, Alston s. 65, 104, Lyons s. 409–410, Christensen s. 77–80, Wheatley s. 129–133.

¹⁹ Black (Problems) s. 25. Se även Robinson s. 126–131.

Hart (Definition) – se även Hart (Theory) och Hart s. 13–16 – har gjort gällande att denna metod skulle vara exklusivt tillämplig i kombination med metod (7) beträffande grundläggande juridiska begrepp, såsom rättighet och juridisk person, så snart vi ”are puzzled about the general category to which something belongs and how some general type of expression relates to fact and not merely about the place within that category”. Se även Cohen (Theory) och Stone s. 206–208. Hacker torde ha visat, att Hart överdriver svårigheterna att definiera juridiska begrepp.

Se även Cooper om möjligheterna att definiera ett ord genom att säga att ordet är tillämpligt om något har ”tillräckligt” av egenskaperna a, b ... n.

²⁰ Se vidare nedan i avsnitt 4.3.

(7) Den *kontextuella metoden*, som i bästa fall åstadkommer detsamma som (6) men gör det på ett indirekt sätt. Betydelsen framgår genom att man använder satser som innehåller det obekanta ordet. Det är givet att åhöraren inte med en gång av kontexten kan få en så klar uppfattning av ordets betydelse att hon i fortsättningen alltid kan använda det på ett korrekt sätt. I allmänhet krävs en mängd användningar av ordet i olika sorters kontext för att hon skall få en någorlunda klar idé om betydelsen.²¹

Ett specialfall är att den konkreta ordanvändningen består i att förklara vad en sats eller ett uttryck betyder: i så fall talar man om *bruksdefinitioner* ("definitions in use", "implicit definitions"); vanligen avser man då en ordförklaring av typen (1) eller (2).²²

(8) Som sista definitionsmetod kan nämnas den som på olika sätt bygger på *analogier*, dvs. ett ord förklaras genom att dess användning på något sätt jämförs med användningen av ett annat ord.²³

Ordet 'betydelse' kan uppenbarligen inte definieras med hjälp av någon av de fem första metoderna och knappast med (8). Jag har också svårt att se hur (6) skulle kunna användas. I den mån jag lyckats med att definiera 'betydelse' (eller "betydelse") har det skett med hjälp av den kontextuella metoden, genom att definiera "att förklara ett ords betydelse", vilket i sin tur primärt har skett genom den denotativa metoden, men indirekt också genom andra metoder. Till slut måste vi alltid återopa den kontextuella metoden. På något mystiskt sätt måste den kontextuella metoden användas för att förklara sig själv. Detta mysterium är identiskt med mysteriet att vi kan använda ett språk.

²¹ Robinson s. 106–108, Waismann s. 171–175. En variant av denna metod är att ange en terms plats i ett begreppsligt system (eller "semantiskt fält"), se t.ex. Næss s. 343–345, Williams (Language) s. 301–302, Ross s. 140–141.

²² Marc-Wogau s. 89–90, Waismann s. 168–169, Wedberg s. 154–155, Johansson s. 12–13, Wheatley s. 120–121.

Som en sofistikerad variant kan den s.k. *rekursiva definitionen* klassificeras; se t.ex. Marc-Wogau s. 90–92, Waismann s. 168–169. – Om Carnaps bilaterala reduktionssatser, se Wedberg s. 238–240 och Johansson s. 13–14.

²³ En variant presenteras av Wheatley (Definition); se särskilt s. 62: "the logic of the term to be defined is given by specifying that it shall be identical to the logic of some other term (perhaps only as that term appears in certain contexts); the range of things to which the new term may be applied is specified independently."

3.3 BROTTSBALKENS DEFINITIONER

Olika typer av brott definieras både i Brottsbalkens s.k. brottskatalog (kap. 3–22) och i en stor mängd andra författningar. I detta avsnitt skall något sägas om hur sådana brottsdefinitioner är beskaffade.

Jag kommer nedan i avsnitt 4.6 att understryka att vikten av att definitioner är formellt slutna inte är särskilt stor. Detta beror på att man måste räkna med att uttryck som används för att redovisa slutna begreppsbyggnader själva är öppna. För en mängd fall framgår detta redan av den utformning som BrB:s brottsdefinitioner fått. En viss ambition att ge utförliga definitioner synes ha medfört att öppenheten kommit i dagen.

Ett utmärkande drag i BrB är att *analytiska* och *denotativa* definitionsmetoder kombineras, och att kriterier för ett visst brott förklaras med hjälp av *exempel*, dvs. en del av ett ords denotation anges. Fullständiga uppräkningsfall är i de flesta fall praktiskt otänkbara, när fråga är om lexikala definitioner, antingen av tidsskäl eller därför att en uttömmande taxonomi saknas. Vid stipulativa definitioner är det lättare att göra en fullständig uppräkningsfall, men när det gäller lagtext eftersträvas en viss anknytning till rådande språkbruk, varför det kan vara poänglöst att göra en uppräkningsfall som betraktas som fullständig.

Denotativa definitioner är ju till formen konjunktiva. I lagtext framträder de emellertid som disjunktiver. Detta beror på att de framträder inom ramen för analytiska definitioner; de definierar termer som används för analytiska definitioner. Textens uppgift är ju att ange tillräckliga kriterier för när ett brott skall (prima facie) anses föreligga och inte att täcka in ords denotation.

Säger man t.ex. ”En urkund är ett legitimationskort”, och betraktar detta som en definition, så består denna i att man anger en underklass av klassen av ting som faller under termen i fråga (”urkund”). Att något är ett legitimationskort är visserligen ett tillräckligt kriterium för ”urkund”, men definitionen är inte analytisk, utan denotativ, och som sådan mycket ofullständig.

Säger man det motsatta – ”Ett legitimationskort är en urkund” – så har man givit början av en analytisk definition som för sin fullbordan kräver att specificerade egenskaper hos objekten i den mindre klassen anges. Att tillhöra en viss större klass är ett otillräckligt kriterium.

Låt oss se på legaldefinitionen av ”urkund” i BrB kap. 14 § 1 andra stycket:

Såsom urkund anses protokoll, kontrakt, skuldebrev, intyg eller annan handling, som upprättats till bevis eller eljest är av betydelse såsom bevis, så ock legitimationskort, biljett eller dylikt bevismärke.

Denna definition ger två alternativa uppsättningar av kriterier för att något skall vara en urkund:

(1) S är en handling; och	(a) S har upprättats till bevis; eller
	(b) S är av betydelse som bevis.
(2) S är ett bevismärke; och	S är ett legitimationskort eller en
	biljett eller dylikt.

I båda fallen utnyttjas primärt en analytisk metod, men i (2) är det andra kriteriet angivet indirekt, genom en denotativ definition och ett anpassarord ("dylikt"). Den rent analytiska metoden är övergiven, och begreppsbildningen framstår explicit som öppen. Vidare finns insprängd under (1) en denotativ definition av alternativ (a): "protokoll, kontrakt, skuldebrev, intyg" med tillägget "annan" som visar att listan är öppen.²⁴

Åtskilliga brottsdefinitioner i BrB innehåller fullständiga uppräkningsningar av alternativa kriterier. Ett exempel finns i definitionen av ocker (BrB kap. 9 § 5): "trångmål, oförstånd, lättsinne eller beroende ställning i förhållande till honom". Den disjunktiva formen hindrar inte att definitionen av brottstypen är analytisk. På ifrågavarande nivå är begreppet slutet.

Andra uppräkningsningar är ofullständiga, och då kan det inte bli tal om några analytiska definitioner. Det låter sig inte göra att i BrB kap. 13 § 7 som kriterium för "spridande av gift" ha t.ex. "förgifta annat" eller "sprida dylikt". För att det hela skall bli begripligt måste man föreställa sig ett obestämt huvudord, som i sammanhanget definieras denotativt genom uppräkningsningen. Därmed sätts dessa fall på samma nivå som de, där lagen uttryckligen anger ett huvudord som definieras denotativt genom en (ofullständig) uppräkningsning. BrB kap. 8 § 8 ger ett exempel på sistnämnda metod: "tager och brukar eller eljest tillgriper". I BrB kap. 13 § 7 finns alltså inget huvudord som motsvarar "tillgriper", varför man måste föreställa sig "något" eller något annat obestämt ord insatt: "(förgifta) något" kan definieras denotativt med "(förgifta) livsmedel, vatten eller annat". Om det framgår att klassen inte är helt öppen, måste man i

²⁴ För ytterligare precisering av begreppet urkund, se Jareborg (Begrepp) s. 254–257, 259.

stället för "något" sätta in t.ex. "något visst", som sedan definieras denotativt: "(sprida) något visst" kan t.ex. förtydligas som "(sprida) gift eller dylikt".

Även om vi bortser från bestämmelser rörande klassifikationen av brott i olika svårhetsgrader,²⁵ innehåller BrB en stor mängd öppna definitioner, av två fundamentalt skilda typer. En del brottsdefinitioner innehåller *enkla et cetera-klausuler*: öppenheten markeras med termerna "eljest", "annars", "annan", "annat", "andra", "annorledes", "såsom", "i övrigt" och "övriga". Andra innehåller *kvalificerade et cetera-klausuler*, sådana där öppenheten markeras med anpassartermer: "annan sådan", "annat sådant", "dylik", "dylikt", "annan dylik", "annat dylikt", "annan liknande", "annat liknande", "sådan ... som", "därmed jämförlig", "därmed jämförligt" och "likartad".²⁶

Anpassartermerna används tydligen för att ställa krav på en analogi. Agge talar för dessa fall om inskränkande instruktioner, som begränsar domarens fria skön.²⁷ Uppenbarligen blir obestämdheten stor i fråga om var gränsen mellan brott och icke-brott går. Av lagen framgår ju inte vilka moment som är viktiga vid en jämförelse med de nämnda typfallen.

Lagstiftningens utformning ger belägg för den centrala roll tänkandet i typfall har för begreppsbildningen.²⁸ Det är svårt att åstadkomma lättfattliga och någorlunda detaljerade analytiska definitioner, som omfattar just det man tänkt rimligtvis bör vara brottsligt. Anförda typfall får i allmänhet antas vara medtagna därför att de i hög grad äger sådana egenskaper som gör, att de gärningar som faller under brottsbeskrivningen är straffvärda.

Den exemplifierade lagstiftningstekniken medför således praktiska fördelar för lagstiftaren i det att hon slipper presentera en analytisk definition, som kanske snart skulle visa sig vara olämplig från rättspolitisk synpunkt. För den enskilde medborgaren torde det vara en fördel att ha tillgång till en rik exemplifiering i lagtexten (om han kan läsa innantill

²⁵ Se Törnudd s. 44–55 om olika metoder att ange rekvisiten för differentiering efter svårhetsgrad. Han behandlar särskilt fyra former: kasuistiskt slutet rekvisit – allmänt formulerat rekvisit utan exempel – allmänt formulerat rekvisit med exempel – kasuistik och anpassarterm inom ramen för ett allmänt formulerat rekvisit.

²⁶ För hänvisningar till lagtext, se Jareborg (Begrepp) s. 259–260.

²⁷ Agge s. 233.

²⁸ Se Törnudd s. 21–22 om "typsökandet": hur man vid lagstiftningsarbetet utgår från särskilt straffvärda typfall och hur beskrivningen av dessa ger en första grund för utformningen av en brottsdefinition.

i denna). Den socialpedagogiska funktion, som lagen bör ha, kan knappast tillgodoses bättre än genom en lättbegriplig exemplifiering av typiskt brottsliga förfaranden. Men från legalitetssynpunkt är det givetvis minst lika viktigt att gränsen för det kriminaliserade området är tydlig. I det hänseendet är BrB knappast en idealisk lagstiftningsprodukt.²⁹

²⁹ Till det sagda, se t.ex. Elwin s.111–145, Lemmel, Engisch s.121, Hassemer s. 150–165, Esser s. 62–65, 189–201, Larenz s. 268–275, och mer allmänt Hellner (Lagstil).

4

BEGREPP

4.1 SPRÅK OCH VERKLIGHET

Den bild av språket och dess användning som vuxit fram i kapitel 2 ger ett klart intryck av växelverkan eller cirkularitet. Språkets vokabulär och syntax och därmed också tänkbara satser utgör bakgrunden till de faktiskt yttrade satserna, och klassen av yttrade satser utgör underlaget för fastställandet av en vokabulär och en syntax.¹ Vidare kan erinras om växelverkan mellan t.ex. satsbetydelse och ordbetydelse, hur T-satsbetydelsen begränsar den avsedda betydelsen och hur S-satsbetydelsen, som är bestämmande (men inte avgörande) för T-satsbetydelsen, är en funktion av normalt, typiskt avsedda T-satsbetydelser och därmed de avsedda betydelserna i varje särskilt fall. Exempelen på dylik cirkularitet (eller kanske mer träffande: spiralitet) kunde göras flera. Härav följer inte att vi hamnat i en ond cirkel.

For we never reach a point where an exit *must* be made from the maze of words.²

Till denna bild hör också omöjligheten att gå utanför språket för att förklara ords betydelse. Många har visserligen tänkt sig att direkt kontakt med verkligheten kan upprättas genom ostensiv definition: ett ord eller namn appliceras direkt på ett objekt. Men som Wittgenstein visat är

¹ Hubbeling s. 65: "The grammatical rule as a norm ... prevails in the learning of a certain language. The concrete use of a language prevails as a norm ... when a linguist tries to lay down a grammar of this language. ... the [hierarchy of] norms depend[s] on the standpoint of the investigator and his approach."

² Pears s. 63. Se även Black (Language) s. 42–43, Hamlyn s. 74–75.

denna tanke ohållbar. En pekgest är en konventionell åtbörd. Också den tillhör ett språk och måste läras. Utan hjälp av språket kan en ostensiv definition ofta inte begripas, eftersom det är lämnat öppet vilken aspekt av det utpekade som ordet i fråga hänför sig till eller vad personen som pekar sysslar med.³ Å andra sidan ligger det något i att den ostensiva definitionen behövs för en del ord. För att komma in i språket behöver varje barn tränas, och utan den utpekande definitionen torde det inte vara möjligt att få ett barn att lära sig något. Men att märka är att det då gäller träning och inte förklaring. En förklaring förutsätter att barnet redan behärskar en del av ett språk.⁴ På träningsstadiet kan en rent kausal inlärningsteori vara adekvat.⁵

Det språk vi behärskar bildar ett mönster, genom vilket vi ser verkligheten.

Our world – remembered, imagined, or perceived – is organized by the language we speak.⁶

Reality is undivided. ... In describing reality, by using sentences, we draw, as it were, lines through it, limit a part and call what corresponds with such a sentence a fact. In other words, language is the knife with which we cut

³ Wittgenstein, särskilt §§26–33, Lyons s. 409–410, Haas s. 93–103, Waismann s. 107–108, 216–220, 277–279, Hamlyn s. 41–42.

⁴ Alston s. 65–66, Robinson s. 126, Wittgenstein §6; Haas s. 100: "A language, one might say, requires at least two words. Language and meaning take their origin from difference of meaning."; Cohen s. 70: "Children's speech does not begin with utterances that have the fully fledged meanings of adult word-use any more than their mental life begins with the same experiences and attitudes as adults have. Instead speech and mind develop gradually and interdependently, aided by whatever primitive forms of non-linguistic conception may exist."

⁵ Se ovan avsnitt 2.4. Även Grices teori (se ovan avsnitt 2.9) kan bidra till förståelsen av hur ett barn kommer in i ett språk genom att uppleva framgång med att förverkliga avsikter (förmå andra att göra något med hjälp av ljud) och genom att lära sig att förstå andras avsikter. Det är inte heller uteslutet att Grice har givit ett fruktbart uppslag för förståelsen av hur ett språk överhuvudtaget kan ha uppkommit. Se Strawson (Meaning) s. 7–9 (s. 9: "Primitive communication-intentions and successes give rise to the emergence of a limited conventional meaning-system, which makes possible its own enrichment and development which in turn makes possible the enlargement of thought and of communication-needs to a point at which there is once more pressure on the existing resources of language which is in turn responsive to such pressure. ... And of course there is an element of mystery in this; but so there is in human intellectual and social creativity anyway.").

⁶ Haas s. 94.

out facts. ... Language, then, *contributes to the formation and participates in the constitution* of a fact; which of course, does not mean that it *produces* the fact.⁷

Olika språk lägger ut olika mönster, har olika kategorier för verklighetens organiserande. Detta gäller också och framförallt på det begreppsliga planet: jämför t.ex. de olika mönster den klassiska fysiken och kvantteorin erbjuder. Detta har vittgående kunskapsteoretiska konsekvenser. Världen har ingen ”verklig” struktur som avslöjas genom språket: ”No roads lead from grammar to metaphysics.”⁸ Som Sparshott säger:

any report on experience must surely involve some degree of interpretation, and even the wildest phantasy must at some point latch on to the known world.⁹

All observation är, som i synnerhet N.R. Hanson framhållit, ”theory-laden”: våra begreppssystem och våra kunskaper påverkar (kausalt) hur vi uppfattar verkligheten.¹⁰ Gyllensten säger:

Inte ens en vetenskaplig författare – ens i sin mest objektiva attityd – kan ge uttryck åt annat än åt projektionen av vissa fakta och vissa vetenskapliga konventioner på det subjektiva planet, åt speglingen av erfarenheter och skolning inom honom och endast honom.¹¹

Denna semantiska och begreppsliga relativitet för naturligtvis med sig, att en del saker som kan sägas i ett språk inte kan sägas i ett annat. Man tänker på skilda sätt i skilda språk. Härav har ibland den slutsatsen dragits, att man är instängd i sitt eget språk och att det är omöjligt att objektivt

⁷ Waismann (Verifiability) s. 141, se närmare s. 137–141 och även Wittgenstein §§ 17, 47 och s. 230, Hassemer s. 74–77, 80–84, Hartnack, Trigg s. 164–168, Winch s. 15 (”in discussing language philosophically we are in fact discussing *what counts as belonging to the world*. Our idea of what belongs to the realm of reality is given for us in the language that we use.”).

⁸ Black (Models) s. 16, se närmare s. 1–16.

⁹ Sparshott s. 121 (en tolkning behöver inte vara en tolkning av något som är satt i ord); se vidare s. 319, 364.

¹⁰ Hanson s. 4–49; och se även t.ex. Kuhn s. 111–135, 192–207, Feyerabend, Nidditch s. 8–10, Myrdal s. 133, 228, Hospers s. 147–148, Wertheimer s. 173. Se också Brown om den betydelse det har för estetiken, att vad en person ser (i en tavla), hör (i ett musikstycke), osv. är beroende av vad hon redan vet.

¹¹ Gyllensten s. 29; se även s. 39, 62.

fastställa synonymitet mellan två satser som hör hemma i olika språk.¹² De flesta håller dock denna pessimism för ogrundad. I princip kan varje naturligt språk utvidgas. Medel kan skapas för att säga sådant som förut var omöjligt att säga i det språket. Praktiska omöjligheter vid ett givet tillfälle får inte tas som teoretiska omöjligheter. Det må vara att det är mycket svårare att lära sig främmande språk, när "the cultural overlap" är liten. Dock torde det vara så, att det finns, som Quine säger,

many basic features of men's ways of conceptualizing their environment, of breaking the world down into things, which are common to all creatures.¹³

Å andra sidan torde det vara svårt att finna belägg för att Chomsky har rätt, när han hävdar att det finns en universell grammatik och en universell semantik (för människor), en tes som ju hänger samman med tesen om medfödda mentala strukturer.¹⁴

4.2 ORD OCH BEGREPP

I filosofins historia möter vi en rad teorier om hur det är möjligt att använda samma ordtyp för olika företeelser, t.ex. 'blå' för alla saker som är blå. Teorierna har bl.a. utpekat abstrakta eller själsliga entiteter, begrepp, som denotata för orden, eller inneburit att t.ex. alla blå saker på annat sätt har något gemensamt, någon inbördes likhet, eller att det gemensamma endast består i att ha samma beteckning (realism, konceptualism och nominalism i olika tappningar). Dylika teorier betraktas numera av många med skepsis. De anses vara svar på skenfrågor. "Hur kan vi ha ord som hänför sig till flera konkreta företeelser?" kan inte besvaras på annat

¹² Se särskilt Quine (Word) s. 27, 46–79 och även Quine s. 56–64. Jämför Cohen s. 88–94, Quinton s. 125–128 och Kirk. Ziff s. 75: "That we can translate or learn foreign languages is simply a fact. It could be otherwise."

¹³ Quine s. 62. Se vidare Carroll s. 106–110, Cohen s. 83–88, 94, Lyons s. 429–434, Waismann s. 248–257, Manser s. 223–224, Black (Models) s. 244–257, Ullman (Language) s. 212–228, Trigg s. 157–166. Det är annorlunda på det rent begreppsliga planet. Två olika vetenskapliga begreppssystem kan vara sådana att det är omöjligt att göra en översättning mellan dem.

¹⁴ Se Chomsky s. 24, 52, 62–70 och ovan avsnitt 2.4 noterna 51 och 52. Lyons s. 473: "Little need be said about the alleged universality of semantic components, except that it is an assumption which is commonly made by philosophers and linguists on the basis of their anecdotal discussion of a few well-chosen examples from a handful of the world's languages. ... Such empirical evidence as there is available at the present time would tend to refute, rather than confirm, this hypothesis."

sätt än frågan "Hur kan vi ha ett språk?", vilken knappast är begriplig för andra än neurologer och psykologer. De problem rörande begrepp som intresserar t.ex. filosofer och jurister har mer att göra med frågan "Hur bör vi tala, vilka begrepp bör vi ha?".¹⁵

Det är vanligt att man likställer begrepp och ordbetydelse, ofta kvalificerad till "teoretisk eller deskriptiv mening" i motsats till "emotiv mening".¹⁶ Rättighetsbegreppet är detsamma som betydelsen hos 'rättighet'. Ett begrepps *omfång* är lika med ordets denotation (extension), och dess *inhåll* är lika med ordets konnotation (intension). Definitionen av ett begrepp anger den del av konnotationen som är tillräcklig för att skilja denna konnotation från andra ords konnotation.¹⁷ Att på detta sätt förklara begreppet 'begrepp' är emellertid av flera skäl missvisande. Bl.a. kan ju ett ords betydelse inte alltid förklaras genom angivande av dess denotation och/eller konnotation; detta gäller ju t.ex. 'betydelse' och ändå talar vi om begreppet betydelse. Ord som har konnotation används vidare ofta på sådant sätt att det inte går att säga att vissa särskilda egenskaper utmärker individerna i den klass som utgör begreppets extension.

Det görs ofta en distinktion mellan *allmänbegrepp* och *individualbegrepp*. Minst lämpligt är att göra den så att allmänbegreppet hänför sig till en klass (begreppet måne) och individualbegreppet till en individ (begreppet Månen), eftersom det inte finns anledning att räkna sådana "individualbegrepp" till begreppen. Men även om distinktionen görs mellan klasser som utgör ett begrepps extension finns åtminstone två sätt att utföra den: ett individualbegrepp kan vara antingen ett begrepp vars extension innehåller en enda individ¹⁸ (t.ex. "jordens satellit") eller är ett begrepp vars extension är en individuell klass på det sättet att den inte kan bestämmas utan att man använder egennamn eller jämförliga uttryck (t.ex. "Napoleons generaler").¹⁹

'Begrepp' och 'betydelse' är inte synonymer, men betydelsen av 'begrepp' kan förklaras med hjälp av 'betydelse'. Att förstå (begripa!) vad

¹⁵ Se t.ex. Pears, Thompson, Cohen s. 128–142, Waismann s. 227–228, Searle s. 97–106, Hamlyn s. 76–77, Austin (Papers) s. 1–9, 37–43, Furberg s. 9–19, 23–27 och även Carroll s. 81, Williams (Language) s. 81–83.

¹⁶ Se nedan kapitel 9.

¹⁷ Marc-Wogau s. 12–14, Regnéll s. 183.

¹⁸ Marc-Wogau s. 86–87. Regnéll s. 59 tar i stället sikte på konnotationen: "Med 'individualbegrepp' menas då det system av bestämningar som tillkommer ett individuellt föremål."

¹⁹ Popper s. 64–68.

ett ord betyder är ju att "ha ett begrepp" om dess betydelse.²⁰ Att förstå vad 'rättighet' betyder är detsamma som att kunna använda rättighetsbegreppet, vilket inte förutsätter att man kan analysera det. Vi har tidigare (i avsnitt 1.3) sett skillnaden mellan verbal och begreppslig nivå: på den förra identifieras ett ord på morfologisk grund, på den andra utifrån betydelsen. Det kan framhållas, att det så gott som aldrig gör någon skillnad i sakligt hänseende, om man talar om ords betydelser eller om begrepp och idéer. Cohen säger:

in most cases one can interchange conceptual statements about word-meanings with the corresponding statements about concepts, since it is by means of language that people give the most articulate and intelligible expression to the concepts with which they think.

Detta utesluter inte att vi gör klassifikationer för vilka inga enkla verbala medel finns tillgängliga. (Dessutom tänker vi ju också i bilder.)

Att bilda nya begrepp medför att man har möjlighet att konstruera nya ord, men man kan lika väl använda ett gammalt ord i en ny betydelse (vi har mycket fler begrepp än ord) eller t.o.m. avstå från att ha ett särskilt ord för begreppet, fastän detta är mycket opraktiskt.²¹

Begreppen är beroende av språket. I den mån olika språk erbjuder olika mönster blir begreppssystemen olika. På ett sätt sker därför begreppsanalys inom ett språk eller under jämförelser av begrepp i olika språk. Emellertid kan man ofta bortse från bundenheten till ett språk, därför att man kan utgå från att korrekta översättningar är praktiskt möjliga.

²⁰ Hamlyn s. 69: för att ha ett begrepp räcker inte att känna till det rent formellt, man måste förstå vad som faller under dess definition.

²¹ Cohen s. 16–17, Regnéll s. 167, Geach s. 11–17, 38–44, Alston s. 7, Ryle (Meaning) s. 144, Ryle (Ordinary) s. 113, Austin (Papers) s. 8–17, Furberg s. 19–23, Næss s. 72–73, Næss (Semantik) s. 51–54, Hamlyn s. 68–69, Black (Models) s. 249, Emmet s. 71–80, Sparshott s. 60, Searle s. 119–121 (s. 121: "The axiom of identification for universals requires only that the speaker know the meaning of the general term which underlies the abstract singular term used to refer to the universal."), Robinson s. 187 ("Every improvement of a concept carries along with it a stipulative redefinition of the word expressing the concept."), Larenz s. 180 (en norm kan uttryckas bara med en sats), 218, Hassemer s. 11, 65, 75 ("Begriffene Wirklichkeit ist immer sprachlich begriffene Wirklichkeit."), Brusiin s. 66–68 (som skiljer mellan rättsnorm och dess språkliga bild, men samtidigt framhåller att det är den senare – rättsatsen – som är föremål för tolkning).

Om det umbärliga begreppet *realdefinition* (som ställs i motsats till nominaldefinitioner – de som behandlas i kap. 3) i olika varianter, se Robinson s. 149–192, Næss s. 172–177, Weinberger s. 259–260.

Ibland är det dock nödvändigt att hålla sig till ord som hör hemma i ett främmande språk, t.ex. "Sturm und Drang", "mauvaise foi" (hos Sartre) och "logos" i Johannesevangeliet.²²

4.3 KRITERIER

I Wittgensteins filosofi spelar kriteriebegreppet en stor roll, av skäl som det inte är möjligt att gå in på här (i synnerhet rör det sig om frågor som hör hemma i psykologisk filosofi).²³ Inte sällan är dock oklart hur han har tänkt sig att begreppet skall förstås. Delvis beror detta på att han, när han skiljer mellan kriterium och symptom, använder dessa begrepp på ett tekniskt sätt. Den utförligaste förklaring Wittgenstein själv ger är följande:

To the question "How do you know that so-and-so is the case?", we sometimes answer by giving '*criteria*' and sometimes by giving '*symptoms*'. If medical science calls angina an inflammation caused by a particular bacillus, and we ask in a particular case "Why do you say this man has got angina?" then the answer "I have found the bacillus so-and-so" gives us the criterion, or what we may call the defining criterion of angina. If on the other hand the answer was, "His throat is inflamed", this might give us a symptom of angina. I call "symptom" a phenomenon of which experience has taught us that it coincided, in some way or other, with the phenomenon which is our defining criterion. Then to say "A man has got angina if this bacillus is found in him" is a tautology or it is a loose way of stating the definition of "angina". But to say, "A man has angina whenever he has an inflamed throat" is to make a hypothesis.

Den praktiska användbarheten av denna till synes klara distinktion blir emellertid omedelbart nedvärderad.

In practice, if you were asked which phenomenon is the defining criterion and which is a symptom, you would in most cases be unable to answer this question except by making an arbitrary decision ad hoc. It may be practical

²² Vendler s. 10–12, 25–26, Ullman (Language) s. 241–242, Wittgenstein (Gewissheit) § 65, Flew s. 4–7: olika språk "offer different temptations", beaktande av flera språk "gives the opportunity for logical explorations of ways of thinking far more diverse than those embraced in most of them singly".

²³ Om Wittgensteins användning av "criteria" m.m. i ämnet, se Albritton, Scriven, Garver, Siegler, Ziff (Criteria), Malcolm s. 86–90, Shwayder s. 9–18, Buck s. 196–204, Harré, Wellman (Criteria), Wolgast, Wennerberg s. 120–121, Furberg s. 71–73, Hamlyn s. 69–74 och även Putnam s. 214–228 samt senast Canfield.

to define a word by taking one phenomenon as the defining criterion, but we shall easily be persuaded to define the word by means of what, according to our first use, was a symptom. Doctors will use names of diseases without ever deciding which phenomena are to be taken as criteria and which as symptoms; and this need not be a deplorable lack of clarity. For remember that in general we don't use language according to strict rules – it hasn't been taught us by means of strict rules, either.²⁴

Att ange kriterier för ett ords användning kan sägas vara detsamma som att dra fram eller ange regler för användningen. Ett kriterium är en företeelse genom vars existens man är (åtminstone *prima facie*) berättigad att använda ordet ifråga, varvid förutsätts att detta berättigande är grundat på (bl.a. operationella) definitioner eller konventioner, och inte på empiriska korrelationer (dvs. andra empiriska korrelationer än de som råder mellan kriterium och ordanvändning).

En sådan karakteristik är antagligen vidare än vad Wittgenstein avsåg, då den medger att t.ex. egenskapen att vara apa är kriterium för att något är ett däggdjur. Min användning av "kriterium" anknyter till den regulativa metoden att definiera ord (se avsnitt 3.2), vilken innesluter synonymmetoden, den analytiska metoden och den denotativa metoden.

När man talar om *ett* kriterium kan avses antingen det som är tillräckligt för att man skall vara berättigad att använda ordet (oberoende av hur många faktorer som ingår i kriteriet) eller också varje enskild faktor i ett tillräckligt kriterium (enligt den förra betydelsen). I allmänhet kommer jag att använda termen på det senare sättet: ett kriterium är något som ingår i (eller i gränsfallet: utgör) en uppsättning av tillräckliga kriterier.

²⁴ Wittgenstein (Preliminary) s.24–25. Se även Wittgenstein §79 och §354: "Das Schwanken in der Grammatik zwischen Kriterien und Symptomen lässt den Schein entstehen, als gäbe es überhaupt nur Symptome. Wir sagen etwa: "Die Erfahrung lehrt, dass es regnet, wenn das Barometer fällt, aber sie lehrt auch, dass es regnet, wenn wir bestimmte Gefühle der Nässe und Kälte haben, oder den und den Gesichtseindruck. Als Argument dafür gibt man dann an, dass diese Sinneseindrücke uns täuschen können. Aber man bedenkt dabei nicht, dass die Tatsache, dass sie uns gerade den Regen vortäuschen, auf einer Definition beruht." [The fluctuation in grammar between criteria and symptoms makes it look as if there were nothing at all but symptoms. We say, for example: "Experience teaches us that there is rain when the barometer falls, but it also teaches us that there is rain when we have certain sensations of wet and cold, or such-and-such visual impressions." In defence of this one says that these sense-impressions may deceive us. But here one fails to reflect that the fact that the false appearance is precisely one of rain is founded on a definition.] samt §355.

Med den förra läsningen blir kriteriet detsamma som en uppsättning av tillräckliga och nödvändiga kriterier.²⁵

Som vi skall se är nästan alla empiriska begrepp öppna på det sättet att man inte kan ange ett bestämt antal uppsättningar av tillräckliga kriterier. Även när man kan göra detta (genom den analytiska definitionsmetoden och den denotativa genom fullständig uppräknings – synonymmetoden bortser jag från då den på ett trivialt sätt ger ett tillräckligt och nödvändigt kriterium) är det inte givet att man ges någon uppsättning av tillräckliga och nödvändiga kriterier: så sker inte om en definition enligt den analytiska metoden ger alternativa uppsättningar av tillräckliga kriterier och det sker aldrig genom den denotativa metoden.

Också i detta sammanhang har vi att räkna med kontexten: det kan vara så att en uppsättning kriterier är tillräcklig bara i vissa typer av sammanhang; man måste räkna med en obestämd lista av undantag till ett påstående om de faktorer som gör en berättigad att använda ett ord.²⁶

Varje angivande av tillräckliga kriterier ger en analytisk sats: "om k_1 och k_2 och k_3 , så X ". Om uppsättningen även är nödvändig så gäller också den omvända implikationen. Av att ett begrepp är öppet följer att man inte kan göra en lista av sådana implikationer mellan kriterier och begrepp och samtidigt vara säker på att den är fullständig.²⁷

För att förklara ett begrepp måste vi inte sällan utpeka fler än en uppsättning av tillräckliga kriterier. Bara om begreppet är slutet kan vi genom en sådan förklaring uppställa en analytisk sats. Om begreppet är öppet, slipper vi inte ett "osv."; men samtidigt kan de uppkomna satserna (t.ex. "Om k_1 och k_2 eller k_2 och k_3 eller k_3 och k_4 osv., så X ") knappast karakteriseras som blott syntetiska, eftersom de "jointly encapsulate the meaning of the term to which they refer".²⁸

En definition i enlighet med den syntetiska metoden ger inga kriterier, och därför är inte heller varje utpekande av ett ords konnotation (ett begrepps intension) ett angivande av kriterier.

Även om det kan vara svårt att göra den distinktion, som Wittgenstein är ute efter med sitt begreppspar kriterium/symptom, så är den väsentlig. Det som gör att man kan känna igen något som fallande under ett

²⁵ Jämför hur man talar om brottsrekvisit: rekvisitet för stöld eller rekvisiten för stöld.

²⁶ Ginet s. 76, se även Malcolm s. 87–88, Shwayder s. 27–29.

²⁷ Scriven s. 863.

²⁸ Scriven s. 864, se närmare s. 862–865.

begrepp behöver inte vara ett kriterium.²⁹ Utvecklar vi detta för satser, kan vi få en uppfattning om relationen mellan betydelse och sanning. Huruvida en sats faktiskt är sann har att göra med om den är verifierad. Att förstå vad en påståendesats betyder kan vara att känna till under vilken sorts omständigheter satsen är sann (vad som är fallet om den är sann), men detta är inte detsamma som att känna till vad som krävs för att i det enskilda fallet verifiera satsen.³⁰ En verifikation behöver inte ske s.a.s. via kriterier, utan den kan lika väl ske genom argument som bygger på induktion. Även om den sker via kriterier så är det sällan så att det helt enkelt går att konstatera att ett kriterium är uppfyllt, utan den verifierande omständigheten måste subsumeras under kriteriet.

Att förväxla de omständigheter som gör att man kan känna igen ett X som ett X med kriterierna för X, att förväxla de omständigheter som (till-

²⁹ Se t.ex. Kovesi s. 40–41. Scriven s. 863 säger: "almost any property could, under some circumstances, count towards [t.ex.] something being a lemon, e.g. being red, if we knew that lemons had been sprayed red; this would give us a wholly unsatisfactory sufficient-condition statement." Som remedium föreslår han att bara karakteristiska eller typiska egenskaper skall kunna räknas som kriterier. Se även Hamlyn s. 69–74. Jag tror inte det är nödvändigt att göra något sådant tillägg med den bestämning jag givit begreppet kriterium.

³⁰ En anledning till att man bör skilja mellan kriterier och förutsättningar (villkor) är just att den syntetiska definitionsmetoden inte ger kriterier, men förutsättningar för ords användning. Förutsättningar kan vidare vara faktorer som inte alls har med definitioner att göra eller som avser kontextuella begränsningar.

En svårighet att skilja mellan kriterier och icke-kriterier har att göra med skillnaden mellan tal och språk, och mellan faktisk T-betydelse och avsedd T-betydelse. Eftersom betydelserna hos ett ord kan växla kan självfallet kriterierna också göra det. Hamlyn s. 64. Se även Wittgenstein §353: "Die Frage nach der Art und Möglichkeit der Verifikation eines Satzes ist nur eine besondere Form der Frage "Wie meinst du das?" Die Antwort ist ein Beitrag zur Grammatik des Satzes." [Asking whether and how a proposition can be verified is only a special form of the question "How d'you mean?" The answer is a contribution to the grammar of the proposition.], Ryle (Meaning) s. 137: "Considering the meaning (or Mill's 'connotation') of an expression is considering what can be said with it, i.e. said truly or said falsely, as well as asked, commanded, advised or any other sort of saying.", samt Waismann s. 324, 325, 331, 332, Strawson (Meaning) s. 24, Dummett s. 57 och ovan avsnitt 2.4 not 56.

Det bristande sambandet mellan verifikation och kriterier visar sig också däri att man kan vara omedveten om kriterierna och samtidigt veta hur verifikation skall ske, eller tvärtom klar över kriterierna men oförmögen att verifiera, åtminstone i det konkreta fallet. Inte heller är säkert att några kriterier är uppfyllda i det konkreta fallet, när en sats är sann: så är det t.ex. alltid beträffande "Jag har ont i en tand" och ibland när "Johansson har ont i en tand" är sann, men troligen aldrig när "Hunden har ont i en tand" är sann.

sammans med generella satser av olika slag) gör att en sats är sann med kriterierna för ett i satsen använt begrepp, eller att förväxla de egenskaper, som finns hos ett objekt som är rätteligen betecknat med "X", med kriterierna för X kommer i det följande att kallas för *kriteriemisstaget*.

4.4 FAMILJEBEGREPP

I praktiken spelar de ostensiva och denotativa definitionsmetoderna en mycket stor roll. Ett barn lär sig sitt primära ordförråd genom att det visas på exempel – *typfall* – där ordet är tillämpligt. Genom uppmuntran och korrigering lär det sig så småningom att använda orden även för företeelser som måhända på ett markant sätt avviker från typfallen, men som ändå enligt allmänt språkbruk betecknas med samma ord. De regler som på detta sätt implicit inhämtas kan ofta göras explicita genom att man utpekar kriterier. För relativt enkla ord, t.ex. färgorden, är det dock knappast möjligt att tala om kriterier.³¹

Wie erkenne ich, dass diese Farbe Rot ist? – Eine Antwort wäre: "Ich habe Deutsch gelernt."³²

[How do I know that this colour is red? – It would be an answer to say: I have learnt English.]

Det faktum att de flesta ord, även de specifikt juridiska, inte kan definieras med angivande av tillräckliga och nödvändiga kriterier är naturligtvis av genomgripande betydelse för förståelsen av hur begreppsbildning äger rum. Om inget kriterium för ett visst ord är (vanligtvis) i sig tillräckligt eller i sig nödvändigt och detsamma gäller för varje enkel kombination, konjunktiv eller disjunktiv, av kriterier, möter vi förstås frågan hur det kommer sig att vi använder samma ord för så varierande företeelser. Måste det inte finnas åtminstone någonting gemensamt för t.ex. de saker som betecknas med ordet 'spel'? Därmed är vi på ett sätt inne på frågan om allmänbegreppens natur, som egentligen redan avvisats som ofruktbar (se ovan avsnitt 4.2). Men detta hindrar inte att vi ställer frågan om det inte måste finnas åtminstone något nödvändigt kriterium för användningen av t.ex. 'spel'. Wittgenstein var övertygad om att så inte är fallet.

³¹ Black (Problems) s. 25–30. Se även Manser s. 221–225, Ginet s. 74–75. – Filosofiskt intressant är det s.k. "paradigm case argument"; se Passmore s. 115–118.

³² Wittgenstein §381, se även §§377–380 och Wittgenstein (Preliminary) s. 131 samt Wellman (Criteria) s. 438–440, 444–447, jämfört med Gasking s. 36.

Wittgenstein införde begreppet *familjelikhet* för relationerna mellan ett ords denotata i de aktuella fallen:

Betrachte z.B. einmal die Vorgänge, die wir "Spiele" nennen. Ich meine Brettspiele, Kartenspiele, Ballspiele, Kampfspiele, u.s.w. Was ist allen diesen gemeinsam? – Sag nicht: "Es *muss* ihnen etwas gemeinsam sein, sonst hies-sen sie nicht 'Spiele'" – sondern *schau*, ob ihnen allen etwas gemeinsam ist. – Denn, wenn du sie anschaut, wirst du zwar nicht etwas sehen, was *allen* gemeinsam wäre, aber du wirst Ähnlichkeiten, Verwandtschaften, sehen, und zwar eine ganze Reihe. Wie gesagt: denk nicht, sondern schau! – Schau z.B. die Brettspiele an, mit ihren mannigfachen Verwandtschaften. Nun geh zu den Kartenspielen über: hier findest du viele Entsprechungen mit jener ersten Klasse, aber viele gemeinsame Züge verschwinden, andere treten auf. Wenn wir nun zu den Ballspielen übergehen, so bleibt manches Gemeinsame erhalten, aber vieles geht verloren. – Sind sie alle '*unterhaltend*'? Vergleiche Schach mit dem Mühlfahren. Oder gibt es überall ein Gewinnen und Verlieren, oder eine Konkurrenz der Spielenden? Denk an die Patienen. In den Ballspielen gibt es Gewinnen und Verlieren; aber wenn ein Kind den Ball an die Wand wirft und wieder auffängt, so ist dieser Zug verschwunden. Schau, welche Rolle Geschick und Glück spielen. Und wie verschieden ist Geschick im Schachspiel und Geschick im Tennisspiel. Denk nun an die Reigenspiele: Hier ist das Element der Unterhaltung, aber wie viele der anderen Charakterzüge sind verschwunden! Und so können wir durch die vielen, vielen anderen Gruppen von Spielen gehen. Ähnlichkeiten auftauchen und verschwinden sehen. – Und das Ergebnis lautet nun: Wir sehen ein kompliziertes Netz von Ähnlichkeiten, die einander über-greifen und kreuzen. Ähnlichkeiten im Grossen und Kleinen.³³

Ich kann diese Ähnlichkeiten nicht besser charakterisieren, als durch das Wort "Familienähnlichkeiten"; denn so übergreifen und kreuzen sich die verschiedene Ähnlichkeiten, die zwischen den Gliedern einer Familie bestehen: Wuchs, Gesichtszüge, Augenfarbe, Gang, Temperament, etc., etc. – Und ich werde sagen: die 'Spiele' bilden eine Familie. ... Wenn aber Einer sagen wollte: "Also ist allen dieser Gebilden etwas gemeinsam, – nämlich die Disjunktion aller dieser Gemeinsamkeiten" – so würde ich antworten: hier spielst du nur mit einem Wort. Ebenso könnte man sagen: es läuft ein Etwas durch den ganzen Faden – nämlich das lückenlose Übergreifen dieser Fasern.³⁴

³³ Wittgenstein § 66.

³⁴ Wittgenstein § 67.

Was heisst es: wissen, was ein Spiel ist? Was heisst es, es wissen und es nicht sagen können? Ist dieses Wissen irgendein Äquivalent einer nicht ausgesprochenen Definition? So dass, wenn sie ausgesprochen würde, ich sie als den Ausdruck meines Wissen anerkennen könnte? Ist nicht mein Wissen, mein Begriff vom Spiel, ganz in den Erklärungen ausgedrückt, die ich geben könnte? Nämlich darin, dass ich Beispiele von Spielen verschiedener Art beschreibe; zeige, wie man nach Analogie dieser auf alle möglichen Arten andere Spiele konstruieren kann; sage, dass ich das und das wohl kaum mehr ein Spiel nennen würde; und dergleichen mehr.³⁵

[Consider for example the proceedings that we call "games". I mean board-games, card-games, ball-games, Olympic games, and so on. What is common to them all? – Don't say: "There *must* be something common, or they would not be called 'games'" – but *look and see* whether there is anything common to all. – For if you look at them you will not see something that is common to *all*, but similarities, relationships, and a whole series of them at that. To repeat: don't think, but look! – Look for example at board-games, with their multifarious relationships. Now pass to card-games; here you find many correspondences with the first group, but many common features drop out, and others appear. When we pass next to ball-games, much that is common is retained, but much is lost. – Are they all 'amusing'? Compare chess with noughts and crosses. Or is there always winning and losing, or competition between players? Think of patience. In ball-games there is winning and losing; but when a child throws his ball at the wall and catches it again, this feature has disappeared. Look at the parts played by skill and luck; and at the difference between skill in chess and skill in tennis. Think now of games like ring-a-ring-a-roses; here is the element of amusement, but how many other characteristic features have disappeared! And we can go through the many, many other groups of games in the same way; we can see how similarities crop up and disappear. – And the result of this examination is: we see a complicated network of similarities overlapping and criss-crossing: sometimes overall similarities, sometimes similarities of detail.

I can think of no better expression to characterize these similarities than "family resemblances"; for the various resemblances between members of a family: build, features, colour of eyes, gait, temperament, etc., etc. overlap and criss-cross in the same way. – And I shall say: 'games' form a family. ... But if someone wished to say: "There is something common to all these constructions – namely the disjunction of all their common properties" – I

³⁵ Wittgenstein §75. Se även Wittgenstein (Preliminary) s.17–20, Bambrough s. 207–211, Waismann s. 179–187, Wennerberg, Lyon s. 66–68, Casey s. 13–16, Wedberg s. 339–340.

should reply: Now you are only playing with words. One might as well say: "Something runs through the whole thread – namely the continuous overlapping of these fibres".

What does it mean to know what a game is? What does it mean, to know it and not be able to say it? Is this knowledge somehow equivalent to an unformulated definition? So that if it were formulated I should be able to recognize it as an expression of my knowledge? Isn't my knowledge, my concept of a game, completely expressed in the explanations that I could give? That is, in my describing examples of various kinds of game; shewing how all sorts of other games can be constructed on the analogy of these; saying that I should scarcely include this or this among games; and so on.]

Det måste framhållas, att begreppet familjelikheter inte duger för att förklara varför ett ord används på ett visst sätt.³⁶ Det går ju alltid att finna likheter mellan företeelser som betecknas med olika ord, vilka kanske är större än dem som finns mellan företeelser som betecknas med samma ord. Såsom Manser visat, måste vi ha en uppfattning om vad t.ex. 'spel' (och 'lek', om vi utgår från Wittgensteins exempel; 'Spiel' täcker båda) betyder, innan vi kan leta efter familjelikheter.

Talk of 'family resemblances' was only introduced because it was fairly clear that no *definition* that suited the case could be produced, and yet there was general agreement on which activities were to count as members of the class.³⁷

(Med "definition" avses här en definition av klassisk modell, dvs. enligt den analytiska metoden.) Termen "familjelikheter" kan vara vilseledande, eftersom "familj" leder tanken till att ett gemensamt ursprung skulle föreligga.³⁸ Så behöver ju inte vara fallet, men samtidigt torde det ligga i valet av terminologi, att det inte är en ren tillfällighet att de olika företeelser

³⁶ Bambrough s. 211–222 menar, att man med begreppet familjelikheter kan lösa "the problem of universals": "Wittgenstein says that games have nothing in common except that they are games." (s. 218). Bambrough kan emellertid i detta hänseende anses vara vederlagd, se Manser s. 210–220, Aaron, Thorp, Wennerberg s. 127–132 och även O'Shaughnessy och Lyon s. 75.

³⁷ Manser s. 213, 219: "The point of the notion is to justify his refusal to give a definition of language, to say what its 'essence' is." Se Wittgenstein §65 och även Simon s. 415–416, Wennerberg s. 114–119, Lyon s. 68–70.

³⁸ Wennerberg s. 126.

som faller under ett familjebegrepp finns där, eller med andra ord: att det finns något skäl för att använda begreppet så som sker.³⁹

Det har företagits en hel del försök att visa att just alla spel har någonting gemensamt,⁴⁰ men inget är helt övertygande. Det har också hävdats, att "någonting gemensamt" inte behöver fattas så restriktivt som är brukligt; även t.ex. gemensamt ursprung skulle då duga.⁴¹ Jag vill inte utesluta att detta är en fruktbar tanke,⁴² men i huvudsak förefaller den enbart innefatta att problemen skjuts undan för tillfället: har man t.ex. någon glädje av att som gemensamt för alla apelsiner använda kriteriet "har växt eller växer på ett apelsinträd"? Problemet kommer tillbaka som frågan vad som är gemensamt för alla apelsinträd. Och kriteriet är föga tjänligt för den som aldrig sett ett apelsinträd eller den som inte vet varifrån saken kommer. Simon säger:

the problem is that the connection between being a member of a family and possessing certain characteristics is entirely a contingent one, whereas the various activities called games seem to be *necessarily* connected by a network of similarities.⁴³

Hans lösning är följande:

Every general term has paradigm cases ... two or more things may be said to fall within the range of a family-resemblance term if and only if they can be connected by relevant similarities to a single paradigm. ... The point is not that there is no set of features that properly constitutes anything that possesses them as a game, but rather that this set of "essential" features defines not a game but merely a paradigm case of a game. The simple fact of the matter is not that everything that is properly called a game is a paradigmatic example of a game – that is what distinguishes 'game' from 'triangle' or 'brother' – and hence we cannot expect to find any such set of features that are common to *all* games.⁴⁴

En konsekvens härav är att 'spel' har flera betydelser, om och i den mån flera typfall behövs för att förklara hela vidden av ordets tillämpningsområde. Detta strider inte mot Wittgensteins uppfattning, eftersom han

³⁹ Se t.ex. Thorp s. 568.

⁴⁰ Se t.ex. Manser s. 216–218, O'Shaughnessy, Simon s. 408–409.

⁴¹ O'Shaughnessy s. 440.

⁴² Se även Wennerberg s. 109–111.

⁴³ Simon s. 409.

⁴⁴ Simon s. 412–413.

även talade om att 'spel' har en familj av betydelser (låt vara att detta är förenligt med att ett ord har flera betydelser också när det kan fullständigt förklaras utifrån ett typfall).⁴⁵

Wittgensteins påvisande av familjelikheter mellan en terms denotata har haft avsevärd filosofisk betydelse. Jag tror emellertid att kategorin familjebegrepp saknar självständig betydelse vid sidan av de olika sätt att ange begreppslig obestämdhet som redovisas i nästa kapitel (främst vaghet och öppenhet).

4.5 TEKNISKA BEGREPP

Allmänt språkbruk kontrasteras med bl.a. tekniskt språkbruk. Distinktionen är vag:

the difference is that only some people in a given linguistic community know the technical language of, say physics or farming, while by definition everyone in the linguistic community apart from young children knows what I am calling the ordinary language of that community.⁴⁶

Ett tekniskt språk är en del av ett naturligt språk, t.ex. svenska, även om vokabulären delvis består av ord hämtade från andra språk. Det hör samman med en vetenskaplig disciplin, ett yrke eller någon annan sorts aktivitet, såsom sport och andra fritidssysselsättningar. Avvikelserna från allmänt språkbruk har så gott som helt att göra med *vokabulären*. Syntaxen, typerna av språkhandlingar, medlen för antydningar och implikationer är i stort sett av samma art som i ordinärt språkbruk. Visserligen kan exempelvis andra ordföljdsregler vara accepterade i t.ex. juridiskt språkbruk, och ytterligare typer av språkhandlingar (t.ex. döma till påföljd för brott) är där möjliga på grund av det juridiska regelsystemet. Men som helhet är ett tekniskt språk ett tillskott till det vanliga, vardagliga språket och alltså inte ett självständigt språk. Det finns inget tekniskt språk med särskilda konjunktioner, prepositioner och artiklar; det finns inget tekniskt språk som inte i stor utsträckning utnyttjar vanliga ord, såsom 'alla', 'några', 'ingen', 'kanske', 'inte', 'åtminstone', 'är', 'blir', 'finns', 'osv.', osv. Vidare använder man samma metoder för att förklara vad ett tekniskt ord betyder som används för att förklara vad ett vardagligt ord betyder (fastän det i en del discipliner finns ytterligare metoder).

⁴⁵ Om flertydighet, se nedan avsnitt 5.6.

⁴⁶ Caton s. vi–vii.

One might sum these relations up by saying that technical language is always an *adjunct* of ordinary language.⁴⁷

En följd av att tekniskt språk inte är självständigt, utan en utvidgning av det allmänna språket, är att man inte lär sig ett tekniskt språk på samma sätt. Man lär sig det tekniska språket – eller rättare: tekniska termer – mot bakgrunden av det allmänna språk man redan behärskar. Nästan varje vuxen person har i sin vokabulär en mängd tekniska termer som hon har lärt sig använda på samma sätt som vilken annan term som helst, men tack vare att hon redan talar ett naturligt språk; ”ordinary language is the basis on which technical language is erected to begin with”.⁴⁸

Det nu sagda gäller också juristernas tekniska språk. Vi behöver ett sådant, främst därför att vardagsspråket inte alltid ger den erforderliga graden av precision. En lagstiftare kan inte alltid nöja sig med att lämna marginalerna för en lagregels tillämpningsområde så vida som skulle bli följden, om inte något gjordes för att ge de brukade orden en mer bestämd betydelse än de har i allmänt språkbruk. Allt tekniskt språk är skapat för vissa syften; inte ens dess upphovsmän har något påtagligt behov av det till vardags, eftersom det utgör ett hinder för kommunikation när man kommer utanför de aktiviteter under vilka det vuxit fram. Kraven på precision är mycket mindre i vardagslivet än i en rättsal eller under en juridisk debatt, och den som ständigt använder juridisk-teknisk terminologi blir inte förstådd.⁴⁹

I all vetenskaplig verksamhet är en teknisk terminologi oundgänglig. Det raffinerande av det allmänna språkbruket som blir ett resultat av vetenskapares bemödanden att uttrycka sig klart är dock inte enbart av godo. Man kan inte hitta på nya ord i oändlighet utan att ställa för stora krav på dem som skall läsa eller lyssna på vad man har att säga. Med ambitionen att precisera och definiera följer en risk för flertydighet: det står varje forskare fritt att använda sina egna begrepp och eftersom de ofta använder samma ord men avser olika begrepp blir resultatet att tekniska termer ofta är – fastän mer bestämda i andra hänseenden – mer flertydiga än icke-tekniska termer.⁵⁰

Ett speciellt juridiskt språkbruk föreligger i första hand när en term används, som inte alls eller inte längre förekommer i allmänt språk, eller

⁴⁷ Caton s. viii, se närmare s. vii–ix.

⁴⁸ Caton s. xi, se närmare s. ix–xi, och även Ryle s. 82–92, Kneale s. 238.

⁴⁹ Næss (Semantik) s. 23–24, 37–39, Ekelöf (Semantik) s. 500–501.

⁵⁰ Ullman s. 171–173.

när en term visserligen förekommer där, men då i en klart skild betydelse. Specifikt juridiska ord är emellertid förhållandevis fåtaliga, jämfört med de specifikt juridiska begreppen. Många av dem har latinskt ursprung: t.ex. 'servitut', 'cession', 'delikt', 'dolus', 'culpa', osv. Eftersom det intressanta från juridisk synpunkt är hur begreppen ser ut, kan de specifikt juridiska orden ses som enbart tekniska hjälpmedel, även om en lingvist skulle anlägga helt andra synpunkter.

Ett speciellt juridiskt språkbruk kan också föreligga fastän man använder sig av samma termer som i allmänt språk, utan att det därvid kan påstås att det är uppenbart att man står inför en term med flera olika betydelser. Det juridiska språket kan då ha berikat det allmänna, men det kan också vara tvärtom, dvs. i juridisk text används termer som hämtas ur allmänt språkbruk. I det förra fallet talar man ibland om *primära rättsbegrepp* – under denna rubrik förs också de s.k. rena rättsbegreppen, dvs. de som omtalats i föregående stycke – och i det senare om *sekundära rättsbegrepp*. Denna distinktion har huvudsakligen pedagogisk funktion. I praktiken måste det vara ointressant, och ibland kanske omöjligt, att avgöra om vi har att göra med en precisering av en allmän term eller en deprecisering av en juridisk term.

För att man skall kunna tala om ett speciellt juridiskt språkbruk måste emellertid någon avvikelse från det allmänna vara påvisbar, åtminstone på det sättet att det juridiska begreppet är mer bestämt till sitt innehåll. De juridiska begreppen kan ofta inte förstås utan beaktande av rättsregler (så t.ex. besittning, äganderätt, äktenskap, vilka brukar klassificeras som primära rättsbegrepp). I någon mån sker preciseringen redan genom legaldefinitioner, vilka också har en språkligt ekonomisk funktion. Större roll har uttalanden i lagförarbeten, och störst betydelse har rättstillämpningen. Domstolarna ställs ofta inför situationer där de måste ta ställning till t.ex. var gränsen går för ett brottsrekvisits tillämpningsområde, utan att de kan finna direkt ledning i lagtext eller förarbeten. Genom deras beslut preciseras reglerna för ordens juridiska bruk. En följd av dessa ställningstaganden är nämligen ökad klarhet om vilka kriterier som är tillräckliga för ordens användning och deras relationer till andra termer, och därmed också ökad stadga åt rättstillämpningen för framtiden.⁵¹

⁵¹ Till det nu sagda, se t.ex. Brusiin s.62–69, Henkel s.53–55, Larenz s.217, Esser s. 54, Agge s. 240.

Det finns jurister som anser att ”alla uttryckssätt i lagen ha en specifik juridisk innebörd”.⁵² Redan genom att t.ex. ingå i beskrivningen av ett rekvisit (s.k. ”abstrakt” rättsfaktum) skulle lagens ord få en särskild juridisk betydelse på grund av den rättsliga funktion de har. Men eftersom lagens ord till övervägande delen är det allmänna språkbrukets ord, måste presumptionen vara – på grund av relationen mellan tekniskt och vanligt språk – att de *inte* har någon särskild, avvikande juridisk betydelse. Först när det i det särskilda fallet påvisats att de har en avvikande betydelse finns anledning att tro att de har det. Det bör således av lagtexten, förarbetena, sammanhanget med övriga delar av rättsordningen eller av prejudikat framgå, att fall som klart eller med tveksamhet faller under ett visst uttryck i allmänt språkbruk inte gör det i juridiska sammanhang, eller att något som i allmänt språkbruk inte faller under termen gör det i juridiskt språkbruk. I annat fall saknas anledning att tala om olika betydelser (se nedan avsnitt 5.6). Det räcker således inte med att man använt ordet utifrån vissa specificerade kriterier, om ordet för ifrågasvarande fall också är användbart enligt det allmänna språkbruket – vilket naturligtvis inte är detsamma som att den precisering som sker genom en sådan specifikation av tillräckliga kriterier inte skulle vara av värde.⁵³

4.6 BEGREPPSSTRUKTURER

Vi har redan flera gånger påmint om det förhållandet att empiriska begrepp är *öppna*. Detta gäller också de juridiska begreppen, de må vara specifikt juridiska eller ej.⁵⁴ I lagtext och i rättsvetenskapliga framställningar förekommer emellertid också begrepp som är *formellt slutna*, genom att det är stipulerat antingen att vissa kriterier är både nödvändiga och tillräckliga eller att ett bestämt antal uppsättningar av kriterier är tillräckliga var för sig. Exempel härpå är flertalet av de definitioner i BrB som ger karakteristika för en brottstyp (varje brottsbeskrivning ger ju en definition av ett rättsligt begrepp – stöld, bedrägeri, förskingring, osv.). Sålunda definieras ”stöld” i BrB kap. 8 § 1 med att det anges fyra tillsam-

⁵² Agge s. 241.

⁵³ Se Ekelöf (Semantik) s. 503–504. – Angående begreppet *komplexbegrepp* hänvisas till Jareborg (Begrepp) s. 86 not 8 och där angiven litteratur.

⁵⁴ För de juridiska begreppens del har särskilt H.L.A. Hart betonat detta; se nedan avsnitt 5.10.

mans tillräckliga och nödvändiga⁵⁵ kriterier: (1) olovligt tagande av något, (2) det tagna tillhör en annan person, (3) samtidigt uppsåt att tillägna sig det tagna, och (4) tagandet innebär skada. Förtjänsten för att man i lagtext kan presentera en sådan definition enligt den analytiska metoden tillkommer i huvudsak den juridiska doktrinen som genom sina analyser och begreppsutredningar banat vägen för den angivna preciseringen av 'stöld'. Före 1942 års lagändring stod i Strafflagen kap. 20 § 1: "var som stjälar gods eller penningar över trettio riksdaler". Lagen hade inget att säga om kriterierna för "stöld".

Sådana tendenser att sluta rättsliga begrepp är emellertid så ytliga, att det finns anledning att hävda, att man kan bortse från distinktionen mellan formellt slutna och formellt öppna begrepp. Utan att behöva befara att säga något oriktigt kan man påstå, att det allmänna språkbrukets begrepp mycket sällan – om någonsin – är slutna. Det är således tekniska begrepp som så gott som helt har denna egenskap. Men som vi har sett bygger de tekniska begreppen i sista hand på vardagslivets begrepp. Applicerat på stöldbegreppet: låt vara att detta är slutet, men de utpekade kriterierna utnyttjar öppna begrepp. Skulle någon rättsvetenskapare komma dithän, att hon kan ge en definition av t.ex. "olovligt tagande" som uppvisar en slutna struktur, så kommer hon likväl att använda öppna begrepp för att redovisa kriterierna, osv. Det är med andra ord omöjligt att bygga upp ett komplett deduktivt begreppssystem, om man vill att det skall ha anknytning till verkligheten. Inte heller bör man sträva i denna riktning.

"Begreppsjurisprudens" är numera ett skällsord. Visserligen befrämjades rättssäkerhet och förutsebarhet genom de bemödanden som gjordes av 1800-talets rättsvetenskapare att konstruera precisa och slutna begreppssystem. Otvivelaktigt gav de ett positivt bidrag till rättsutvecklingen och underlättade kodifikationen av gällande rätt. Men den resulterande statiska strukturen hos juridikens begreppsvärld verkade så konservativt och oralistiskt, utan hänsyn till samhälleliga behov och rättvisesynpunkter, att den inte kunde tolereras. Följden blev en omsvängning i doktrinen till en konträr ståndpunkt: frirättskolan och senare den sociologiska juridiken. Utan ett visst mått av begreppsjuridik blir dock rättsosäkerheten för stor, och en kompromiss mellan säkerhet och effektivitet måste åstad-

⁵⁵ Här bortses från de allmänna rekvisit som måste vara uppfyllda för att ett brott skall anses föreligga.

kommas, på sätt som först skisserades av den rättsfilosofiska skola som går under beteckningen "interessejurisprudensen".⁵⁶ H. L. A. Hart säger:

In fact all systems, in different ways, compromise between two social needs: the need for certain rules which can, over great areas of conduct, safely be applied by private individuals to themselves without fresh official guidance or weighing up of social issues, and the need to leave open, for later settlement by an informed, official choice, issues which can only be properly appreciated and settled when they arise in a concrete case. ... To escape ... oscillation between extremes we need to remind ourselves that human inability to anticipate the future, which is at the root of this indeterminacy, varies in degree in different fields of conduct, and that legal systems cater for this inability by a corresponding variety of techniques.⁵⁷

En annan faktor är möjligheten till ett snabbt ingripande genom lagstiftning. Sålunda skulle det i princip vara mer befogat med mer preciserade, kasuistiska regler, när lagstiftningen har låg statsrättslig dignitet.

Tre begreppsmodeller

Ett *positivt* begrepp har en struktur som schematiskt kan representeras på följande sätt:

Om k_1 och k_2 och k_3): så föreligger X
eller
(k_2 och k_3 och k_4)
eller
(k_3 och k_4 och k_5)
osv.

Det i modellen redovisade positiva begreppet är öppet. Tag bort "osv." och det blir slutet. Låt vidare alternativen till (k_1 och k_2 och k_3) försvinna, och begreppet är förklarat genom angivande av tillräckliga och nödvändiga kriterier.⁵⁸ Öppna begrepp utmärks således av att det finns en disjunktion av uppsättningar av tillräckliga kriterier och vidare av att denna

⁵⁶ Se t.ex. Ahlander s. 69–73, 82–91, Engisch s. 180–193, Larenz s. 17–36, 50–66, Heck och Stone s. 224–229.

⁵⁷ Hart s. 127.

⁵⁸ Slutenhets utesluter inte porositet. Något oförutsett kan därför föranleda ett tillägg av ett negativt kriterium. Se nedan avsnitt 5.4.

lista är öppen. (Den redovisade strukturen ger anledning att ställa frågan: ett ord med flera betydelser eller ett ord med en mycket generell betydelse? – se nedan avsnitt 5.6.)

Modellen utgår från att k_1 , k_2 , osv. är oproblematiska. I verkligheten måste man räkna med möjligheten att kriterier för kriterier är lika problematiska som kriterier. Dessutom har vi att beakta ordens vaghet (se nedan avsnitt 5.3). Huruvida ett kriterium är uppfyllt behöver inte vara en fråga om något föreligger, utan i stället en fråga om något föreligger i en viss grad, varvid det är osäkert vilken grad som är erforderlig.

Härtill kommer att det ju ofta är osäkert vilka kriterier som tillsammans är tillräckliga. Vi tänker i typfall: X_1 som uppfyller kriterierna k_1 – k_5 . Vi är kanske säkra på att också det som uppfyller k_1 – k_4 är ett X , och att det som blott uppfyller k_1 inte är ett X , samt något osäkra på om det som uppfyller k_1 – k_3 är ett X och mycket osäkra på om det som uppfyller blott k_1 och k_2 är ett X . Även med dessa reservationer är den bild som modellen ger mycket förenklad.

Avsikten med att presentera modellen är i första hand att underlätta en jämförelse med två andra begreppsstrukturer. Först *negativa begrepp*. Vid varje begreppsbildning kan man använda sig av negativa kriterier, men en del begrepp är strukturerade helt negativt:

Om inte (k_1 och k_2 och k_3): så föreligger X
eller
(k_2 och k_3 och k_4)
eller
(k_3 och k_4 och k_5)
osv.

Detta är ointressant, om det bara är så att vi har att göra med negationer av positiva begrepp (t.ex. olovligen–lovligen). Men det finns också *skenbart positiva begrepp*, som "serve to rule out something without themselves adding anything".⁵⁹ Roland Hall kallar dem "excluders". Som exempel härpå har nämnts termer såsom 'verklig', 'normal', 'tom', 'ren', 'intuition', 'instinkt', 'barbar' och 'frivillig'.⁶⁰

⁵⁹ Hall s. 67.

⁶⁰ Se förutom Hall, Austin (Sense) s. 64–68, 70–73, Furberg s. 62–65, Coval & Forrest s. 73–74, 81–82, Jareborg s. 169–172 och där angiven litteratur (särskilt om det i BrB förekommande ordet "frivillig"). – Enligt Hall skulle en "excluder" bl.a. kännetecknas av en en/många-relation till andra ord (t.ex. "civil" = icke("criminal" eller "ecclesiastical")

En tredje begreppsstruktur får man genom en kombination av de två föregående:

Om	(k ₁ och k ₂ och k ₃):	<i>så föreligger X: dock inte</i>	om	u ₁
	<i>eller</i>			<i>eller</i>
	(k ₂ och k ₃ och k ₄)			u ₂
	<i>eller</i>			<i>eller</i>
	(k ₃ och k ₄ och k ₅)			u ₃
	<i>osv.</i>			<i>osv.</i>

(Undantagen u kan i stället anges i utförligare uppsättningar av kriterier.) Hart kallar begrepp av denna typ "defeasible".⁶¹ I annat sammanhang har jag använt termen "vederläggbarhetsbegrepp"; en bättre men fortfarande klumpig term är måhända "*omkullkastbara begrepp*". Det som är väsentligt är att den prima facie-slutsats om ordets tillämplighet, som grundas på den positiva sidan av begreppsstrukturen, kan kastas omkull av något negerande kriterium, som är relevant för hela den positiva sidan. Exempel på juridiska begrepp som enklast redovisas i denna struktur är avtal och brott.⁶²

4.7 TYPBEGREPP

Tyska rättsteoretikers uppfattning om allmänbegreppens natur är fortfarande influerad av begreppsjuridikens strävan efter systematisk klarhet och deduktiv uppbyggnad av den juridiska begreppsvärlden. Ett allmänbegrepp är ett klassbegrepp, som är noggrant definierat, men inte på vilket sätt som helst, utan genom den analytiska metoden och i den formen att nödvändiga och tillräckliga förutsättningar för begreppets användning skall vara fastlagda. Strache säger:

Beim Begriff als dem starren, fest begrenzten Gedankengebilde sind fließende Übergänge und stetige Entwicklungen nicht möglich. Jede noch so kleine Veränderung des Begriffsinhalts lässt einen neuen Begriff entstehen.⁶³

eller "military" eller "political" osv.). Men detta kan väl sägas vara ett specialfall av att olika typer av företeelser (olika kriterieuppsättningar) utesluts i olika sammanhang.

⁶¹ Hart (Ascription) s. 147–152.

⁶² Se Jareborg s. 334–338, 352–353 (och där angiven litteratur).

⁶³ Strache s. 50–51, se vidare s. 21, 33, 35–36, Larenz s. 215, 412–416, Jørgensen s. 144–145, 147–148. – Larenz s. 473–490 skiljer med Hegel mellan abstrakt-allmänna och konkret-allmänna begrepp; de senare bildas inte, "sondern wir werden uns seiner im

Tyska metodteoretiker har emellertid länge förstått, att det är såväl praktiskt som teoretiskt omöjligt att bara resonera i sådana "allmänbegrepp". I tilltagande utsträckning kontrasteras allmänbegrepp med typbegrepp, "Typus". Den rika litteraturen i ämnet innehåller en mängd idéer och uppslag av värde, men även på detta område frapperas man av den tyska benägenheten att föra diskussionen på en mycket hög abstraktionsnivå.⁶⁴

Mellan olika författare föreligger stora variationer i uppfattningarna om typbegreppens natur. Vissa centrala drag kan dock utläsas. Särskilt framhävs den dynamiska aspekten (jämfört med allmänbegreppens statiska): typbegrepp är inte i sträng mening definierade, de kan

nur durch Aufzeigen seiner Einzelzüge gerade in ihrem sinnvollen Zusammenhang *beschrieben* werden⁶⁵

– de är oskarpa med flytande gränser, öppna att appliceras genom analogi, och begreppselementen hos dem kan i det konkreta fallet vara för handen i varierande intensitetsgrad (en företeelse kan alltså vara mer eller mindre typisk). När man resonerar med typbegrepp finns ingen plats för deduktiv subsumtion; slutledningsförfarandet bör i stället rubriceras som ett "tillordnande".

Ett typbegrepp är ofta ett "Ordnungsbegriff", vars egenskaper betingas av att verkligheten är ett kontinuum, den är inte entydigt avgränsad eller avgränsbar på olika ställen. T.ex. en bilystyp har en annan karaktär: den exemplifierar en "Gattungstypus", en klasstyp som genom "definition" (enligt de tyska rättsteoretikernas krav) kan omformas till ett riktigt klassbegrepp. Typbegreppen karakteriseras som mer konkreta än allmänbegreppen; de har s.a.s. större verklighetsanknytning. Liksom alla begrepp utgör de dock del av en "Denkform des Allgemeinen". Ett typbegrepp får givetvis inte förväxlas med ett typfall. Ett typfall är något verkligt, en

Nach-Denken bewusst. Er ist objektiver, dem Sein immanenter Gedanke, d.h. Prinzip, und als solches ist er "das wahrhaft Ernste, und die Dinge sind das, was sie durch die Tätigkeit des ihnen innewohnenden und in ihnen sich offenbarenden Begriffs". (s. 477). Rättsens "apriorischen Sinnbegriffe" är enligt Larenz konkret-allmänna. Till denna högst problematiska lära, se Engisch (Konkretisierung) s. 30–36, 172–177, Esser s. 99–103.

⁶⁴ En översikt finns i Jørgensen. Se även t.ex. Engisch (Konkretisierung) s. 237–294, Strache s. 19–55, Larenz s. 423–450, Hassemer s. 109–117, Henkel s. 354–356, Kaufmann s. 37–40.

⁶⁵ Larenz s. 440.

konkretion av ett typbegrepp, och dess funktion är att kunna användas för att förklara ett typbegrepp.

Av olika indelningar av typbegreppen må särskilt nämnas distinktionen mellan *idealtyper* (förebilder, som är antingen axiologiska, dvs. måttstockar för kvalitativa värderingar, eller logiska, dvs. mönster eller modeller som karakteriseras av optimal intensitet av relevanta begreppselement) och *realtyper* (empiriska typbegrepp). En annan grov distinktion, som företrädesvis avser realtyper, är den mellan *genomsnittstyper* och *gestalttyper* (helhetstyper).⁶⁶

Läran om typbegrepp har otvivelaktigt varit till väsentlig hjälp vid de kontinentala rättsteoretikernas analyser av juridisk metodik. På det hela taget har den varit välgörande, genom att bidra till en mer realistisk inställning till metodproblemen. Min invändning mot den är att det är lätt att hamna i en dikotomi: allmänbegrepp eller typbegrepp. Visserligen synes de flesta betrakta begreppet typbegrepp som ett typbegrepp, men det framstår för mig som onödigt litet upplysande att karakterisera ett begrepp som ett typbegrepp (jämfört med ett allmänbegrepp) och nöja sig därmed, även om man utförligt har beskrivit typbegreppens karaktär. Åtskilligt mer upplysande synes det vara att utnyttja de distinktioner som behandlas i nästa kapitel. Ett begrepp kan vara obestämt på olika sätt och på flera olika sätt samtidigt; obestämdheten har flera dimensioner. Begreppsanalytiskt måste det vara en fördel att ha denna rikare apparat till sitt förfogande än att operera med en dikotomi. Annars skall gärna medges att de insikter som i tysk rättsfilosofi lett fram till läran om typbegrepp väsentligen sammanfaller med dem som redovisas som bakgrund till de distinktioner som jag kommer att framhäva, även om de bakomliggande filosofiska skolorna är andra och annorlunda. För att nämna ett exempel: Larenz betonar att definitioner (varigenom allmänbegrepp bildas) "ist Sache der Wissenschaft oder doch eines zur Wissenschaft hin-führenden Denkens". I annat, vardagligt och även juridiskt, tänkande rör man sig med odefinierade "Allgemeinvorstellungen", som är mer eller mindre obestämda och för vars uppkomst tydligtvis verklighetens kontinuitet och den ostensiva definitionens centrala roll är avgörande.⁶⁷

⁶⁶ Om typologiska metoder i andra vetenskaper, se översikten hos Hempel s. 155–171. Idealtyper har för teoribildning främst betydelse som teoretiska modeller. (Hempel skiljer idealtyper från klassifikatoriska typer och extremtyper.)

⁶⁷ Larenz s. 215–216.

Ett annat skäl för att lägga mindre vikt vid en dikotomi mellan allmänbegrepp och typbegrepp är – tillspetsat uttryckt – att också begreppet allmänbegrepp är ett typbegrepp. Till detta resultat måste man komma, dels därför att de nödvändiga och tillräckliga förutsättningarna i sista hand måste föras tillbaka på obestämda begrepp eller typbegrepp, dels därför att allmänbegreppen utvecklas ur typbegreppen. (Man kan säga att ett allmänbegrepp i den åsyftade bemärkelsen alltid är ett tekniskt begrepp, se ovan avsnitt 4.5.) Det är inte givet hur väl avgränsat ett begrepp måste vara för att ha nått rangen allmänbegrepp. Att det råder en glidande övergång och ingen klar gräns mellan typbegrepp och allmänbegrepp torde de flesta vara eniga om. Ett gott uttryck härför är Larenz' distinktion mellan öppna och slutna typer. Genom definitioner och preciseringar "stängs" typbegreppen efter hand och förvandlas "letzlich in einen (abstrakten) Begriff".⁶⁸

⁶⁸ Larenz s. 441, se även Hassemer s. 117, Lemmel s. 173–174.

SPRÅKLIG OBESTÄMDHET

Kritik av auktoritativa juridiska texter – lagar, lagförarbeten, domar, osv. – går ofta ut på att de är vaga, abstrakta eller mångtydiga. Sådan kritik har särskilt drabbat BrB:s brottsbeskrivningar. Tanken är då närmast att de är obestämda i sådan grad att ett rimligt rättssäkerhetskrav fått vika för effektivitetskravet. Vad som menas med att termer är abstrakta, vaga, osv. är emellertid lämnat öppet. I detta kapitel skall jag kortfattat försöka förklara vari en sådan obestämdhet kan bestå.

5.1 ALLMÄNNA TERMER

Distinktionen mellan abstrakta och konkreta termer (eller begrepp) görs på många olika sätt. Engisch har funnit inte mindre än tio distinkt skilda begreppspar som alla brukar uttryckas med orden 'abstrakt' och 'konkret'.¹ 'Abstrakt' är självt ett flertydigt och på flera sätt "abstrakt" ord. Det är givet att all diskussion om abstrakta begrepp blir föga upplysande och lätt leder till missförstånd, om man inte gör klart vilken eller vilka distinktioner som åsyftas. Det första steg som här skall tas är att skilja mellan allmänna termer och abstrakta termer (de senare behandlas i avsnitt 5.2 nedan).

I en mening är alla ord och uttryck i språket allmänna: de är ordtyper, inte ordindivider. Se ovan avsnitt 1.3.

I en annan mening ställs allmänna ord och uttryck i språket mot individuella ord och uttryck. På flera sätt kan skiljas mellan allmänbegrepp och individualbegrepp. (Se ovan avsnitt 4.1.) Språket innehåller, bortsett

¹ Engisch (Konkretisierung) s. 1–49.

från i vid bemärkelse geografiska namn, mycket få ord som betecknar individer.

Av intresse i detta sammanhang är blott den omständigheten att klasstermer är mer eller mindre allmänna: jämför 'himlakropp' – 'satellit' – 'måne' eller 'brott' – 'stöld' – 'inbrottsstöld'. Klassen brott är större än och innesluter klassen stöld. Det kan därför sägas att 'brott' är en *mer generell term* eller *mindre specifik term* än 'stöld'; dess denotation är större och innesluter den senare termens denotation.

Det är vanligt att man i talet använder mer generella ord än man är berättigad till. Att göra otillbörliga generaliseringar, och därmed underlåta att beakta viktiga fakta eller distinktioner, hör till våra vanligaste synder. Men i och för sig är det naturligtvis inget fel att använda mycket generella termer, och det kan vara missvisande att använda termer med för låg generalitetsgrad, t.ex. om man säger "Shakespeares senare skådespel är översatta till svenska", när faktiskt alla hans kända skådespel är översatta. Som alltid är kontexten en viktig faktor. Av denna framgår ofta att en mer begränsad klass åsyftas än man skulle förmoda, om man endast toge hänsyn till de använda orden.²

Med en viss utvidgning av den nu berörda betydelsen av 'allmän' kan man jämföra ord i fråga om generalitet, även om den ena av de betecknade klasserna inte innesluter den andra. I så fall kan t.ex. 'god' sägas vara en mer generell term än 'chauvinistisk', eftersom den kan meningsfullt appliceras på ett större antal typer av objekt.³ Uppenbarligen kan det inte bli tal om annat än en mycket begränsad användning av ett sådant generalitetsbegrepp, och i så fall baserad på mycket grova bedömningar.

I avsnitt 2.10 berördes hur vissa delar av en T-sats kan ha en utpekan-de funktion (referens). Sålunda används "Olof Palme" i "Olof Palme är Sveriges statsminister" för att utpeka, individualisera en person, om vilken det sedan sägs något. (Annorlunda om satsen läses som liktydig med "Sveriges statsminister heter Olof Palme".) För denna individualiserande roll kan inte bara egennamn användas, utan även personliga pronomen,

² Ullman s. 118–123, Ullman (Language) s. 71–74, Regnéll s. 68, 92–93, Næss (Semantik) s. 26–27, Hare (Freedom) s. 39–40, Alston s. 85, Wellman s. 175, Furberg s. 167, Larenz s. 218–222, 419–422 (om "abstrahering" och grader därav). – En del klasstermer är obestämda på det sättet att de är bestämbara (till skillnad från "bestämda") – jämför t.ex. 'färg' och 'röd'; det som är färgat måste ha en viss färg; se t.ex. Austin (Papers) s. 40–41.

³ Wellman s. 175–176.

demonstrativa pronomen, ofta kombinerade med klasstermer, possessiva pronomen tillsammans med klasstermer, och bestämda beskrivningar, varvid ett adjektiv eller substantiv i attributiv position ("det röda vinet", "järnstången") eller en restriktiv relativ bisats ("katten, som sitter under soffan") kan vara avgörande för om ett objekt faktiskt blir utpekad. Den del av en T-sats som används i sådant identifierande syfte brukar kallas *bestämt singulär term*, i kontrast till den *allmänna term*, som eventuellt tillsammans med en kopula bildar satsens predikat ("är Sveriges statsminister"). Om en allmän term är ett relationsuttryck (t.ex. "större än") måste den kombineras med någon annan singulär eller allmän term (t.ex. "större än Stockholm").

I stället för bestämt singulära termer kan man använda *obestämt singulära termer*. Dessa identifierar inte ett visst objekt (t.ex. en person), men intar samma grammatiska positioner som bestämt singulära termer ("en brottsling", "någon människa", "några kaniner", "varje person", "vem som helst" och även s.k. generiska beskrivningar, såsom "den svenska kvinnan", när ingen speciell kvinna avses).

Det objekt som individualiseras genom en bestämt singulär term kan vara hur komplext eller diffust som helst. Också grammatiskt plurala termer är i denna mening singulära. S.k. materialtermer eller *massatermer* ("vatten", "järn", "socker", osv.) har kumulativ referens: i subjektposition är det t.ex. inte en viss individualiserad mängd vatten som utpekas, utan summan av alla individuella vattenmängder ("Vatten är flytande"). Det individualiserade objektet är utspritt. I predikatposition fungerar massatermer som vanliga allmänna termer ("Den där pölen består av vatten"). En tänkbar alternativ förklaring är att massatermer är plurala termer utan naturliga individuella enheter.⁴

Vad jag nu sagt är på åtskilliga punkter alltför kategoriskt uttryckt. För mina syften tror jag emellertid att det kan räcka med det anförda. Det framgår att större bestämdhet kan uppnås genom att man *ersätter mer generella (mindre specifika) termer med mindre generella (mer specifika)*. Detta gäller också de ord, varmed allmänna termer och bestämt

⁴ Till det sagda, se Quine (Word) s. 90–114, Strawson (Singular), Strawson (Introduction) s. 4–7, Vendler s. 33–69, särskilt s. 60–61, Laycock, Bacon, Ziff s. 98, 109, Black s. 169, Wellman s. 174, Hare (Freedom) s. 39–40. – Se även Williams (Language) s. 298–299, om att vad som räknas som en individ alltid är en individ för ett visst syfte och i ett visst sammanhang. Sälunda finns det t.ex. ingen "naturlig" brottsenhet.

och obestämt singulära termer, inklusive massatermer, är uppbyggda.⁵ Principiellt annorlunda, men också en bestämning, är att *ersätta ett icke refererande uttryck med ett refererande*, dvs. att en obestämt singulär term ersätts med en bestämt singulär – man åstadkommer en individualisering där en sådan saknas: ”En person kom in i rummet” – ”President Nixon kom in i rummet”.

En bestämt singulär term kan som nämnts utpeka komplexa individer, dvs. mängder, grupper och klasser. En klass kan avgränsas genom en konnotativ definition, men även genom en fullständig denotativ definition (se ovan avsnitt 3.1). I det senare fallet uppräknas alla individer (som kan vara underklasser) som tillsammans konstituerar klassen.⁶ Genom ett sådant förfarande – som inte bara avser bestämt singulära termer – uppnås givetvis en högre grad av bestämdhet (t.ex. ”vi” = ”han” + ”jag”). Låt oss kalla detta att *plurala termer* ersätts av *partikulära termer*. En grammatiskt plural term är alltid plural i denna mening, medan det omvända inte gäller.⁷

5.2 ABSTRAKTA TERMER

I ju högre grad man använder mer generella termer, obestämt singulära termer eller plurala termer, desto mer obestämd, allmänt hållen eller abstrakt anses en sats eller framställning vara. Höjden av abstraktion – bortseende från individuella bestämningar – når man genom att använda ett formaliserat språk med tomma variabler. Som redan sagts finns det emellertid skäl att i klarhetens namn avstå från att tala om ”abstrakta termer” i de hittills berörda fallen.⁸ Det finns ändå betydande användningsområden för detta uttryck.

Utgångspunkten för vårt tal är existensen av identifierbara föremål i tid och rum. Vendler säger:

⁵ En bestämd beskrivning, som inte används som refererande uttryck, kan sättas i stället för en vanlig obestämt singulär term; vi får härigenom ett mindre generellt uttryck, men ingen bestämt singulär term (eftersom den inte används för att referera).

⁶ Regnéll s. 96–97.

⁷ Mer och mindre generella termer finns både i språk och tal, singulära och allmänna likaså (men skillnaden mellan bestämt och obestämt singulära termer finns bara i talet); plurala och partikulära termer kan också förekomma i språket, men ett ersättande av de förra med de senare kräver ofta en kontext, dvs. det är genomförbart endast i talet.

⁸ Se Engisch (Konkretisierung) s. 5–7. Vad som behandlas i föregående avsnitt motsvaras i Engisch (Konkretisierung) av ungefär s. 7–36.

at the beginning of most discourses containing definite nouns, there must occur a "basic" definite noun: a personal pronoun, a proper name, or a noun phrase beginning with a demonstrative or possessive pronoun. By these terms, as it were, the whole discourse is anchored in the world of individuals.⁹

Vi förutsätter en typindelning som börjar med i tid och rum identifierbara individer och fortsätter med bestämningar till individer (= typer av individer), bestämningar till typer av individer, osv.; jämför t.ex. serien "Det där är misshandel" – "Misshandel är ett brott" – "Brott måste bekämpas" – "Brottsbekämpningen är inte effektiv", osv. Som vi redan sett i fråga om klasser behöver singulära termer inte hänföra sig till föremål som finns i tid och rum (*konkreta objekt*, inklusive sådana spridda föremål som betecknas med massatermer), utan

referential position may be occupied by a term signifying a property-like or kind-like principle of grouping particulars provided that this term is itself coupled to another term which signifies a higher principle of grouping such principles of grouping.¹⁰

Man kan därför säga att varje allmän term levererar en *abstrakt singulär term*, som kan användas för att referera till ett *abstrakt objekt* ("är röd" – "rödhet", "är brottslig" – "brottslighet", osv.).¹¹

Vi räknar således med att det finns både konkreta och abstrakta objekt, och beroende på vilken typ av objekt vi äsyftar med en term är denna konkret eller abstrakt. Exempel på abstrakta objekt är egenskaper, relationer, begrepp, arter, klasser, tal. Abstrakta objekt är avskiljbara endast i tanken och inte i tid och rum.¹²

Även annat än objekt brukar betecknas som "abstrakt" och "konkret". T.ex. ett konkret fall är ett i verkligheten (i tid och rum) inträffat fall. Motsvarande gäller för konkreta handlingar.

Om vi inte utgår från objekt, så kan även allmänna termer vara konkreta eller abstrakta. Utgångspunkten kan då vara en distinktion mellan det som är verkligt och det som är blott föreställt eller ideellt. Med "verkligt" avses då ungefär "interpersonellt möjligt att uppfatta med sina

⁹ Vendler s. 63.

¹⁰ Strawson (Singular) s. 85, se närmare s. 80–88.

¹¹ Quine (Word) s. 243, se närmare s. 118–124, 238–243 och även Ullman (Language) s. 231–232.

¹² Se närmare Regnéll s. 93–96.

sinnen”. ’Röd’ är i så fall ett konkret bestämningsord, och ’riktigt’ är ett abstrakt. Distinktionen kan också göras så att det konkreta är det som är åskådligt (inklusive fantasibilder).¹³

Har nu de olika distinktionerna mellan abstrakt och konkret något att göra med språklig eller begreppslig obestämdhet? Termer för abstrakta objekt kan inte reduceras till termer för konkreta objekt, och är följaktligen inte direkt jämförbara i fråga om obestämdhet. Men en del termer för abstrakta objekt har uppstått ur konkreta allmänna termer, medan andra har uppstått ur abstrakta allmänna termer. Även om en sådan indelning måste bli oklar på åtskilliga punkter, är det således möjligt att skilja mellan *konkreta* och *abstrakta begrepp*: å ena sidan t.ex. rödhets, katt, människa, buller och å andra sidan t.ex. rättighet, godtycke, överkänslighet och effektivitet. Ökad åskådlighet är visserligen inte detsamma som ökad begreppslig bestämdhet, men om man – i den mån det är möjligt – förklarar abstrakta begrepp med hjälp av konkreta begrepp, på det sättet att de senare återopas bland kriterierna för de förra, synes det vara rimligt att påstå, att man nått en högre grad av bestämdhet, än när kriterierna redovisas i abstrakta begrepp. Denna högre grad av bestämdhet beror i så fall på en fastare anknytning till den genom sinnena upplevda världen. Men det är viktigt att komma ihåg, att de konkreta termerna kan vara höggradigt obestämda från andra synpunkter. Vidare medför ett utvecklande av kriterier för användningen av ett ord att man utnyttjar logiska begrepp, och dessa kan aldrig reduceras till konkreta begrepp.

5.3 VAGA TERMER

I ’vag’ har vi ännu ett ord som i dagligt tal används för att framhäva språklig oklarhet. Man gör sällan någon medveten skillnad mellan ’vag’, ’allmän’, ’abstrakt’ och ’obestämd’. Som semantiskt begrepp har emellertid vaghet ett åtskilligt klarare innehåll. En terms vaghet har ingenting att göra med hur generell den är eller om den är abstrakt. Vagheten hänger samman med förekomsten av gränsfall för en terms tillämplighet.

Som skolexempel på vaga termer brukar ’skallig’ och ’skog’ anföras. Mellan uppenbara fall av skallighet och uppenbara fall av icke-skallighet har vi en zon av fall, i vilka personen i fråga inte med säkerhet kan sägas vara vare sig skallig eller icke skallig. Och hur många träd måste en grupp

¹³ Engisch (Konkretisierung) s. 4–5.

av träd innehålla för att med rätta kallas ”skog”? När blir en lund en skog, när man utökar den med ett träd i taget? På sådana frågor finns inga svar att få genom att vända sig till en språkvetenskapare, just därför att orden faktiskt används på ett fluktuerande sätt av både en själv och andra. För en större eller mindre gränzon kring ordets tillämpningsområde finns inga regler givna eller utläsbara för avgörande av om det är korrekt eller ej att använda ordet.¹⁴

Vaghet är en egenskap som tillkommer både S-ord och T-ord – och i högre eller lägre grad, även om det knappast går att ange graden av vaghet annat än mycket ungefärligt. I allmänhet föranleder vagheten ingen uppmärksamhet, utom vid höggradigt vaga ord, t.ex. ’demokrati’. S-ord som inte är excessivt vaga kan som T-ord användas så att de förutsätter en utvidgning eller inskränkning av det normala tillämpningsområdet, vilket då kan sägas innefatta ett utnyttjande (som kan vara vilseledande) av ordets vaghet.

Att en term är vag består således i att det inte finns några precisa regler för när den är tillämplig, och detta beror på att samma och olika människor använder termen på varierande sätt. Vaghet är klart att skilja från praktisk svårighet eller omöjlighet att avgöra huruvida ett påstående är sant. Detta senare är något som teoretiskt sett kan övervinnas. Vagheten kan man däremot inte hoppas på att kunna undanröja slutgiltigt.¹⁵

En trivial bakgrund till en fluktuerande användning är att S-orden är generiska. De är inte namn på individuella företeelser.¹⁶ För att hålla ett språks ordmängd inom rimliga gränser måste ett ord tillåtas denotera t.ex. objekt, händelser, relationer, osv. som blott i vissa hänseenden har gemensamma kännetecken, som kanske delar egenskaper som förekommer i olika grad eller som inte alls har någonting gemensamt. Världen består ju inte av atomer av fakta av distinkta typer.

¹⁴ Wittgenstein, t.ex. §§69, 71, 79, 142, Waismann (Verifiability) s. 120, Waismann s. 69–71, 181–182, Austin (Sense) s. 126–127, Russell s. 98–101, Urmson (Ethics) s. 75, Black s. 169, Black (Problems) s. 27, Black (Language) s. 30–31, Quine (Word) s. 125, Regnéll s. 69, Wellman s. 302, Alston s. 84–85, Cohen s. 286, 291, Verma s. 67–68, Winch s. 73, Emmet s. 41–47, Ryding s. 69–72, Fredriksson s. 65, Ahlander s. 121, Ekelöf (Semantik) s. 498, Ekelöf (Teleological) s. 81–82, Ross s. 135–136, Eckhoff s. 51–52, Williams (Language) s. 181, Hassemer s. 114–115.

¹⁵ Alston s. 85, Swinburne s. 283–284, 286, 287, 289, 292.

¹⁶ Ullman s. 118–123 (se även s. 127–128 angående mänsklig okunnighet som källa till vaghet), Ullman (Language) s. 229–230.

Quine säger: "Vagueness is of the essence of the first phase of word learning."¹⁷ Orden lärs in med hjälp av exempel. Resultatet blir, i en metafor, ett berglandskap. Topparna och dalarna utmärker de klara fallen, standardfallen för ordens användning respektive utesluten användning, medan övergångarna utmärker de oklara fallen, där det inte är avgjort vilket ord som skall användas, men de ord man har att tillgå ändå måste användas, om man vill säga något. Black har träffande kallat sådana ord för "range words".¹⁸ Dessa kontrasteras mot egentliga klassord (eller slutna begrepp). I tysk juridisk litteratur uttrycks en liknande distinktion med termerna "Ordnungsbegriff" och "Gattungsbegriff".¹⁹ – Observera dock att vagheten inte undanröjs genom analytiska och fullständiga denotativa definitioner: den skjuts bara undan och kommer tillbaka när man står inför de anförda kriterierna.²⁰

Osäkerheten huruvida ett visst ord är tillämpligt kan markeras med uttryck såsom 'ungefär', 'cirka', 'omkring', 'nästan', 'ganska'²¹ och med anpassarord²² såsom 'liknar', '-lik', '-aktig', 'en sorts', 'inte riktig', osv.

Enighet råder om att någon grad av vaghet är att tillskriva alla termer som är empiriska, dvs. har anknytning till den genom sinnena åtkomliga verkligheten. Frånvaro av vaghet kan man därför förvänta bara hos logiska, matematiska och metafysiska termer. Även abstrakta tekniska termer med hög precisionsgrad, de må vara naturvetenskapliga eller juridiska, måste – via kriterier för kriterier för kriterier, osv. – föras tillbaka på ord som definieras ostensivt eller kontextuellt.²³

Det förhållandet att världen är kontinuerlig gör att vi aldrig kan utesluta möjligheten att träffa på nya gränssfall, hur fint begreppsmönster vi än lägger ut. Vagheten kan inte utrotas genom gränsdragningar eller ny klassificering. Framför allt är det fåfängt att tro, att man skulle kunna undanröja vagheten genom att införa ett nytt begrepp som täcker de tidi-

¹⁷ Quine (Word) s. 85.

¹⁸ Black (Problems) s. 24–30.

¹⁹ Se t.ex. Strache s. 22–25 och avsnitt 4.7 ovan.

²⁰ Alston s. 91.

²¹ Regnéll s. 71, Black (Language) s. 42.

²² Se ovan 3.1 vid not 6.

²³ Black (Problems) s. 28, Black (Language) s. 33–34, Black (Margins) s. 5–6, Quine (Word) s. 125–126, Waismann s. 71, Alston s. 90–91, Cohen s. 288, Regnéll s. 69, Swinburne s. 281–282. Passmore s. 108–112 diskuterar vad filosofer kan mena med att påstå att alla ord är vaga (s. 112: "emphatic ways of pointing out that particular philosophical criteria of ... clarity are never in fact satisfied").

gare gränsfallen, ty det finns naturligtvis inte heller några skarpa gränser mellan de klara fallen och gränsfallen.²⁴

Fastän vi sålunda vid så gott som varje ord kan komma att sväva i ovisshet om ordet är tillämpligt, reserverar vi i allmänhet termen 'vag' för S-ord, som har en särskilt påtaglig osäkerhetsmarginal, och för T-ord då kontexten inte ger besked om hur gränserna dras. I vardagslag inte bara nöjer vi oss med att tala i vaga termer, utan vi skulle inte klara oss utan dem, eftersom det skulle bli alltför påfrestande att ständigt uttrycka sig precist. Men inom t.ex. juridiken behövs en högre precisionsgrad än i vardagslivet, och att man teoretiskt aldrig kan undanröja vagheten helt hindrar förstås inte att man kan lösa praktiska problem genom att dra gränser, där förut inga fanns; gränsdragningarna må sedan ske utifrån lämplighetsöverbäganden eller ej, för framtiden eller ad hoc. Genom att dra nya gränser kan vi visserligen upptäcka andra problem, men de fanns där dolda hela tiden.²⁵

Empiriska termers vaghet har i ett par tusen år varit bekant i form av en paradox, som kan framställas på bl.a. följande sätt: varje man som är 150 cm lång är kort; varje man som är 1 mm längre än en kort man är också kort; alltså är varje man kort. Detta är förstås absurt. Men samtidigt finns inga regler för på vilket stadium i proceduren, att lägga 1 mm till längden hos en kort man, resultatet blir en man som inte är kort. I logiken har paradoxen satt spår i form av påståenden om att lagen om det uteslutna tredje inte gäller för vaga termer, eller med andra ord för de flesta av våra slutledningar. Detta vore naturligtvis förödande. Paradoxen torde bara kunna lösas genom att följa Black:

I stop whenever I judge that my words are ceasing to work properly, without supposing that this implies any discontinuity in what I am talking about.²⁶

In using a loose concept, I must know that there are instances that are indisputably "clear" and must be able to recognize such cases; and I must also be able to recognize "borderline cases". I must understand that the use of the customary logical principles presupposes an ad hoc demarcation,

²⁴ Black (Problems) s. 27, Black (Language) s. 34–39, Ahlander s. 122, Alston s. 90–95, Swinburne s. 289–290, 296–297. Se även Black (Language) s. 42: "any attempt to remove vagueness by a translation is defeated by the overspecification of meaning thus produced"; så också Alston s. 95 och Verma s. 70.

²⁵ Wittgenstein §§69–71, 77, Austin (Sense) s. 127, Alston s. 91, Quine (Word) s. 128–129, Regnéll s. 69–70, Verma s. 68–69, Williams (Language) s. 301–302.

²⁶ Black (Margins) s. 11.

somewhere in the region of cases that are not indisputably clear; and finally, I must understand that there are no rules for drawing such lines. Provided I understand all this, I may properly use a loose concept and reason with it, even at times about cases which are not indisputably clear.²⁷

Existensen av vaga termer är som sagts främst att förklara utifrån nödvändigheten av att lära sig ords betydelser med hjälp av exempel, typfall. Världen är inte som en verktygslåda med distinkta typer av entiteter. Våra begrepp kan aldrig definieras så att de blir slutna och entydigt bundna till verkligheten. Förr eller senare stöter vi på en nivå där en gränsdragningsfråga inte är löst. Om ett vagt begrepp inte är av mycket enkel beskaffenhet, kan dess tillämplighet uttryckas genom angivande av kriterier. Olika kombinationer av kriterier bildar var för sig tillräckliga uppsättningar av kriterier. Men eftersom man bygger på standardfall kan man inte vara säker på hur många eller vilka kriterier som behövs för att bilda en uppsättning av tillräckliga kriterier. Olika kriterier kan dessutom ha olika grad av relevans. Att skilda företeelser, som faller under ett begrepp, uppvisar s.k. familjelikheter,²⁸ är bara ett uttryck för att varje företeelse inte behöver uppvisa alla egenskaper som de mest typiska fallen äger. Kärnan i vagheten är att man inte har några regler att gå efter i fråga om hur stora avvikelserna från typfallen får vara utan att medlemskap i "familjen" förvägras. Olika personer eller samma person vid olika tillfällen skulle – om de behövde dra en gräns – dra denna på olika sätt.²⁹

²⁷ Black (Margins) s. 12, se närmare s. 1–13 och Black (Language) s. 25–28, 35–39, 54–58, Cohen s. 291–297, Alston s. 96, Verma s. 70–77, Quine (Word) s. 128 ("when sentences whose truth values hinge on the penumbra of a vague word do gain importance, they cause pressure for a new verbal convention or changed trend of usage that resolves the vagueness in its relevant portion. We may prudently let vagueness persist until such pressure arises, since meanwhile we are in an inferior position for judging which reforms might make for the most useful conceptual scheme. – Sentences whose truth values hinge on vagueness usually commend interest only in specialized studies, if at all, and the rulings adopted to resolve the obstructive vagueness are adopted only locally for the purposes in hand. One fertile field of illustration is the law ..."); jämför Odegard.

²⁸ Se ovan avsnitt 4.4.

²⁹ Se närmare Alston s. 84–88 (en god illustration av olika aspekter på vaghet ger hans diskussion av 'religion' på s. 88–90), Swinburne s. 284–286, Regnéll s. 69, Quine (Word) s. 126, Williams (Language) s. 189–195, 293–298. Wittgenstein §71: "Man kann sagen, der Begriff 'Spiel' ist ein Begriff mit verschwommenen Rändern." [One might say that the concept 'game' is a concept with blurred edges.] – Se Black (Language) s. 42–54, om en modell för att empiriskt undersöka en grupp personers språkbruk och grafiskt uppvisa ords vaghet genom s.k. konsistenskurvor.

Världen är emellertid inte bara kontinuerlig på det abstrakta planet (medlemmarna i klasser är inte helt lika eller är t.o.m. mycket olika), utan också på det konkreta planet. Detta medför att även om varje ord vi använder vore ett namn skulle vi ändå inte alltid kunna vara säkra på att ordet är rätt använt. Varje enskild fysisk företeelse är i tid och/eller rum inte klart avgränsad från andra företeelser. Ett berg, en stad, en arm, en skog, osv. har ingen klar gräns i tid och rum. Även bestämt singulära termer kan vara utpräglad vaga på denna grund.³⁰

Uppenbarligen föreligger en väsentlig skillnad mellan att en term är vag, därför att den konkreta världen är kontinuerlig (det finns ingen gräns där berget slutar och dalen tar vid), och att den är vag, därför att de olika saker som kan betecknas med termen bildar mer eller mindre kontinuerliga serier i fråga om likheter och olikheter. (Inget hindrar dock att ett ord uppvisar båda typerna av vaghet.) Om vi ändå sätter dem under samma rubrik beror det på att de kännetecknas av samma sak: att det finns gränsfall där vi är osäkra på om ordet är tillämpligt, samtidigt som det inte finns några regler för frågans avgörande.

Det har vad gäller vaghet ingen avgörande betydelse om ett begrepp är konkret eller abstrakt. Möjligen kan påstås, att abstrakta termer generellt är vagare än konkreta, eftersom en direkt anknytning till den upplevda världen saknas.³¹

5.4 PORÖSA TERMER

Antag att något som vi har identifierat som en katt plötsligt börjar växa och fortsätter att växa till 20 meters höjd.³² Eller att en bofink börjar citera Virginia Woolf.³³ Skall vi ändå kalla djuren för "katt" och "bofink"? Eller skall vi säga att vi har att göra med nya djurarter? Svaret är givetvis att vi inte vet vad vi skall säga. Vi är inte beredda på att något sådant skall kunna hända. Vårt språk saknar medel för att bemästra situationen. Våra begrepp är inte ens vagt avgränsade i en viss riktning, de är helt oavgränsade. Det bästa vi kan göra med föreliggande begreppsapparat är att säga "Det liknar en katt, men ...".

³⁰ Quine (Word) s. 126, Regnéll s. 69, Ullman s. 125–126; se även Williams (Language) s. 181–189.

³¹ Ullman s. 126–127.

³² Waismann (Verifiability) s. 119.

³³ Austin (Papers) s. 56.

En händelse av angiven art

snatches away something we have all along taken for granted, something which because of its very obviousness is not consciously noted ...³⁴

Man kan säga att våra begrepp bygger på *presumtioner*. Vi tar vissa saker för givna. Om vi blir tillfrågade om saken, skulle vi kanske säga att vi utgår från att en katt inte på fem minuter kan växa från 20 centimeter till 20 meter. Eftersom kanske ingen någonsin har tänkt på saken vore det inte riktigt att säga, att vi i allmänhet tror detta. Vi är inte medvetna om vilka presumtioner är, men de kan bringas till ytan om saken ställs på sin spets. Själva idén om en redovisning av alla presumtioner är självemotsärande. Om någon presumtion visar sig ouppfylld är vår begrepps-bildning otjänlig vid det ifrågavarande tillfället. Det ingår inte i någon definition av 'katt' att en katt inte kan bete sig på det nyss angivna sättet. Fallet faller utanför "the jurisdiction of the definition".³⁵ Men om något extraordinärt händer bör vi naturligtvis gardera oss för framtiden genom att nu bestämma oss för hur vi skall tala om ifrågavarande typ av fall.³⁶ Att gardera sig på förhand för alla sorters märkliga situationer som man kan föreställa sig med fantasins hjälp vore poänglöst.

Det kan invändas, att sådana här mirakel inte förekommer. Waismanns svar är, att det är logiskt möjligt att något nytt och oförutsebart inträffar. Dels så att "I should get acquainted with some totally new experience such as at present I cannot even imagine" – jämförbart med att en person som är född blind senare får förmåga att se –, dels så att "some new discovery was made which would affect our whole interpretation of certain facts" – t.ex. upptäckten av en ny naturföreteelse, såsom elektricitet.³⁷

Att ett begrepp inte är begränsat i alla logiskt möjliga hänseenden kallar Waismann för dess "open texture" eller "Porosität". Denna egen-skap anses tillkomma så gott som alla empiriska begrepp. Som exempel på icke porösa begrepp nämns de matematiska.³⁸ Vad det hela går ut på

³⁴ Furberg s. 74.

³⁵ Black (Problems) s. 32. Se även Wittgenstein § 80.

³⁶ Austin (Papers) s. 35–37, 56–57, Black (Problems) s. 30–37, Furberg s. 73–74, 173–175, Furberg (Tankar) s. 71–88.

³⁷ Waismann (Verifiability) s. 124.

³⁸ Waismann (Verifiability) s. 119–121, 123.

är detta: "definitions of open terms are *always* corrigible or emendable".³⁹ Men detta förefaller bekant. Var det inte just den situationen som beskrevs i förra avsnittet? Jag kom då fram till att hur mycket vi än preciserar våra begrepp och försöker undanröja redan uppmärksammas vaghet, så kan inte uteslutas att nya gränsfall dyker upp, vid vilka vi står i ovisshet om ordens tillämplighet. Intressant är att Waismann säger att begreppsporositet "is something like possibility of vagueness". Med "vaghet" menar han då att en term faktiskt används på ett fluktuerande sätt. Denna oklarhet kan avhjälpas genom att ge "more accurate rules".⁴⁰ Vad jag kallade vaghet kan då delas upp på (1) *faktisk vaghet*: gränsfall har aktualiserats, och (2) *potentiell vaghet*: gränsfall är möjliga, men har inte aktualiserats.⁴¹ Men Waismann sade inte "is", utan "is like". En skillnad synes vara att i förra avsnittet åsyftades bl.a. fall där osäkerheten gäller huruvida tillräckliga kriterier för ordets användning föreligger, medan det i mirakelfallen faktiskt föreligger tillräckliga kriterier men en presumption är ouppfylld.⁴²

Uppkomsten av ett gränsfall kan vara förutsebar eller oförutsebar. Ett fall som visar att en term är porös skulle däremot alltid vara oförutsebart. Men fastän oförutsebart, kan det väl vara mer eller mindre naturligt, praktiskt tänkbart? Waismann ger själv ett exempel som förefaller åtskilligt mer realistiskt än de nämnda mirakelfallen: ett stycke metall, som uppfyller relevanta kemiska och fysiska tester för guld (låt oss säga att den specifika vikten är bestämd och att metallen är kemiskt homogen), utsänder strålning av annan natur än guld gör. En viss specifik vikt och en viss strålning, som framkommer vid spektroskopisk undersökning, kan vi ta som var för sig tillräckligt kriterium för tillämpligheten av 'guld'. I exemplet fallerar det ena. Skillnaden från mirakelfallen är att vi har att göra med något som till sin art är beaktat bland kriterierna för 'guld'. Likheten är att vi inte vet vad vi skall säga.⁴³ En lösning är att det var

³⁹ Waismann (Verifiability) s. 120; se vidare Waismann s. 222–225, Cohen s. 287–288, Regnéll s. 70, Ekelöf (Semantik) s. 504, Furberg s. 33–34, Alston s. 93–95, Wittgenstein § 142.

⁴⁰ Waismann (Verifiability) s. 120.

⁴¹ Swinburne (s. 297–298) synes förstå Waismann så att porositet är detsamma som potentiell vaghet.

⁴² Furberg s. 73–74.

⁴³ Det är kanske inte uppenbart att exemplet hos Waismann (Verifiability) s. 120, skall förstås på detta sätt. Sakligt synes det befogat att göra distinktionen i fråga. Se Alston s. 94.

förhastat att betrakta de två kriterierna som var för sig tillräckliga. Fallet hör då närmast hemma under rubriken ”vaghet”. En annan lösning är att det är presumerat att de två – visserligen var för sig tillräckliga – kriterierna skall vara uppfyllda samtidigt.⁴⁴ Med den senare lösningen slipper vi påstå att vi har missförstått vår egen begreppsbildning. Det som är jämförbart med kattens monstruösa växande och bofinkens konversation är att kriterierna ger motstridiga resultat (alltså inte att ett av kriterierna är uppfyllt eller inte uppfyllt).

Källan till vaghet och porositet torde vara gemensam: världen är kontinuerlig och deskriptivt outtömlig. Ett fysiskt objekt kan beskrivas i oändlighet, medan en geometrisk figur kan ges en fullständig beskrivning med ett fåtal satser.⁴⁵ Både vid vaghet och porositet träffar vi på något som vårt språk inte är förberett för, men en olikhet ligger i att vi kan fortsätta att använda en term som är vag och nöja oss med att konstatera vagheten, medan detta knappast går när en presumption visar sig vara uppfylld.

Att en term är porös betyder således att det är logiskt möjligt att en sådan situation kan inträffa att termen inte är tillämplig, trots att det föreligger uppenbart tillräckliga kriterier. Om något sådant skulle inträffa får begreppet i fortsättningen representeras som ett omkullkastbart begrepp.⁴⁶

5.5 ÖPPNA TERMER

Jag har förut upprepade gånger betonat hur betydelsen hos ett ord som definieras ostensivt ofta kan förklaras genom att man ger kriterier för ordets användning. Ibland kanske det räcker med ett kriterium. Vanligare är att man måste hänvisa till flera som tillsammans är tillräckliga. Det visar sig kanske också att ingen särskild grupp av kriterier eller ens något enstaka är nödvändigt. Man måste således räkna med att ett visst ords betydelse kan förklaras med hjälp av helt eller delvis olika uppsättningar av tillräckliga kriterier. Som beteckning på detta förhållande präglade ju Wittgenstein termen ”familjelikhet” (mellan olika företeelser varpå ett ord är tillämpligt). Sammanhanget med ostensiv definition framgår genom att typfall som uppfyller ett stort antal kriterier är centrala för

⁴⁴ Black (Problems) s. 33–34, Alston s. 94.

⁴⁵ Waismann (Verifiability) s. 121–123.

⁴⁶ Se ovan avsnitt 4.6.

begreppsbildningen. Genom avtagande överensstämmelse med typfallen – färre kriterier är uppfyllda eller intensiteten varmed ett kriterium är uppfyllt är lägre – kommer vi in i vaghetszonen: vi blir osäkra på om ett ord är tillämpligt. Blacks term ”range word” ger uttryck för dessa förhållanden.⁴⁷

Det sagda tyder på en tydlig obestämdhet i begreppsbildningen. Likväl kvarstår att peka på ytterligare faktorer som pekar i samma riktning. Om vi överhuvudtaget specificerar kriterier, så blir det de viktigaste som dras fram i ljuset, de som är mest utmärkande. Listan över vad som kan räknas som kriterium är öppen, obestämd, såvida vi inte stipulerar annorlunda.

Vidare är det inte bara obestämt vilka kriterier som tillsammanantagna är tillräckliga, utan också obestämt vilka kriteriekombinationer som var för sig utgör uppsättningar av tillräckliga kriterier. Detta är en följd av att kriterielistan är öppen. Vi kan finna en ny egenskap relevant, och därmed nya kombinationer tillräckliga. Detta sker t.ex. när man börjar betrakta vad som dittills räknats som bevis (”symptom” i Wittgensteins terminologi) såsom ett kriterium. Det bör också framhållas, att kriterier inte alltid kan uttryckas i ord. Vi känner igen maträtter ”på smaken” eller ”på lukten”, djur, människor och bilar ”på utseendet” (gestaltseende). Detta hindrar dock inte, att vi kan isolera kriterierna (t.ex. genom att ändra vissa drag och undersöka hur vi ställer oss till ordets tillämplighet) eller testa tillräckligheten hos de utnyttjade kriterierna, genom att undersöka om de duger för att i andra fall på rätt sätt urskilja företeelser som faller under termen i fråga.

Dessa semantiska egenskaper uppmärksammades i modern filosofi först av Broad (troligen) och betonades sedan av Wittgenstein och Wisdom.⁴⁸ Det ligger nära till hands att här tala om öppna termer. Furberg menar, att Waismanns ”open texture” täcker både

(a) the indefiniteness of the set of delimitating criteria, (b) the fact that none of these criteria is necessary, although a fair number of them has to be present if the word is correctly used, and (c) the fact that certain presump-

⁴⁷ Black (Problems) s. 24–30.

⁴⁸ Wittgenstein §§ 54, 66–75, Wisdom s. 81–83; se vidare t.ex. Austin (Papers) s. 40, 52–53, Furberg s. 72–73, 175–177, Waismann s. 179–187, 221–222, Albritton s. 851, Scriven s. 857–860, 862–863, Gasking, särskilt s. 28–34, McCloskey s. 227–229, Wennerberg s. 114–119, 124, 127, Ziff s. 184–185, 194–195, Lyon s. 68–71, Jareborg s. 200–201.

tions also have to be satisfied if our employment of the word is to be flawless – presumptions which we are not normally aware of and which are brought to our notice by considering miracles and other outrages of nature.⁴⁹

Det gemensamma för begreppsporositet ((c) i citatet) och öppen begreppsstruktur är att definitioner och användningen av ord kan behöva ändras vid konfrontationen av något nytt. Genom att listan av kriterier och av uppsättningarna av tillräckliga kriterier hålls öppen – man kan tala om en *et cetera-klausul* i begreppsstrukturen – är begreppet redo att anpassas till nya typer av fall. Vid behov kan man alltså bygga ut begreppet med nya uppsättningar av tillräckliga kriterier. (Se ovan avsnitt 4.6.)

Både S-ord och T-ord kan således vara öppna i två hänseenden, som här utmärks genom distinktionen mellan porösa och öppna termer. Det är tydligt att man i praktiken har mycket större anledning att uppmärksamma att en term är öppen på sätt som påpekats i detta avsnitt än att den är porös. Öppna termer är också vaga, men det är också en del slutna termer, nämligen sådana som inte fullständigt kan förklaras med slutna termer (vilket aldrig är möjligt beträffande termer med empirisk anknytning).

Ett S-ord kan göras mer bestämt genom att man specificerar serier av uppsättningar av tillräckliga kriterier. Detsamma gäller T-ord. Ett T-ords betydelse är oföränderlig, och den kan avvika från betydelsen hos motsvarande S-ord vid tidpunkten i fråga. För bestämmande av ett T-ords betydelse har kontexten en viktig roll. Vidare kan ett T-ords avsedda eller uppfattade betydelse vara väsentligt annorlunda än dess faktiska. Men vare sig det gäller faktisk, avsedd eller uppfattad betydelse hos ett T-ord måste man akta sig för att utgå från att denna betydelse är helt klarlagd genom att en viss uppsättning av tillräckliga kriterier är utpekad. Det kan lätt ske, eftersom man ofta använder ett T-ord på grund av att något har vissa egenskaper (det är alltså därför som man finner ordet vara adekvat). En viss uppsättning av kriterier står i fokus, men denna uppsättning uttömmar inte T-ordets betydelse. Än mindre är det som gör att ett ord är tillämpligt identiskt med ordets betydelse (se ovan avsnitt 4.3). Detta hindrar inte, att specifikation av en kriterieuppsättning som knyter an till ett konkret fall (med bortseende från andra kriterieuppsättningar, som också är nödvändiga för att förklara ordets betydelse) kan vara av största praktiska betydelse; så t.ex. i rättstillämpningen. (Se nedan avsnitt 6.4.)

⁴⁹ Furberg s. 74.

5.6 FLERTYDIGA TERMER

Det är sällan man kan hävda att två ord (eller uttryck), som har samma betydelse, är helt synonyma, särskilt om man tar hänsyn till ordens stilvärde och associationssfär. Om två ord har samma betydelse är att avgöra mot bakgrunden av ett visst syfte och en viss (typ av) kontext.⁵⁰ Ibland görs t.o.m. gällande, att varje ord har flera mer eller mindre olika betydelser eller betydelsenyanser, beroende på det sammanhang vari det förekommer.⁵¹

I fråga om S-ord skiljer man i lingvistikens mellan *polysemi* – ett ord har flera betydelser, såsom 'krona', 'vapen', 'bank', 'bok' – och *homonymi* – flera ord med skilda betydelser uttalas på samma sätt, såsom 'hjärna' – 'gärna' och 'kära' – 'tjära'; hit kan också föras att olika ord stavas på samma sätt, såsom den obestämda formen av 'brunsten' och den bestämda formen av 'brunst'. För att kunna genomföra denna distinktion krävs att man kan avgöra vad som är ett respektive flera ord.

Polysemi antas förutsätta att de olika betydelserna är besläktade. De kan ha uppkommit genom en gradvis utvidgning eller överflyttning av tillämpningsområdet, genom specialisering i olika – eventuellt tekniska – sammanhang, t.ex. genom förkortning av sammansatta uttryck, på grund av figurativ användning,⁵² genom lån från andra språk eller genom att homonyma ord omtolkats som polysema. Den mindre vanliga homonymin orsakas inte av betydelseförändringar utan främst av s.k. fonetisk konvergens; som källor till homonymi kan dessutom anges utländskt inflytande och omtolkning av polysema ord, vars skilda betydelser avlägsnat sig så långt ifrån varandra att sammanhanget synes vara borta.

Denna principiella skillnad mellan polysemi och homonymi måste i praktiken bli tämligen flytande. Om man begränsar sig till ett synkroniskt betraktande har man en glidande övergång från klart besläktade till klart obesläktade betydelser. För att en distinktion inte skall framstå som tämligen slumpartad, måste man se det hela diakroniskt, i vilket fall man ställs inför problemet att avgöra hur långt tillbaka i tiden man skall gå innan man förklarar sig nöjd med slutsatsen att två ord och inte ett föreligger. Under dessa omständigheter synes det rimligt att avstå från att lägga någon vikt vid distinktionen mellan polysema och homonyma ord

⁵⁰ Regnéll s. 75–78, Alston s. 45, Ullman s. 142–143, Ullman (Language) s. 74–75.

⁵¹ Se t.ex. Black s. 167, Alston s. 44, Ullman s. 124–125, Ahlander s. 118.

⁵² Se avsnitt 5.7.

(utanför rent språkvetenskapliga sammanhang). I stället får identiskt uttal eller identisk stavning bli kriterium på att vi har att göra med ett S-ord (och inte flera). Synkroniskt sett är väl 'byrå' i 'byråchef' ett annat ord än 'byrå' i 'byrålåda'. Diakroniskt sett är 'byrå' ett ord med flera betydelser. Vårt förenklade synsätt leder förstas till sistnämnda slutsats.⁵³

Om man antar, att ett S-ord har flera betydelser och att dessa är kända, så uppkommer beträffande motsvarande T-ord problemet att välja mellan olika etablerade betydelser, förutom att man måste beakta möjligheten att talaren använt ordet i en ny eller för henne säregen betydelse. I de flesta fall torde kontexten ge sådan ledning, att man inte tvekar om hur ordet används. Till kontexten räknas ju också det sakliga sammanhanget. Håller vi oss enbart till den sats vari ordet förekommer, så är ordföljden av viss vikt, genom att det kan framgå vilken ordklass ordet tillhör. Detsamma gäller grammatiska element, såsom ändelser betingade av genus- eller tempusskillnader. I den mån språkets möjligheter till flertydigheter blir besvärande kan man räkna med en spontan utstötning av vissa betydelser, morfologiska förändringar eller bildande av förklarande sammansättningar.⁵⁴

I fråga om T-ord kan därför sägas, att flertydigheten är relativ till kontexten. Det finns anledning att utpeka ett T-ord som flertydigt, bara om det föreligger ett praktiskt behov av en parafras eller definition (och detta kan bero på adressatens bakgrund, kunskap och syften). S-ordsflertydighet räcker alltså inte för att motsvarande T-ord skall betecknas som flertydigt. Ett vagt S-ord är däremot lika vagt i kontext. En annan olikhet är att medan man kan tala om vaga (och även allmänna, abstrakta, porösa och öppna) begrepp, så är det oriktigt att tala om flertydiga begrepp, i motsats till flertydiga ord. Att ett ord i kontext är flertydigt är detsamma som att man inte är i stånd att välja mellan två eller flera begrepp.⁵⁵

⁵³ Ullman s. 158–167, 176–180, Ullman (Language) s. 30–35, 235–237, Regnéll s. 71–73, Quine (Word) s. 129–130.

⁵⁴ Ullman s. 169–170, 180–188, Ullman (Language) s. 75–80, Regnéll s. 74, Quine (Word) s. 129, Ahlander s. 119–121, Ross s. 136, Eckhoff s. 52–55. Se även Austin (Sense) s. 41.

⁵⁵ Black s. 168–169, Khatchadourian s. 167–171, 179–182, Ullman s. 171–175. – S-flertydighet kan utnyttjas för skämt, men den skämtsamma T-satsen är egentligen inte flertydig, eftersom det skall framgå att den har flera betydelser samtidigt (se Khatchadourian s. 174–179).

I BrB används t.ex. ordet "falsk" både i betydelsen "osann" och i betydelsen "genuin, äkta", och ordet "handling" används både i stället för "skrift e.dyl." och i stället för "gärning".

En del ord är s.k. *systematiskt flertydiga*.⁵⁶ Vanliga typer av systematisk flertydighet är bl.a. följande:

(a) process/produkt (eller resultat), t.ex. hos 'bevisning', 'utbildning', 'arbete', 'målning', 'skrivning', 'föreläsning', 'sång', 'urval', 'uppfostran', 'påstående', 'definition';

(b) handling/sysselsättning (eller yrke eller vana), t.ex. hos 'arbeta', 'sysselsätta', 'spela fotboll'; och

(c) förmåga (eller egenskap eller känsla)/objekt härför, t.ex. hos 'syn', 'kärlek', 'ungdom'.⁵⁷

I detta sammanhang kan nämnas kollektiv och distributiv betydelse hos mängduttryck: "Alla breven vägde 100 gram (tillsammans)" respektive "Alla breven vägde 100 gram (var för sig)". Här kan också erinras om att 'eller' kan ha antingen exklusiv eller inklusiv betydelse: "böter eller fängelse" – *antingen* endera, men inte båda, *eller* endera eller båda.⁵⁸

Flertydighet kan lätt förväxlas med generalitet, vaghet eller öppen struktur. De metoder vi använder för att konstatera flertydighet är inte ägnade att utskilja just flertydighet bland olika former av språklig obestämthet. Man utgår ibland från kontexttyper, syntaktiska eller kategoriala. Härefter kan man nå sådana slutsatser som att 'se' har olika betydelser i 'A ser' och 'A ser något' (därför att verbet är intransitivt i ena fallet och transitivt i det andra), likaså i 'A ser något', 'A ser på något' och 'A ser sig omkring' (bl.a. därför att olika prepositioner ger olika syntaktiska sammanhang) och i 'A ser katten bakom stolen' och 'A ser idén bakom

⁵⁶ I filosofin är detta uttryck förknippat med Russells typteori och Waismanns idé om "language strata"; se Waismann (Language) s. 16–26, Waismann (Verifiability) s. 135–137.

⁵⁷ Quine (Word) s. 130, Chomsky s. 27–28, Black s. 177–178, Regnéll s. 121, Ekelöf (Semantik) s. 497, 502, Austin (Papers) s. 41. – Om s.k. antitetisk betydelse (t.ex. latinets 'altus' = 'hög' + 'djup'), se t.ex. Waismann (Language) s. 11–12. – Allmänt om mångtydighet: Fredriksson s. 65–69.

⁵⁸ Se t.ex. Regnéll s. 98, Salmond & Fitzgerald s. 136. – Observera vidare att 'eller' ibland används som förkortning för 'eller med andra ord' eller något liknande uttryck, t.ex. när man säger "A eller B" och A och B då är identiska. – En sats såsom "Jag tror att p eller q" är inte identisk med "Jag tror att p eller jag tror att q" (varken i exklusiv eller inklusiv betydelse av 'eller').

det hela' (därför att här förekommer olika ordtyper eller kategorier i ett visst syntaktiskt sammanhang).

Liksom man provar synonymitet med substitution kan man med denna metod prova om ett ord är entydigt: om ett ord eller uttryck som förekommer på två ställen inte med bibehållen betydelse hos satsen kan ersättas med ett visst annat på båda ställena, antas det ha flera betydelser ('Jag såg en såg').⁵⁹ ('Det där är Fingal Olsson', '2 och 2 är 4', 'Människan är Guds avbild', 'Rosen är röd', 'Gud är': fem betydelser hos 'är'?⁶⁰)

Enligt Waismann skulle de flesta vara eniga om att 'består' har olika betydelser i följande satser: 'Huset består av tegelstenar', 'Kungadömet består fortfarande', 'Vatten består av väte och syre', 'En sats består av subjekt och predikat', 'En rät linje består av punkter', 'Detta ackord består av tre toner'.⁶¹ Han menar också, att 'högfärdig' i följande exempel är flertydigt, eftersom ordet är kombinerat med andra ord av varierande logiska typer: 'högfärdigt leende', 'högfärdigt ansikte', 'högfärdig blick', 'högfärdig hållning', 'högfärdigt tal', 'högfärdig person'. Men samtidigt anges de olika betydelserna vara nära besläktade och de

interpenetrate, and unite into a larger whole, a sort of cloud in which the several precise concepts are lost. We may say that they *dissolve into vagueness*.⁶²

I fråga om termer med öppen struktur har gjorts gällande, att en term har lika många betydelser som det finns olika uppsättningar av tillräckliga kriterier utan något gemensamt kriterium.

Only the presence of a common feature can support the claim that a term has a single meaning in two or more of its applications.

Vid familjelikhet skulle man alltså ofta ha en rad av olika betydelser hos en term.⁶³ Detta synsätt förefaller emellertid vara en rest från ett denotativt tänkande: betydelsen är det betecknade, denoterade. Om A säger "Det där ljuset är gult" och gör det på grund av en exakt mätning av

⁵⁹ Waismann s. 187–189, Waismann (Language) s. 12. Se även Sommers s. 155–158.

⁶⁰ Enligt Santayana rör det sig i dessa fall om respektive identitet, ekvivalens, definition, predikation och existens. Han nämner ytterligare två betydelser: aktualitet och derivation.

⁶¹ Waismann s. 189.

⁶² Waismann (Language) s. 14, se vidare s. 14–16.

⁶³ Simon s. 410–413 (citatet på s. 412). Om en eller flera termer föreligger skulle bero på antalet paradigmmer (typfall); se också avsnitt 4.4 ovan.

ljusets våglängd, menar han inte att ljuset har en viss precist angiven våglängd, utan att ljuset har en våglängd som faller inom en viss del av spektret. Den som säger att fotboll är ett spel gör det därför att aktiviteten i fråga uppfyller en grupp av tillräckliga kriterier, bland flera, för korrekt användning av 'spel'; men härav följer inte att 'spel' används i en viss specifik betydelse, som bestäms enbart av den just aktuella gruppen av kriterier.

Om ett S-ord har en betydelse eller flera betydelser beror på den faktiska användningen av motsvarande T-ord. Olika och samma människor använder samma ord på olika sätt. Resultatet blir vaghet och öppenhet. Men det räcker knappast med en fluktuerande användning för att vi vid sidan härav skall tala om flertydighet. Quine varnar för att överdriva relevansen av begreppet flertydighet:

But now in the case of an admittedly general term how are we to say how much of the term's multiple applicability is ambiguity and how much is generality? Take 'hard' said of chairs and questions. As remarked, ambiguity may be manifested in that the term is at once true and false of the same things. This seemed to work for 'light', but it is useless for 'hard'. For can we claim that 'hard' as applied to chairs ever is denied of hard questions, or vice versa? If not, why not say that chairs and questions, however unlike, are hard in a single inclusive sense of the word? There is an air of zeugma about 'The chair and questions were hard', but is it not due merely to the dissimilarity of chairs and questions? Are we not in effect calling 'hard' ambiguous, if at all, just because it is true of some very unlike things?⁶⁴

De ovan nämnda metoderna för att avgöra om ett ord är flertydigt leder otvivelaktigt för långt. Varför skulle t.ex. 'göra' ha olika betydelser i 'göra (=bygga) en båt' och i 'göra (=sticka) en kofta'?⁶⁵

Swinburne säger:

When a term is used in two or three distinct ways, we say that it is ambiguous, but if it is used in a whole spectrum of ways we often simply say that it is vague.⁶⁶

Något ligger det i detta, men vad är "distinct ways"? När vaghet och öppenhet står i centrum för uppmärksamheten, kan man väl skilja mellan

⁶⁴ Quine (Word) s. 130. Se även Austin (Papers) s. 39.

⁶⁵ Så också Waismann s. 190. För ytterligare kritik av de traditionella metoderna att skilja mellan olika betydelser, se Wertheimer s. 58–74.

⁶⁶ Swinburne s. 282.

mer eller mindre snäv eller vid betydelse hos ett T-ord: osäkerhetssfären läggs olika och en viss kriterieuppsättning betraktas som otillräcklig respektive tillräcklig. För T-ord finns stor frihet att ad hoc reglera (stipulera) att ett ord används på ett visst sätt. Men därav följer inte att *olika* betydelser bara är att avläsa:

it is a great mistake to suppose that there is any such thing as the number of different senses a word *really* has, independent of any considerations as to what is the most perspicuous way of *representing* its use in the language.⁶⁷

Wittgenstein ger oss en lösning av problemet.

In which cases are we to say that a word is used in two different ways and in which it is used in one way? To say that a word is used in two (or more) different ways does in itself not yet give us any idea about its use. It only specifies a way of looking at this usage by providing a schema for its description with two (or more) subdivisions. ... The man who says "surely, these are two different usages" has already decided to use a two-way schema, and what he said expressed this decision.⁶⁸

Vårt beslut, att vi har ett ord med flera betydelser eller bara en betydelse, bör vila på skäl för att tala om "olika" eller "samma" betydelse. Dessa kan variera med kontexten och särskilt vilka syften man har med ett yttrande. För t.ex. vetenskapliga och juridiska ändamål kan det vara av stort värde att spalta upp vaga och öppna termer i flera termer med olika betydelse.⁶⁹ Det är bara att göra det: "it is we who determine which rules constitute the meaning".⁷⁰ Men generellt kan man kräva, att det skall finnas en poäng i att skilja mellan olika betydelser, eftersom man (allt annat lika) bör hålla sig till den enklaste lösningen (liksom man i vetenskapen bör acceptera den enklaste teorin).⁷¹

En lexikograf befinner sig inte i en principiellt annorlunda situation. Hon gör de distinktioner som hon ser vara rimliga med hänsyn till de

⁶⁷ Alston s. 100.

⁶⁸ Wittgenstein (Preliminary) s. 58.

⁶⁹ Williams (Language) s. 179: "On the whole lawyers have appreciated the danger, and have been at pains to construct and preserve a moderately precise technical language. Oddly enough, it is least precise in its most fundamental parts. We use the word 'right' in some half-dozen different senses and often pass insensibly from one to the other, of course with disastrous results upon our reasoning." Se vidare s. 179–181.

⁷⁰ Waismann s. 191, se närmare s. 189–192.

⁷¹ Se närmare Wertheimer s. 34–45.

syften hon har, t.ex. en viss ambition i fråga om utförlighet. Som bekant består lexikografers ordförklaringar ofta av kontextuella definitioner, dvs. man anför exempel på användningar i satser. Det är då inte nödvändigt att ens antyda hur många olika betydelser ett ord skall tillskrivas.

Den avsevärda frihet som finns, att inom ramen för en vag och öppen terms betydelse besluta att flera betydelser föreligger, gör det naturligt att i många fall inte kategoriskt tala om flertydighet utan hellre om skillnader i *betydelsenjans*, som man ju gör vid skillnader i associationssfär och stilgrad mellan olika ord.⁷²

Vad jag har sagt i detta avsnitt om gränsdragningen mellan en betydelse och flera betydelser skall inte uppfattas som ett hävdande av att det aldrig vore uppenbart att ett ord har flera betydelser. Men i dessa fall uppstår sällan någon T-ordsflertydighet.

Flertydighet, såväl semantisk som annan, diskuteras även i de tre följande avsnitten.

5.7 ÖVERFÖRD BETYDELSE

Vårt ständiga behov att säga något om nya företeelser, eller att ge uttryck för nya sätt att se på redan bekanta företeelser, tvingar oss att tänja på språket, att spränga ramarna för det etablerade språket. Vi använder *likenheter* – ”Okapin liknar både en sebra och en antilop”, ”Livet är som en påse” – eller språkliga bilder, *metaforer* – ”That utensil”, sagt av Churchill om Mussolini. Vid sådan språkanvändning är den av talaren avsedda betydelsen den centrala, och denna betydelse förmedlas med hjälp av T-ord som faktiskt betyder något annat än vad talaren åsyftar. Många metaforer standardiseras, varigenom en ny S-betydelse uppkommer (eller en utvidgning av den förutvarande).

Sådan betydelse kallas *figurativ* eller ”bildlig”, till skillnad från ”bokstavlig” betydelse. Man talar också om ”bleknade” eller ”döda” metaforer (observera, att också detta är bleknade metaforer!). Tegnér sade, att ”Språket är ett galleri av bleknade metaforer.” Exempelen är otaliga: balanserad budget, otyglad vrede, fruktlöst försök, släcka törsten, bergsrygg, stolsben, månskära, underkastelse, övervägande, flodbädd, brottas med ett problem, nålsöga, harmonisk person, skjuta över målet, vända kappan efter vinden. I juridiskt språk vimlar det av döda metaforer: upplösa äktenskap, brott, skuldsatt, bunden av plikter, övergång av äganderätt,

⁷² Se t.ex. Regnéll s. 72.

överskrida befogenheter, osv. Vad som börjar med att vara en metafor (ad hoc) kan således genom flitig användning föranleda uppkomsten av en ny betydelse eller åtminstone en ändrad betydelse hos ett S-ord.

Det är givet att några klara gränser mellan levande och döda metaforer inte kan dras. Ordens vaghet gör det ibland omöjligt att avgöra om någon går utanför det redan etablerade språkbruket. Det finns inga klara kriterier för när en metafor är så pass standardiserad att den kan sägas vara inkorporerad i språket. Också de semantiska termerna 'metafor', 'figurativ betydelse' och 'bokstavlig betydelse' är vaga. Det är tydligt, att figurativ språkanvändning är en viktig faktor vid semantiska förändringar och språkinläring och därjämte ett betydelsefullt hjälpmedel för de konstarter som utnyttjar ord. Även i vetenskaperna skulle man hämmas svårt i teoribildning och deskription, om man inte skulle tillåtas använda metaforer. Ett påtagligt exempel ger psykoanalysen som så gott som uteslutande bygger på figurativ språkanvändning.⁷³

En del metaforer kan utan vidare förklaras med hjälp av ord använda i bokstavlig betydelse. Metaforens funktion är då dekorativ och/eller att på ett enkelt sätt säkra emfas, emotiv valör eller andra associationer – "Krig är schack", "Krig är slakt". I en liknelse framhävs en likhet uttryckligen. När man använder metaforer förutsätter man att det finns en likhet eller analogi mellan de företeelser för vilka ordet i fråga normalt är tillämpligt och de i det aktuella sammanhanget utpekade. En metafor fungerar alltså som en tyst liknelse. Två företeelser är samtidigt i fokus: det vi talar om och det vi jämför med – "Dina ögon äro eldar", "Politikerna är vansinniga". Vår varseblivning organiseras: en likhet i ett visst hänseende bildar så att säga ett filter eller raster, genom vilket vi inbjuds att se något, utan att det öppet påstås att det finns en analogi. Att ge en parafras av ett metaforiskt uttryck, dvs. att uttryckligen utpeka den likhet eller de likheter, som ligger bakom metaforen, kan emellertid vara så gott som omöjligt. En "rik" metafor kan sätta ett visst förhållande i "blyxtbelysning" på ett sätt som inte helt adekvat kan ersättas ens av en mycket utförlig beskrivning av den aktuella likheten. Black menar, att

⁷³ Waismann s. 176–179, Waismann (Language) s. 12–13, Black s. 179, Regnéll s. 80–82, 117, 120, Alston s. 96–99, 101–102, Andersson & Furberg s. 87–89, Hassemer s. 77–79, Williams (Language) s. 181, Brusiin s. 63, Ullman s. 12–164, 223 ("a language without metaphor and metonymy is inconceivable: these two forces are inherent in the basic structure of human speech.").

the set of literal statements so obtained will not have the same power to inform and enlighten as the original. For one thing, the implications, previously left for a suitable reader to deduce for himself, with a nice feeling for their relative priorities and degrees of importance, are now presented explicitly as though having equal weight. The literal paraphrase explicitly says too much and with the wrong emphasis.⁷⁴

En god metafor förklarar sig själv.⁷⁵ I t.ex. vetenskapliga och juridiska sammanhang är dock en parafras inte sällan av stort värde. I filosofin är åtskillig förvirring och åtskilliga obegripligheter att skylla på metaforiskt tal som tagits som bokstavligt. Visserligen beror möjligheten till figurativ språkanvändning på att vi kan begripa vad som är den avsedda betydelsen, även om orden inte används i etablerad eller stipulerad betydelse. Men det finns gränser för denna förmåga.

This different use must proceed upon the basis of some link which is either logical or contingent, and there must be tension between the old and the new use.⁷⁶

Metafysik blir lätt bemängd med obegripliga metaforer, eller sådana som är begripliga bara för en liten krets av troende.⁷⁷

Eftersom en metafor förutsätter att man går utanför språkets regler, kan den inte korrigeras utifrån dessa, utan bara påvisas vara mer eller mindre väl vald, träffande eller lämplig.⁷⁸

Ullman klassificerar metaforerna i fyra huvudgrupper:

- (1) antropomorfiska, t.ex. 'stolsben', 'bergsrygg',
- (2) animala, t.ex. 'getskägg', 'papegoja', 'åsnä',

⁷⁴ Black (Models) s. 46.

⁷⁵ McCloskey s. 223, 232.

⁷⁶ McCloskey s. 224.

⁷⁷ Se närmare Black (Models) s. 25–47, Alston s. 97–103, Regnéll s. 80–81, 117–118, Waismann s. 179, Black s. 178–180, Andersson & Furbergs s. 87–89, Sparshott s. 262–264, Khatchadourian (Metaphor) och McCloskey (s. 221: "A metaphor together with its context works like an assertion followed by a quick denial of something you would expect to follow from it." – s. 231: "When language is used literally, the logical and psychological aspects of language usually work together. In a metaphor, they so to speak work in opposite directions. The context makes it impossible to use the logical aspects and leaves us with the psychological. ... The metaphorical use of words uses shock-tactics to force us to have something before our minds.").

⁷⁸ McCloskey s. 216, 219.

- (3) konkreta begrepp används som abstrakta, t.ex. 'ljus', och
(4) sinnesanalogier (från hörsel till syn, från känsel till hörsel, osv.), t.ex. färger och toner kallas "varma" och "kalla", toner kallas "höga", "låga", "genomträngande", osv.⁷⁹

Av särskilt intresse är att varje beskrivning av mänskligt själliv involverar figurativ betydelse och/eller levande metaforer. Ett fåtal exempel: att känna sig upprörd, upprymd, rörd, nedslagen, uppåt, att uppfatta, begripa, abstrahera, briljant idé, inpräglad i minnet, lysande intellekt, splitt-rad personlighet, dra sig till minnes, opolerad individ, ström av tankar, medvetenhetsnivå, stel attityd, känslokall, högdragen, stickande smärta, molande värk, göra intryck på någon. Vi prövar oss ständigt fram till nya sätt att ge adekvata uttryck för våra emotioner, sinnesstämningar och andra mentala fenomen. Alston säger att vi här rör oss med metaforer som "inte kan dö". De är inte möjliga att ersätta med ungefärliga parafra- ser i bokstavliga termer.

This means that the indeterminacy characteristic of metaphors is indelibly stamped on these areas of our talk. It is not clear either exactly what we are saying or what would be required to confirm or disconfirm it.⁸⁰

Denna pessimism förefaller mig vara överdriven. Också på detta område har vi att skilja mellan döda och levande metaforer. Verifikationsproblemen är inte större för åtskilliga typer av mentala termer (t.ex. sådana som avser karaktärsdrag och sinnesstämningar) än för många andra sorters termer, särskilt abstrakta.

Att utnyttja en analogi är inte enda sättet att använda ord i överförd betydelse, även om det är det viktigaste. Sålunda kan man bygga på ett sakligt samband, detta må vara tidsligt, rumsligt, kausalt eller avse relationen mellan innehåll och det som innehåller. Exempel på sådana *metonymier* är "kronan" (= "kungen"), "tronen" (= "kungamakten"), "altaret" (= "kyrkan"), "Vita Huset har ingen kommentar", och ord såsom 'ampère', 'volt', 'ohm', 'gruyère(ost)' och 'champagne': bleknade kausala metonymier härledda från André Ampère, Alessandro Volta,

⁷⁹ Ullman s. 212–218, se även Ullman (Language) s. 81–88, 237–239.

⁸⁰ Alston s. 105, se närmare s. 104–106, Waismann (Language) s. 13, Waismann s. 177, White s. 16, Regnéll s. 118. – Om metaforer i teologi och mystik, se Waismann s. 177–178, Alston s. 103–104, och om metaforer som litterära hjälpmedel, Ullman (Language) s. 174–201 och Ruin s. 88–109, 275–303.

Georg Simon Ohm, Gruyère och Champagne. Om den överförda betydelsen bygger på del/helhets-relationen eller relationen mellan genus och species använder vi en s.k. *synekdoke*: "segel" (= "segelfartyg", "segelbåt"), "kjoltyg" (= "kvinna"), "Napoleon vann kriget". Ett exempel på bleknad synekdoke är 'blåstrumpa'.⁸¹

Alston sammanfattar:

when one is speaking metaphorically, it is generally more difficult to be sure exactly what he is saying than when he is speaking literally. In effect, he has given us something as a model for something else without making explicit exactly what way it is supposed to be a model; we have lost the controls that come from using words in established senses. But this simply means that what he is saying is, to a certain extent, indeterminate, just as it is if the expressions he uses are vague.⁸²

Vad vi kan göra för att undanröja denna obestämdhet är tydligen att i den mån det är möjligt presentera parafraser i termer med bokstavig mening. Står vi inför bleknade metaforer osv., gäller vad som sagts i föregående avsnitt. Att ett ords tillämpningsområde utökats genom figurativ användning behöver således inte innefatta att ordet tillskrivs flera betydelser, men det kan göra det.

5.8 RELATIVA TERMER OCH ELLIPTISKA SATSER

Till en början skall skiljas mellan *relationstermer* och relativa termer. De förra betecknar helt öppet en relation mellan två eller flera entiteter ('större än', 'mellan', 'fader till', osv.). För att begripliga satser skall bildas måste de kompletteras med andra termer och därmed omvandlas till allmänna termer ('större än B', 'mellan Karlskrona och Karlshamn', 'fader till B'), och det går inte att i en T-sats låta bli att utpeka de entiteter mellan vilka relationen råder ("A är större än B", "Ronneby ligger mellan Karlskrona och Karlshamn", "A är fader till B").⁸³

⁸¹ Ullman s. 218–220, se även s. 91–93, Regnéll s. 80, 119–120, Alston s. 97.

⁸² Alston s. 102.

⁸³ Om relationslogik, se t.ex. Marc-Wogau s. 120–130, Strawson s. 202–210. – Om "allmän term", se ovan avsnitt 5.1.

Relativa termer skiljer sig från relationstermer däri att det är outtalat vilken den ena – vi begränsar oss till tvåställiga relationer – av de två entiteterna är, mellan vilka en relation råder. Vidare är det inte säkert att det framgår vilken sorts relation som är aktuell.⁸⁴ Relativa termer är bara skenbart kompletta. Detta gör dem naturligtvis förrädiska från semantisk synpunkt. Utan specialundersökningar (veterligen finns inga) är det omöjligt att säga hur pass vanliga relativa termer är. Jag är också osäker på hur man lämpligen bör göra klarläggande distinktioner inom gruppen av relativa termer, och hur man klart skall skilja på fall då en dold relativitet är att tillskriva termer och då den är att tillskriva satser, fastän dessa är formulerade i kompletta termer. Jag är emellertid övertygad om att dold relativitet är en av de förnämsta orsakerna till semantisk förvirring, vartill kommer att man måste ha någon uppfattning om elliptiska satser för att kunna utveckla en rimlig värde teori.⁸⁵

En distinktion som synes vara möjlig att genomföra är den mellan elliptiska och icke elliptiska relativa termer. Hos de senare är den aktuella relationen s.a.s. inbyggd i termens betydelse. En sats ("A är stor"), vari termen ('stor') förekommer, är komplett, även om termen i sig är ofullständig på ett alldeles speciellt sätt, vartill jag snart återkommer.

De *elliptiska relativa termerna* är alltid en förkortning av ett längre uttryck, som betecknar en relation och ett relatum (dvs. det som subjektet relateras till). Allra enklast är kanske att säga att en elliptisk relativ term är en förkortning av en relationsterm. Sålunda är "är större" en elliptisk relativ term, "är större än" en relationsterm och "är större än B" en allmän term, bestående av en relationsterm och en term för ett relatum. En subjektterm kopplad till en relationsterm ("A är större än") ger en uppenbart stympad sats; ingen säger något sådant. Gör man satsen ännu mer elliptisk ("A är större") är den än mer stympad, men på grund av att dess syntax överensstämmer med den hos ett vanligt subjekt/predikat-uttryck går det att använda satsen. När det gäller 'större' vet förstås alla att det rör sig om ett komparativt uttryck, och att ett tillägg ('än B') är förutsatt.

⁸⁴ Stevenson (Facts) s. 75: "A relative term ... stands both for a relation and for this or that relatum, and with the latter it is so inexplicit that its meaning must be grasped from the circumstances under which it is uttered."

⁸⁵ Till vissa punkter i det följande, se Stevenson (Facts) s. 71–75, Vendler s. 176–189 och Ryding s. 58–62. – Ofstad s. 257 skiljer mellan absoluta och relativa satser utifrån det kriteriet att de senare, men inte de förra, medger undantag.

Många termer är emellertid – och det är detta som är min poäng – i precis samma position som ”större” i ”A är större”, utan att man förstår eller bryr sig om att göra klart för sig att så är fallet. Resultatet blir att folk inte vet vad de talar om eller att människor, som tror att de samtalar, egentligen håller disparata monologer. Inte minst gäller detta politisk debatt. Påståenden såsom ”X är viktig”, ”Y är nödvändig” och ”Z är nyttig” framförs för det mesta utan en antydning om att de är stympade. Detta beror kanske på att om att göra x är viktigt, nödvändigt eller nyttigt, så är det, *ceteris paribus*, ett tillräckligt skäl för att göra x, varför det från så att säga propagandateknisk synpunkt kan vara en fördel att utgå från att satserna är kompletta. I verkligheten kan ingenting vara nyttigt, nödvändigt eller viktigt i sig, utan bara i relation till något annat (om vi bortser från logisk nödvändighet); oftast ett mål eller resultat. På motsvarande sätt kan t.ex. ingenting vara fritt i sig. ”A är fri” måste vara detsamma som antingen ”A är fri från ...” eller ”A är fri att (göra) ...”.

Det kan inte uteslutas, att en del termer inte alltid kräver utfyllnad. Det är därför mer träffande att säga, att de används som elliptiska termer än att de är elliptiska termer. Problemet kan förbigås om man talar om *elliptiska satser* i stället för elliptiska termer. En komplicerande faktor är emellertid då, att T-satser kan vara blott skenbart fullständiga på fler sätt än termer kan vara det. Även om vi för enkelhets skull bara rör oss med påståenden av typen ”S är P” kan sägas, att ett påståendes sanning nästan alltid är beroende av outtalade begränsningar. Vad som begränsas är de skäl som är relevanta för avgörande av påståendets sanning. Begränsningen kan avse antingen subjekttermen eller predikattermen (eller bådaddera):⁸⁶

(1) ”S är P” kan vara lika med ”Såsom tillhörig klassen K är S P”. Exempel: ”S är duktig” = ”För att vara junior är S duktig”, ”Såsom brottare är S duktig”, ”För att vara junior är S duktig såsom brottare”. K kan således vara bestämd utifrån vad S gör; det är möjligt att omvandla adjektivet till ett adverb som bestämmer det relevanta verbet: om S är duktig såsom brottare, så är S en person som brottas duktigt. Med begränsningen av subjekttermen bestäms alltid en jämförelseklass.

⁸⁶ Sloman s. 386, 389, talar om begränsningar av i ena fallet jämförelseklassen, i andra fallet jämförelsebasen.

(2) "S är P" kan vara lika med "S är P från viss sorts synpunkt, aspekt eller perspektiv *eller* från en viss persons eller grupps synpunkt *eller* givet ett visst mål eller syfte *eller* givet vissa omständigheter". Exempel: "S är oangriplig från rättslig synpunkt", "S är nyttig för mig", "S är bäst om du vill göra x", "S är P om vi bortser från detaljer". Som synes kan satsen fortfarande vara elliptisk, därför att den trots utfyllnaden innehåller en elliptisk term (t.ex. 'nyttig').

Ett vanligt sätt att utpeka en begränsning av de relevanta skälen är att till P-uttrycket lägga en verbfras: "att göra x (med, i, osv.)"; t.ex. "S är trevlig (att prata med, att åka utomlands tillsammans med)", "S är gott (att äta [för elefanter])" och "S är ett enkelt problem (att lösa [för mig])".

Även i S-uttrycket kan liknande tillägg erfordras för att klargöra satsens betydelse. Subjekttërmer som skenbart refererar till personer eller saker är nämligen ofta förkortningar av nominaliserade verbfraser. "Pojken är nyttig (för mig)" är sålunda en förkortning av t.ex. "Att pojken gör x är nyttigt (för mig)". "Havre är nyttigt (för hästar)" betyder "Att äta havre är nyttigt (för hästar)". Särskilt vad gäller personers handlingar är vi benägna att använda personen som referent i stället för handlingen. Vi kallar en person omtänksam, idiotisk, vänlig, snäll, osv., fastän vi inte avser att säga något om personens karaktärsegenskaper, utan blott karakterisera enstaka handlingar. "S är p" är då lika med "S gör x och att göra x är p" eller "Det är P av S att göra x".

Icke elliptiska relativa termer är tydligtvis sådana som inte behöver kompletteras med en relation och ett relatum, samtidigt som det ändå inte kan konstateras att S är P utan att S står i viss relation till något. En icke elliptisk relativ term är antingen synonym med ett uttryck av typen 'relationsterm B' eller också ingår en relation i förhållande till något som ett av flera kriterier för ordets tillämpning. Exempel på sådana termer är 'fader' (men 'fader till' är en relationsterm och 'fader till B' en allmän term), 'röra sig', 'reaktionär' och 'liberal'. Beträffande 'fader' är relationen så entydig att man nästan kan bortse från att ordet förutsätter en relation, men vad gäller t.ex. 'reaktionär' är man helt vilse utan ett klarläggande av vad som eftersträvas som återställt. Ryding framhåller att "praktiskt taget alla politiska riktningar med rätta kan kallas 'reaktionära'".⁸⁷

Många av våra vanligaste ord är relativa på detta sätt, t.ex. 'stor', 'liten', 'hög', 'låg', 'tjock', 'smal', 'tung', 'lätt', 'varm', 'kall', 'ljus', 'mörk', osv.

⁸⁷ Ryding s. 59.

Termen 'större än' är en i förhållande till 'stor' primär term, ty 'stor' betyder 'större än X', där 'X' står för ett jämförelseobjekt. Detta jämförelseobjekt är i allmänhet ett typfall inom en aktuell jämförelseklass. "A är stor" innehåller alltså inte bara en relativ term utan är också en elliptisk sats av typen "(Såsom tillhörig klassen K) är A stor". Jämförelseklassen framgår ofta direkt av subjekttermen: "Katten är stor" betyder normalt "Katten är, för att vara en katt, stor" eller "Katten är en stor katt". Behovet av en jämförelseklass brukar av en del filosofer uttryckas så att termerna är attributiva – inte predikativa – även i predikatposition.⁸⁸

Det är av intresse att notera att de i detta kapitel utnyttjade semantiska termerna 'generell', 'specifik' (se ovan avsnitt 5.1) och 'vag' (se ovan avsnitt 5.3) är goda exempel på icke elliptiska relativa termer.

Elliptiska relativa termer och elliptiska satser görs mer bestämda genom komplettering.

Icke elliptiska relativa termer görs mer bestämda på sätt som principiellt inte skiljer sig från dem som tidigare berörts i detta kapitel. Exempelvis 'liten' betyder 'mindre än något annat'. En precisering får i första hand gå ut på att ange ett jämförelseobjekt: en obestämt singular term ersätts av antingen en obestämt singular term konstruerad av mer specifika termer (t.ex. "mindre än en katt") eller av en bestämt singular term ("mindre än den där katten").

5.9 ANDRA TYPER AV FLERTYDIGHET

Flertydighet behöver inte bero på att ord har flera betydelser eller betydelsenyanser eller på att satser kan utfyllas på olika sätt. Det finns åtskilliga andra källor till flertydighet. Den kan t.ex. vara *fonetiskt* betingad. I så fall uppkommer i talspråket ovisshet om en sats' betydelse, därför att en ordräcka med viss fonetisk struktur kan uppfattas på flera sätt: "Här går man" – "Herr Gorman". Svårslagna i fyndighet är Marc Monniers rader:⁸⁹

Gal, amant de la reine, alla, tour magnanime,
Galamment de l'Arène à la Tour Magne, à Nîmes.

⁸⁸ Austin (Sense) s. 68–70, kallar dem "substantivhungriga termer", Geach (Good) s. 64, Hall s. 67.

⁸⁹ Citerat av Ullman s. 40; se vidare s. 40–41, 156.

Syntaktiskt betingad flertydighet (amfibologi) beror på att kombinationer av (i och för sig kanske entydiga) ord kan uppfattas på flera sätt.⁹⁰ Några typfall skall presenteras mycket kortfattat.

I en del fall kan tveksamhet råda om ett adjektiv i attributiv position används på normalt sätt (dvs. det kan sättas i predikativ position – låt vara att det som t.ex. 'liten' kan vara en relativ term) eller om det används *synkategorematiskt*, dvs. inte har en självständig betydelse, utan utgör del av en sammansatt term. Om adjektivet används synkategorematiskt går det alltså inte att bryta ut det och sätta det i predikativ position. Vad som avses kanske framgår av följande exempel. "A är en intellektuell dvärg" kan tolkas så att A är en dvärg och A är intellektuell, men också så att A inte är vare sig dvärg eller intellektuell. "Intellektuell dvärg" är då en metafor och "intellektuell" används synkategorematiskt. Ett annat exempel är "A är en falsk profet": antingen är A en profet, fastän opålitlig, eller också är han ingen profet alls (i det senare fallet används "falsk" synkategorematiskt).⁹¹

I vissa andra fall – t.ex. "A är den trolige fadern" – där ordet i attributiv position inte kan sättas i predikativ position (man kan inte säga "A är fader och A är trolig"), synes det vara missvisande att tala om synkategorematisk användning. Vi har i stället att göra med en satsförkortning: en hel sats är ersatt av ett ord: "Det är troligt, att A är fadern" eller "A är (den som det är troligt är) fadern".

En annan typ av syntaktisk flertydighet har att göra med flertydig *pronominell syftning*. "And Satan trembles when he sees, The weakest saint upon his knees."⁹² Ordet "his" måste, om andligheten skall bibehållas, läsas så att helgonets knän är åsyftade, men det är syntaktiskt möjligt att läsa satsen så att det rör sig om djävulens knä. Särskilt lätt är att slarva med syftningen från demonstrativa pronomen. "Konungen utnämner ordinarie domare, men kan inte avsätta dem. Detta är en från maktför-

⁹⁰ Ullman s. 158. Om flertydighet hos grammatiska former, se Quine (Word) s. 134, Ullman s. 156–158.

⁹¹ Quine (Word) s. 103: "such an adjective is not a term ... marking out a category of objects in its own rights; it makes sense only with (*syn*) such a term ..."; se vidare s. 132–133, 134, 138; Quine medräknar även de i föregående avsnitt nämnda relativa adjektiven (icke elliptiska), vilket även Wertheimer s. 64, 73 gör (han talar dessutom om kvasi-attributiv användning: när ingen jämförelseklass är specificerad). Jag reserverar däremot "synkategorematisk användning" för fall där adjektivet överhuvudtaget inte kan förekomma i predikativ position.

⁹² Citerat hos Quine (Word) s. 135, se vidare s. 135–137 och Ross s. 147–148.

delningssynpunkt lämplig ordning.” Syftar ”detta” på båda förfarandena eller blott det senare? För att undanröja flertydigheten kan man använda variabler eller ordningsord (’den förre’, ’den senare’, osv.).

En vanlig typ av syntaktisk flertydighet är oklar *syftning hos relativbisatser*. ”Denna låda med cigarrer, som jag ärvt av min fader, står alltid på denna plats.” Är det lådan eller cigarrerna eller bådadera, som är ärvda? ”Böcker och tidningar, som innehåller politisk propaganda, får inte införas.” Relativbisatsen kan hänföra sig till ”tidningar”, men lika tänkbart är att den hänför sig till ”böcker och tidningar”. Liknande oklarhet kan gälla *satser som statuerar undantag*. ”Ordinarie domare kan inte avsättas annorledes än genom dom, ej heller förflyttas mot sin önskan, utom vid förändring av domstolsorganisationen.” Här framgår inte klart, om undantaget också gäller beträffande avsättning. Liknande problem uppkommer då grupperingar av adjektiv, substantiv och adverb har flera tänkbara strukturer. Möjligheten till synkategorematisk användning är ett redan nämnt exempel. Andra exempel: Hänför sig ”unga” i ”Unga män och kvinnor” också till ”kvinnor”? ”Pretty little girls’ camp” kan läsas på fem olika sätt. ”Unga män och kvinnor, som är särskilt duktiga, bör anställas” kan läsas på fyra sätt. I talspråket litar man i regel till pauser och betoning för att undgå oklarhet. I skriftspråk måste man välja mellan att formulera om eller sätta in parenteser, om kontexten inte ger erforderlig ledning.⁹³ Jämför: ”Rafael är mest känd för att ha gjort en rad (madonnor med barn)” och ”Rafael är mest känd för att ha gjort en rad (madonnor) med barn”.

Ytterligare en källa till syntaktisk flertydighet är kombinationen av att ett verb kan användas både transitivt och intransitivt och att ett substantiv kan användas både som subjekt och som objekt. ”Jägarnas skjutande” kan således tolkas så att jägarna sköt något eller så att någon sköt jägarna.⁹⁴

Bestämda beskrivningar kan som anförts i avsnitt 2.10 användas både referentiellt och icke referentiellt. I ”Mannen hon älskar måste vara rik” kan ”Mannen (som) hon älskar” användas för att utpeka en viss person, men också för att säga något om den person som uppfyller beskrivningen, utan att någon viss person är utpekad. I det senare fallet kan det t.o.m. vara så, att det inte finns någon person som uppfyller beskrivningen,

⁹³ Se Quine (Word) s. 137, Lyons s. 212–215, Ross s. 146–149, Salmond & Fitzgerald s. 136, Eckhoff s. 55–56.

⁹⁴ Lyons s. 249–253, 370–371 (transformationell flertydighet).

samtidigt som satsen är sann. Den bestämda beskrivningen är då inte en singular term.⁹⁵

Härmed är vi inne på vad som kan kallas *referentiell flertydighet*, ett ämne som dock skall förbigås med ett par anmärkningar. Flertydigheten kan bestå i att det är osäkert vem som åsyftas med ett refererande uttryck. Obestämdheten kan accentueras genom att man använder uttryck som skenbart inte är refererande, dvs. obestämt singulara termer i stället för bestämt singulara; se ovan avsnitt 5.1. Betydligt svårare problem uppkommer i samband med användningen av s.k. ”referentially opaque terms”, såsom ’tro’ och ’veta’. Om A tror att den som nu talar är Castro, och om Castro faktiskt är Cubas president, så följer inte härav, att A tror att den som nu talar är Cubas president, försävt inte A också tror att Castro är Cubas president.⁹⁶

Till sist må erinras om den flertydighet som kan föreligga hos T-satser på grund av att talaren inte uttrycker sig så att satsens *illokutionära innebörd* framgår eller på grund av att denne inte själv är medveten om att yttrandet kan uppfattas på olika sätt.⁹⁷

5.10 JURIDISK DOKTRIN

What can be more indefinite, for instance, than the expressions, *reasonable time*, *reasonable notice*, *reasonable diligence*? Than the line of demarcation which distinguishes libel and fair criticism; than that which constitutes a violation of copyright; than that degree of mental aberration which constitutes idiocy or lunacy? In all these cases, the difficulty ... arises from the vagueness or indefiniteness of the terms in which the definition or rules is inevitably conceived. And this, I suppose, is what people were driving at when they have agitated the very absurd inquiry whether questions of this kind are questions of law or of fact. ... the difficulty is in bringing the species under the rule; in determining not what the law is, or what the fact is, but whether the given law is applicable to the given fact.⁹⁸

Dessa rader från 1832, som lika gärna och med samma giltighet kunnat skrivas i dag, är ett uttryck för att man i common law-länderna kanske

⁹⁵ Se Vendler s. 53–55.

⁹⁶ Se närmare t.ex. Quine (Word) s. 138–156 och även Jareborg s. 191. – Om ’ingen’ och ’ingenting’ använda som bestämda termer (Homeros, Lewis Carroll, m.fl.), se Quine (Word) s. 133.

⁹⁷ Se ovan avsnitt 2.11 och Thau.

⁹⁸ Austin s. 207, se vidare s. 202–207.

tidigare än annorstädes haft klart för sig att relationen mellan ord och verklighet ställer till bekymmer i rättstillämpningen. Men samtidigt har man i common law-ländernas rätt mera öppet än i de flesta andra rättssystem accepterat domarens rättsskapande verksamhet. Behovet av att se problemen i ögonen har därför måhända varit mindre framträdande; vad särskilt gäller den straffrättsliga lagstiftningen har den varit och är jämförelsevis osammanhängande och dessutom mycket kasuistisk. Att det finns ett betydande utrymme för en domare att komma till olika resultat, om man bara har auktoritativa texter att utgå från, utan att något av dessa resultat nödvändigtvis kan sägas vara fel, torde man ha varit på det klara med länge.⁹⁹ Den rättsfilosofiska riktning, som går under namnet ”den amerikanska realismen”, tog t.o.m. till sin uppgift att visa att juridiska bedömningar till icke ringa del är godtyckliga eller irrationella.¹⁰⁰

I England har länge allmän rättsteori haft en undanskymd ställning. Det är ingen tillfällighet att Englands främste straffrättsteoretiker, Glanville Williams, var den förste att på allvar undersöka rättsspråkets semantiska egenskaper. Detta skedde i en serie om fem artiklar, som publicerades 1945–1946. Hans framställning rör inte annat än undantagsvis straffrätten. Hans semantiska utgångspunkt var, liksom för många andra i de engelskspråkiga länderna,¹⁰¹ Ogdens & Richards’ *The Meaning of Meaning* från 1923. Detta pionjärverks centrala doktriner – en denotativ meningsteori och en emotiv värdeteori – framstår i dag som mycket föråldrade och har endast historiskt intresse. Detta påverkar naturligtvis Williams’ framställning. Trots att den således inte är i alla delar acceptabel, är den likväl mycket instruktiv på åtskilliga punkter och utgör ett påtagligt bevis för hur juridisk teori kan berikas av semantik och filosofi.

Williams angriper med kraft två ”common errors”. Det ena är idén om att ord på något sätt är av vikt i sig själva, oberoende av den symboliska funktionen. Ett kvarstående exempel på sådan ord-fetischism skulle vara kriminaliseringen av tvegifte.¹⁰² Det andra misstaget är antagandet att man har att göra med verkliga distinktioner i stället för verbala. Många frågor som skenbart rör verklighetens beskaffenhet är enligt Williams

⁹⁹ T.ex. Cardozo s. 98–141.

¹⁰⁰ Se t.ex. översikten hos Ahlander s. 98–102 och även Cardozo s. 167–180 (177: ”The eccentricities of judges balance one another.”).

¹⁰¹ I den amerikanska litteraturen kan nämnas Chafee, som bl.a. framhåller och med en mängd exempel belägger språkets konventionella karaktär, att det har flera funktioner och att ord ofta är ”very imperfect means of communication”.

¹⁰² Williams (Language) s. 74–78.

blott frågor om hur ord bör användas.¹⁰³ Kopplade med detta misstag är en begreppsrealistisk uppfattning och åtföljande "failing to reduce an abstract word to its lower-order referent"¹⁰⁴ (här tränger den denotativa meningsteorin tydligt fram).

Williams' slutsatser stämmer överens med dem som nåtts av moderna metodteoretiker i andra länder: lagen är aldrig helt klar (en gradfråga), och det är en illusion att domaren bara skulle ha att administrera lagen; i många situationer är hans funktion rent legislativ ("less attention should be paid to dictionary meanings and more to legislative policy").¹⁰⁵ Underlaget för dessa omdömen är en undersökning av de i lagen använda ordens flertydighet¹⁰⁶ och vaghet.¹⁰⁷

Om således Williams' framställning på grund av den semantiska bakgrunden har påtaglig släktskap med vad som sagts i detta kapitel, så är överensstämmelsen än större med vad Englands ledande rättsfilosof efter andra världskriget, Herbert L. A. Hart, sagt i ämnet. Upprepade gånger har han betonat de juridiska begreppens vaghet och öppna struktur.¹⁰⁸ Av andra engelska jurister med samma synsätt må nämnas P. J. Fitzgerald.¹⁰⁹

Vad beträffar nordiska jurister har jag i det föregående på åtskilliga ställen hänvisat till rättsteoretiker, vilka rörande rättsatsernas semantiska egenskaper framfört – visserligen relativt kortfattat – synpunkter som

¹⁰³ Williams (Language) s. 78–81, 384–388.

¹⁰⁴ Williams (Language) s. 81–86, se även s. 303 (distinktionen mellan substans och kvalitet är verbal).

¹⁰⁵ Williams (Language) s. 302–303.

¹⁰⁶ Williams (Language) s. 179–181.

¹⁰⁷ Williams (Language) s. 181–195, 293–301. – Se Wisdom s. 249–252 för en kommentar till Williams' insisterande på att juridiska frågor är verbala: "question of words"-analogin är lika missvisande som "question of fact"-analogin: att ta den på allvar är att "distort and denigrate legal discussion". Se också s. 157: "The author, having set out how arbitrary are many legal decisions, needs now to set out how far from arbitrary they are ...".

¹⁰⁸ Hart s. 4, 15–16, 121–132, Hart (Definition) s. 11–12, Hart (Theory) s. 258–264, Hart (Ascription) s. 146–147, Hart (Positivism) s. 606–615. – Jämför Fuller s. 661–669, som utan grund tillskriver Hart en ny tolkningsteori, invänder att en domare inte tolkar enstaka ord, och infantiliserar Hart genom att tillskriva honom bristande förståelse för kontextens vikt, den roll syftet med ett yttrande har och uppfattningen att tolkning är obehövlig när typfall subsumeras.

¹⁰⁹ Salmond & Fitzgerald s. 39–42, 136–137.

nära ansluter till dem jag redovisat. Särskilt kan nämnas Björn Ahlander, Alf Ross och Per Olof Ekelöf.¹¹⁰

Även i tysk doktrin möter man en metodteoretisk diskussion, som beträffande språklig obestämdhet innehåller synpunkter som utgör ytterligare stöd för vad som hävdats i detta kapitel. Liksom beträffande läran om typbegrepp (se ovan avsnitt 4.7) kan dock beträffande läran om obestämda begrepp den allmänna invändningen göras, att man inte lagt sig vinn om att skilja mellan olika typer av obestämdhet.

Redan 1914 påpekade Philipp Heck (den moderna intressejurisprudensens förgrundsfigur):

Erklärend wird einmal die grosse *Unbestimmtheit* der usuellen Wortbedeutung. Es sind oft verschiedene Vorstellunggruppen, die je nach dem Zusammenhange mit dem Worte verbunden werden können und deren Summe die usuelle Wortbedeutung darstellt. Auch wo keine eigentliche Mehrdeutigkeit vorliegt, sind doch die einzelnen Vorstellungselemente verschieden eng verbunden. Wir haben einen Vorstellungskern, den nächstliegenden Wortsinn, und einen Vorstellungshof, der allmählich in wortfremde Vorstellungen führt. Die Bedeutung lässt sich dann mit dem Monde vergleichen, der in dunstigen Wolken sich mit einem Hofe umgibt. Als Kreise erscheinen der nächstliegende und der mögliche Wortsinn. Diese umfassenden Vorstellungskreise sind zu unbestimmt, um ohne nähere Bestimmung praktisch verwendbar zu sein. Nur einige Wortgruppen, namentlich Massangaben und Individualbezeichnungen, zeigen ein geringes Schwanken.¹¹¹

Rättsbegreppen intar ingen särställning i fråga om bestämdhet:

Die Rechtsbegriffe teilen mit den Begriffen des Alltags die Eigenschaft, dass sie in der Regel nicht fest umgrenzt sind. Der Unterschied des Begriffskerns und des Begriffshofes kehrt wieder. Es gilt die Relativität der Rechtsbegriffe.¹¹²

Engisch instämmer helt med Heck: ”Övervägande sind die Rechtsbegriffe wenigstens teilweise unbestimmt.” Detta gäller såväl övertagna ”naturliga” begrepp, såsom mörker, oväsen och fara, som egentliga rättsbegrepp, såsom mord, rättsstridighet och brott.¹¹³

¹¹⁰ Se t.ex. Ahlander s. 108–123, Ross s. 132–138, 142, 157–158, Ross (Norms) och Ekelöf (Semantik).

¹¹¹ Heck s. 66, se även s. 95 och 156.

¹¹² Heck s. 161.

¹¹³ Engisch s. 108–109.

Henkel når samma resultat. Lagstiftarnas bemödanden om skarpa gränsdragningar för bara ett stycke på vägen:

Allein was immer auch vom Gesetzgeber selbst an Klarlegung des intendierten Sinngehaltes erreicht werden kann, so enthält doch der sprachliche Text jedes Gesetzes unvermeidlich eine Fülle von Unbestimmtheit und gibt damit Anlass zu zweifeln und Auseinandersetzungen über die Tragweite der sprachlichen Sinngebung.¹¹⁴

Larenz ser inte en definition, varigenom en allmänföreställning omvandlas till ett allmänbegrepp,¹¹⁵ som ledande till annat än en relativ "Festigkeit": "es bleiben auch jetzt meist noch gewisse Unbestimmtheiten".¹¹⁶ Ju allmännare (mer "abstraherat") ett begrepp är, desto "inhaltsleerer, vager und schemenhafter ist seine Definition".¹¹⁷ Hassemer pekar på att strafflagens nödvändiga anknytning till verkligheten (dvs. till föreställda situationer i verkligheten) medför att dess ord måste vara vaga.¹¹⁸ Av andra författare som betonat, att även föregivet bestämda begrepp är till del obestämda, må nämnas Arthur Kaufmann¹¹⁹ och Lemmel.¹²⁰

Med Esser kan den här åsyftade diskussionen i tysk doktrin sammanfattas sålunda:

Es ist von der Theorie schon lange anerkannt, dass jedes, auch ein scheinbar rein "faktisches" Begriffsmerkmal eines Normtatbestandes wertend, dass heisst eben "normativ", zu verstehen ist. Der Unterschied zwischen den genuinen normativen Rechtsbegriffen gegenüber ursprünglich deskriptiv verstandenen Begriffen ist funktionell nicht mehr nachweisbar, wenn ein Begriff der letzten Art als Relevanzkriterium in einen Normtatbestand eingebaut ist. Von da aus stellen die vorhin erörterten Besonderheiten unbestimmter Rechtsbegriffe und generalklausulartiger Ermächtigungen nur eine Grenzform der allgemeinen richterlichen Auftrags dar, die Tatbestände im Durchblick auf die normgemässe Regelung anhand nicht dogmatisierter lebensmässig anerkannter Masstäbe des sozialen Verhaltens selbst durchzuführen.¹²¹

¹¹⁴ Henkel s. 52–53, se närmare s. 46–58, även s. 356–358 och Strache s. 73.

¹¹⁵ Om denna terminologi, se ovan avsnitt 4.7.

¹¹⁶ Larenz s. 217.

¹¹⁷ Larenz s. 420.

¹¹⁸ Hassemer s. 115–117.

¹¹⁹ Kaufmann s. 3–7.

¹²⁰ Lemmel s. 56–61, 70–74.

¹²¹ Esser s. 59, se närmare s. 56–65.

Ett annat sätt att uttrycka saken är att säga, att varje rekvisit vid varje rättsanvändning måste bli föremål för tolkning – även om tolkningen i många fall inte föranleder problem¹²² – ty huruvida ”en Text klar und eindeutig ist, ist keineswegs klar und eindeutig”.¹²³

¹²² Lemmel s. 61, Larenz s. 292–293, Vogel s. 32–33, Hassemer s. 126: ”Wird eine Auslegung wegen der ”Eindeutigkeit” des Textes für unnötig gehalten, so heisst das nur, dass ausgelegt wird ohne dass Bewusstsein der Auslegung und ohne Beachtung der notwendigen Bedingungen auslegender Verfahrens; diese Haltung ist deshalb gefährlich, weil sie eigener kritischer Reflexion gegenüber verschlossen ist; für sie ist die Sache gewissermassen a priori klar und jeder materialen Untersuchung entzogen.”

¹²³ Detta uttalande av Kriele citeras av Hassemer s. 126.

6

PRECISERING

6.1 NÆSS OM PRECISERING

Jag skall i detta avsnitt presentera Arne Næss' kända metod att genom precisering av T-satser underlätta sakligt meningsutbyte och undanröja skenproblem. I nästa avsnitt tar jag ställning till om den är lämplig att använda i rättsteoretiska sammanhang.

Næss bygger på synonymitetsbegreppet.¹ I första hand är tänkt att den avsedda betydelsen hos T-satser skall preciseras genom att man utvecklar satser, som är intrapersonellt synonyma i den ifrågavarande typen av kontext. Næss talar emellertid hellre om *kognitiv likvärdhet* än om synonymitet; han beaktar endast den synonymrelation som avser den "tanke- eller kunskapsmässiga" betydelsen (han förutsätter tydligen en obeaktad "emotiv" eller liknande betydelse). Två satser, S1 och S2, är definitionsmässigt kognitivt likvärda för personen A i kontexten K, om (och endast om) A inte kan tänka sig möjligheten att godta det som S1 uttrycker för honom i K och samtidigt förkasta det som S2 uttrycker för honom i K. Det förutsätts, att satserna kan vara samtidigt godtagbara i vissa situationer, men inte i andra.²

Att S2 är en *tolkning* (ett möjligt formuleringsalternativ) av S1 är vidare detsamma som att det är tänkbart, att S1 och S2 för någon person i någon kontext är kognitivt likvärda. Det rör sig alltså om typer av ytttrade satser. Ju vanligare det är att S1 och S2 uttrycker samma påstående, ju rimligare är tolkningen. S2 är en korrekt tolkning av S1, bl.a. om den

¹ Se därom Næss s. 5–25, 350–407.

² Næss (Semantik) s. 6–13.

talande faktiskt menar detsamma med S1 som S2 uttrycker; men saken kan också ses ur en annan persons synvinkel: en korrekt tolkning kan då bli en annan. Det är givet att vår samlade erfarenhet av språkbruk och kontexttyper spelar stor roll vid uppställandet av rimliga tolkningsalternativ, särskilt om vi inte väl känner den som yttrar S1. Indirekt är också tolkningsalternativens sanningsvärden av betydelse, då en del alternativ kan avfärdas som mindre rimliga t.ex. därför att de är uppenbart osanna. Vad beträffar tolkningar av ord i stället för satser gäller att ett uttryck b är en tolkning av uttrycket a, om det finns en sats S2, som är en tolkning av S1 och som uppstår ur S1 genom att uttrycket b ersätter uttrycket a i denna. Eftersom orden måste uppfattas som beståndsdelar i satsen, bortfaller många tolkningar som annars vore rimliga som irrelevanta (på grund av den språkliga kontextens betydelse), samtidigt som nya kan tillkomma.³

För att det skall finnas anledning att tala om tolkning, och inte blott kognitiv likvärdhet, måste S1 vara kognitivt tvetydig på det sättet att S1 kan ges åtminstone två tolkningar, S2 och S3, vilka inbördes inte är tolkningar av varandra (dvs. de är inte kognitivt likvärda, vilket däremot både S1 och S2 å ena sidan och S1 och S3 å andra sidan är).⁴

Att S2 är mer precis än (en *precisering* av) S1 betyder enligt Næss' definition, att alla rimliga tolkningar av S2 också är rimliga tolkningar av S1, och det dessutom finns en rimlig tolkning av S2 som inte är en rimlig tolkning av S1 (men inte tvärtom). (Definitionen kan lätt omarbetas för att också gälla ord.) Om båda satserna har en rimlig tolkning som inte är en rimlig tolkning av den andra, så är de ojämförbara i fråga om precision. Därmed är det uteslutet att i precisionshänseende jämföra t.ex. matematiska och psykologiska satser.⁵

En fördel med den nu skisserade begreppsapparaten är att man kan diskutera djupet och klarheten i avsett eller uppfattat tankeinhåll hos en sats, det s.k. *intentionsdjupet*. Utifrån en given T-sats, S0, kan man uppställa preciserande tolkningar i stor mängd, vilka kan åskådliggöras som ett grenverk eller "logiskt träd": S0 kan t.ex. först ges tolkningarna S1 och S2. S1 kan i sin tur tolkas som S11, S12 och S13, osv. Vid varje ny förgrening kommer vi till en högre precisionsgrad, ett större inten-

³ Næss s. 41–55, Næss (Semantik) s. 5, 13–30, Ofstad s. 29–30.

⁴ Næss s. 51–52.

⁵ Næss s. 55–62, 87–88, 105–111, Næss (Semantik) s. 24–27, 28–29, 56, Ofstad s. 30.
– Se även Wedberg s. 362–364.

tionsdjup. Håller vi oss till avsedd mening (det går ju också att diskutera uppfattad och tillskriven mening), går verksamheten ut på att utröna vad talaren menat med S0. Det kan då visa sig att intentionsdjupet är så lågt, att både S1 och S2 ligger utanför hans avsikt. Att i detta läge tillskriva honom en avsedd betydelse som är precisare än S0 är ett s.k. transintentionellt missförstånd (jämför s.k. intransintentionellt missförstånd: man tror att A har menat t.ex. S1 med S0, när han faktiskt har menat S2).⁶

Vid begreppsanalys utgår man ofta från vad andra har sagt (T-satser). Det finns emellertid då ingen anledning att stanna vid de resultat som eventuellt kan nås i fråga om intentionsdjup. I stället bör man genom ytterligare (transintentionella) preciseringar (s.k. *explikation*) försöka klarlägga fruktbärande distinktioner.⁷ Detta gäller även vid t.ex. vetenskaplig analys av domar.⁸

Om en sats S2 inte är en tolkning av en annan sats S1, emedan S2 visserligen uttrycker detsamma som S1 men dessutom något mer i samma ämne, så är det enligt Næss inte riktigt att säga, att S2 är en precisering av S1. "Han kommer kl. 5 f.m." är en precisering av "Han kommer kl. 5", men "Han kommer från Danmark" är inte en precisering av "Han kommer från ett skandinaviskt land", utan i stället en *specificering*. Enkelt uttryckt är S2 en specificering av S1, om (och endast om) S2 och S1 är identiska utom däri att S2 innehåller ett uttryck b, som är mer specificerat än motsvarande uttryck a i S1. Att b är mer specificerat än a är detsamma som att – för personen A i kontexten K – klassen av denotata för b är en underklass av klassen för denotata för a, eller att b har en rikare konnotation än a. Eftersom kognitiv likvärdhet beror på en persons uppfattning därom i ett visst sammanhang, kan det som för en person är en precisering för en annan vara en specificering.⁹

Enligt Næss är precisering av värde "in problem situations where elucidation and avoidance of ambiguity is our aim", medan specificering behövs för att göra en beskrivning "more concrete and direct".

I situationer där precisering eller specificering är påfordrade, kan dessutom en tredje aktivitet, *elaboration*, vara klargörande: en sats som

⁶ Næss s. 77–80, Næss (Semantik) s. 20–22, se även s. 48–51, Ross s. 141–142, Regnéll s. 129–130, 137–138.

⁷ Næss s. 80–84, Ofstad s. 31–32.

⁸ Se därom Thornstedt s. 23–24.

⁹ Næss s. 62–69, Næss (Semantik) s. 26–28, Ofstad s. 30–31.

tillskriver något en egenskap tillfogas satser som säger något om andra egenskaper, och dessa nya satser är inte preciseringar eller specificeringar av den första. Ett av Næss' exempel: "Dr Koppang has the opinion that Hegel influenced the works of Ibsen" – "Dr Koppang has in his monograph 'Hegelianism in Norway', Ph. Dissertation, expressed the opinion that Hegel influenced the works of Ibsen, especially 'Emperor and Galilean'."¹⁰

6.2 BESTÄMNING AV "PRECISERING"

Det finns vissa drag i Næss' preciseringslära som gör den mindre väl ägnad att användas i juridiska sammanhang. Næss' utgångspunkt är ju idén om att en viss person konstaterar, att två satser är från kognitiv synpunkt synonyma. Även om Næss medger, att uttrycket "uttrycker samma påstående" är synnerligen problematiskt, är det detta han bygger vidare på. För juridiska syften är det emellertid knappast fruktbart att binda sig vid att behöva konstatera, att en synonymrelation råder, innan man presenterar en tolkning eller precisering.

Vid lagtolkning är det sålunda helt irrelevant om någon skulle säga att en tolkad och en tolkande sats är synonyma. Vid all tolkning faller man tillbaka på S-satser. Faktisk, avsedd, uppfattad eller tillskriven betydelse hos en T-sats är lika med den faktiska betydelsen hos en annan T-sats, vilken i sin tur beror på betydelsen hos motsvarande S-sats, kontexten och eventuella definitioner. Ad hoc-synonymitet har därvid ringa eller inget intresse. Den betydelse en sats S1 har, avses ha, uppfattas ha eller tillskrivs ha klargörs genom en annan sats, S2. Som S-satser är S1 och S2 ofta uppenbart inte synonyma. Anledningen till att S1 och S2 eventuellt betraktas som synonyma vid ett givet tillfälle av någon måste vara att det är tänkbart, att S2 korrekt återger den betydelse som S1 avses, uppfattas eller tillskrivs ha. S1 och S2 är således som T-satser ad hoc-synonyma, därför att S2 måhända klargör S1:s betydelse, dvs. är en rimlig och eventuellt korrekt tolkning av S1. En uppfattning om tänkbar synonymitet i någon situation – eventuellt grundad på substitutions- och förekomstanalyser, vilka Næss förordar – kan visserligen vara till hjälp vid tolkning, men vad som är en rimlig eller korrekt tolkning kan inte vara beroende av ett föregående omdöme om synonymitet. Det är ju enligt Næss heller

¹⁰ Se Næss s. 69–70.

inte fråga om faktisk synonymitet utan om en kontextbunden subjektiv, kanske helt godtycklig, synonymitet.

Talet om synonymitet synes således vara överflödigt vad gäller tolkning av T-satser. Ett omdöme om kognitiv likvärdhet bygger på en tolkning av berörda satser, snarare än tvärtom, ty huruvida två satser uttrycker samma påstående är inte något som är avgjort därför att någon i en viss situation (oreflekterat) säger att de för honom uttrycker samma påstående. Det kan tilläggas att inte bara betydelse, utan också referens och illokutionär innebörd kan behöva klarläggas genom tolkning.

Lagtolkning uppfattas i stor utsträckning att bestå i att presentera preciseringar. Det synes då rent förvirrande att förutsätta synonymitet mellan preciserad och preciserande sats. Ingen domare har en tanke på att upprätta synonymitetsrelationer mellan lagens ord och de satser vari t.ex. en viss gärning beskrivs. Enligt Næss är S2 en precisering av S1, endast om S2 har färre rimliga tolkningar än S1 och dessutom alla rimliga tolkningar av S2 också är rimliga tolkningar av S1. Såsom Ofstad framhållit, är detta i praktiken helt omöjligt att avgöra.¹¹ Det går helt enkelt inte att bestämma om S2 är precisare än S1 eller om S1 och S2 är ojämförbara i fråga om precision.

Andra konsekvenser av Næss' system är att för det fall att en orimlig tolkning faktiskt är en korrekt tolkning, så kan en precisering inte föreligga, och att oklarheten rörande när två satser är kognitivt likvärda gör det tämligen slumpartat om vi har att göra med en precisering eller specificering. Och antag, att S2 innehåller en relativt bestämd term b och att S1 innehåller en relativt obestämd term a, samtidigt som b t.ex. har en teknisk betydelse som faller utanför a:s, men b:s betydelse i övrigt klart faller inom a:s betydelse. I detta fall skulle inte S2 kunna vara en precisering av S1, trots att S2 är betydligt mer bestämd än och en tolkning av S1.

Dessa invändningar må räcka för att det skall framstå som klart, att det åtminstone för juridiska syften är rimligt att avvisa Næss' system och i stället knyta an till allmänt språkbruk. Att 'precisera' är där liktydigt med 'att (noggrant) bestämma eller ange'. Även med Næss' begreppsapparat kan man i praktiken knappast göra annat än att ersätta obestämda ord och uttryck med mer bestämda eller att på annat sätt göra en sats mer bestämd. Hur detta kan gå till framgår av föregående kapitel. Att *precisera en sats* kan således bestå i

¹¹ Ofstad s. 30.

att ersätta generella termer med mindre generella (5.1)
 att ersätta obestämt singulära termer med bestämt singulära (5.1)
 att ersätta plurala termer med partikulära termer (5.1)
 att ersätta abstrakta termer med konkreta termer (5.2)
 att ersätta vaga termer med termer som innefattar en skarpare
 gränsdragning (5.3)
 att komplettera kriterierna för porösa termer (5.4)
 att redovisa tillräckliga kriterier för användningen av öppna termer (5.5)
 att ange en viss betydelse när en term är flertydig (5.6 och 5.7)
 att komplettera elliptiska termer (5.8)
 att komplettera elliptiska satser (5.8)
 att ange viss betydelse när en sats är flertydig på fonetisk grund (5.9)
 att ange viss betydelse (viss struktur) när en sats är flertydig på
 syntaktisk grund (5.9)

Frågan om synonymitet försvinner. Vi får också viss möjlighet att jämföra olika satser i fråga om precisionsgrad (olika grad av vaghet osv. i terminologin), fastän de är varken tolkningar eller preciseringar av varandra. Det är t.ex. fullt begripligt att säga att fysikens lagar är mer precisa än psykologins.

Vad därnäst gäller *specificering*, som enligt allmänt språkbruk är ungefär detsamma som att bestämma eller ange i detalj,¹² ger Næss' exempel vid handen att vad som avses är i första hand genus/species-relationer rörande föremål och egenskaper. Att specificera är då en variant av att precisera (i nyss nämnd betydelse) nämligen genom att ersätta generella termer med mindre generella, eller obestämt singulära termer med bestämt singulära, eller plurala termer med partikulära. Specificering har alltså ingen självständig roll vid sidan av precisering.

Ett sätt att precisera är att i en sats införa en *restriktiv relativbisats*. "Ormar bör undvikas" kan preciseras (specificeras) till "Ormar, som är giftiga, bör undvikas", vilket ju betyder detsamma som "Giftiga ormar bör undvikas", men inte detsamma som "Ormar är giftiga och ormar bör undvikas". Inför vi i stället en *appositiv relativbisats*¹³ blir resultatet i

¹² Man torde inte kunna kalla satser – i motsats till beskrivningar, berättelser, redogörelser, rapporter – för "detaljerade". Men en preciserad sats kan vara och en elaborerad sats är mer detaljrik än den ursprungliga var.

¹³ Vendler s. 48–49: "the insertion of an appositive clause merely joins two complete sentences, the insertion of a restrictive clause alters the very structure of the enclosing sentence by completing one of its noun phrases." Se vidare s. 46–53.

stället en *elaboration*: ”Huggormar bör undvikas” ersätts av ”Huggormar, som är giftiga, bör undvikas”, vilket betyder detsamma som ”Huggormar bör undvikas och huggormar är giftiga”.

Genom precisering av betydelsen – helt eller delvis, för varierande syften – kan man även uppnå att referens och illokutionär innebörd görs mer bestämd. Kvarstår oklarhet på dessa punkter kan satsen elaboreras; den nya sats som därigenom tillkommer kan sedan preciseras i vanlig ordning.

Att precisera ett ord eller ett uttryck blir enligt det sagda liktydigt med att ange ett ord eller ett uttryck som är på något sätt mer bestämt än det förra. En precisering kan därför sammanfalla med en definition (stipulativ eller lexikal).

Avvikelsen från Næss’ begreppsbildning hindrar oss inte att behålla begreppet intentionsdjup. Intentionsdjupet är nått, när icke avsedda eller annars obeaktade distinktioner dyker upp vid en tolkning.

Exakthet kan skiljas från precision, om man sätter det exakta i motsats till det överdrivna, underdrivna, icke rättvisande och därför i viss mån osanna. Exakthet kan då bara gälla T-satser, medan även S-satser kan jämföras i fråga om precision. Precision har ingenting direkt med sanning att göra; man löper för övrigt större risk att säga något osant ju precisare man uttrycker sig. Exakthet kan förutsätta låg precisionsgrad. Förenklade, schematiserade, ungefärliga påståenden behöver inte betraktas som otillbörligt inexakta, dvs. i viss mån osanna. ”Frankrike är sexkantigt” behöver således inte anses vara oförenligt med ”Frankrike har flera tusen sidor”. Kraven på exakthet varierar liksom kraven på precision med kontexten: jämför t.ex. en doktorsavhandling och en populärvetenskaplig framställning i samma ämne.¹⁴

6.3 PRECISERINGSBEHOV OCH PRECISERINGSMÖJLIGHETER

Språklig obestämdhet antas oreflekterat vara någonting negativt, icke önskvärt. Visserligen kan språkets obestämdhet innefatta en olycklig brist på precision, som föranleder missförstånd och oklarhet i tankeutbytet. Och visserligen är specialisering ibland nödvändig för att uppnå

¹⁴ Se t.ex. Austin (Sense) s.128–129, Furberg s.163–170, Waismann s.207–212, Quine (Word) s.127.

tillräcklig effektivitet, vilket framtvingar en teknisk terminologi.¹⁵ Men ett tekniskt språk fungerar inte i vardagslivet. Hög precisionsgrad kan förstöra kommunikationsmöjligheterna.¹⁶ Språket behöver vara flexibelt, eftersom det måste kunna tjäna en ofantlig mängd syften. De svårigheter som skulle orsakas av en rad tekniska språk som ersättning för ett allmänt och mer obestämt skulle avsevärt överväga de fördelar som den ökade precisionen skulle ge.¹⁷

Det är uppenbart att vi har behov, av språkligt ekonomiska skäl, av att använda termer som är mycket generella.¹⁸ Flertydighet kan medföra missförstånd, men sådana kan förebyggas genom lämpliga språkreformer. Flertydigheten gör språket mindre osmidigt och möjliggör anpassning av språkvanorna till nya situationer, utan att överväldigande krav ställs på språkanvändarnas minnen (ordförrådet hålls nere). Från litterära, diplomatiska och humoristiska synpunkter har flertydigheten viktiga funktioner. Till och med den annars bara besvärliga homonymin är till nytta för den som rimmar eller skämtar.¹⁹ Vaghet kan ibland upplevas som besvärande, men vi har utan tvekan ett behov av att kunna använda vaga termer. Vi kan behöva uppskjuta ett mer preciserat ställningstagande av diplomatiska eller andra skäl. Vår kunskap kan vara sådan att vi inte har belägg för sanningen av det som är precist uttryckt. Den som har skrivit en bok vet, att man inte sällan råkar ut för att man behöver ha förklarat X för att förklara Y, samtidigt som X inte kan förklaras närmare utan att Y är förklarat. Den enda lösningen är att först tala oprecist om X och sedan återvända till ämnet mer i detalj, när Y är förklarat.²⁰

Det är opraktiskt att operera med slutna begrepp, ty det är omöjligt att antecipera alla fall där det kan bli behövt att använda begreppet.²¹ Jurister har behov av att en lagtext har en viss språklig elasticitet, liksom poeter har behov av obestämda termer för sina syften. Lagen måste vara någorlunda anpassbar till oförutsedda situationer och förändrade värderingar.²² J. L. Austin säger:

¹⁵ Black s. 168, Regnéll s. 70, Ullman s. 116–117.

¹⁶ Næss s. 101–103, Næss (Semantik) s. 23–24.

¹⁷ Black s. 168.

¹⁸ Alston s. 86–87.

¹⁹ Black s. 170, Regnéll s. 74, Ullman s. 167–168, 180–181 och 188–192.

²⁰ Alston s. 85–86, Quine (Word) s. 127.

²¹ Waismann s. 182, 223.

²² Ullman s. 117–118, Regnéll s. 70.

it would be a mistake to assume that greater precision is always an improvement; for it is, in general, more difficult to be more precise; and the more precise a vocabulary is, the less easily adaptable it is to the demands of novel situations.²³ ... excessive nicety of distinction would be positively tiresome [i dagligt tal].²⁴

För många begrepp har vi på olika sätt avstått från att dra gränser. Det är möjligt att dra gränser i de flesta fall, men det är inte säkert vi vill, ty gränsdragandet är poänglöst om det inte har en funktion. Det avgörande är om ett begrepp är tillräckligt bestämt för de syften för vilka det är skapat eller används.²⁵

En terms obestämdhet är inte något absolut, utan står i relation till möjligheterna att närmare bestämma termens betydelse. Om det är en defekt, att en T-sats innehåller tämligen obestämda termer, så är S-ordens obestämdhet grunden till den bristande precision som kan tillskrivas T-satsen (påståendet, frågan, osv.). Precisionsgraden bör då höjas, och det sker genom att man ersätter obestämda termer och konstruktioner med mer bestämda. Har man bara en T-sats att utgå från blir uppgiften densamma som att analysera en S-sats och uppställa olika alternativa mer bestämda satser. Problemet blir sedan att välja vilket eller vilka alternativ som skall användas i stället för den ursprungliga satsen. Eftersom de nyinsatta orden inte har samma betydelse som de ursprungliga, är det klart att hur man än gör så förändrar man den faktiska betydelsen hos det sagda, när man ersätter en mindre precis med en mer precis sats. (Begreppsanalys går till stor del ut på att precisera begrepp och att bland möjliga preciseringar ange sådana som framstår som riktiga eller lämpliga.²⁶) Tar man vidare hänsyn till kontext och talarens speciella språkbruk kommer vissa alternativ att utan vidare förbigås, och av andra kommer en del att framstå som centrala. – Situationen är något annorlunda, om

²³ Austin (Sense) s. 130.

²⁴ Austin (Sense) s. 127, se även Robinson s. 7.

²⁵ Wittgenstein §§68–71, 76, 98–103, Passmore s. 94–95, Waismann s. 223, Lyons s. 411–412.

²⁶ Cohen (Jurisprudence) s. 216: "where several conflicting patterns of use are in vogue, as there often are when puzzlement arises, a request for definition is, if it cannot be satisfactorily answered by lexicographers' tabulations of all uses, a cry for help. It seeks the reasoned recommendation of one selected use-pattern. If a jurist avoids treating requests for the definition of legal terms ... as enquiries how these words should be used, he shows that for the moment he does not want to try and help those puzzled about the conflicting uses of such words in cases where the relevant law itself is, or has been, unclear."

uppgiften i stället är att utreda vad talaren har menat: det är inte säkert, att hon tänkt säga något så precist som det som framgår av en precisering, men å andra sidan kan hon med en relativt oprecis sats ha avsett att säga just det som en mer precis sats uttrycker.

Som nämnts ovan beror det på syftet med yttrandet av en sats, om dess precisionsgrad är tillfredsställande. Man kunde tänka sig att åtminstone i naturvetenskapliga sammanhang perfekt precision vore något att sträva efter. Men det finns ingen perfekt precision, dels därför att våra ord är få i jämförelse med mångfalden av företeelser och fenomen som skall klassificeras, beskrivas, osv. (detta är också en förklaring till att vi i så hög grad är semantiskt beroende av kontexten²⁷), dels därför att "there is no terminus to the business of making ever finer divisions and discriminations". En slutgiltig och komplett beskrivning av något som har empirisk anknytning är en omöjlighet.²⁸

Med stora förluster i språklig ekonomi och effektivitet och med en förkrympt ontologi kan vi måhända undanröja flertydighet, ellipser (men så besvärligt det skulle bli att säga något!), figurativ språkanvändning (men hur går det med själslivet?), öppen struktur, eventuellt också abstrakta termer (men hur svårt det skulle bli att säga det som vi uttrycker med "Hur blir vädret i morgon?"). Även om ett sådant företag är teoretiskt möjligt, vore det dock praktiskt omöjligt. Till detta kommer att porositet, vaghet och generalitet inte ens teoretiskt sett kan undanröjas. Den logiska atomismens program var absolut precision. Förutsättningen härför är den uppenbart oriktiga tanken att världen är sådan att varje företeelse är en avgränsad entitet, som kan ges ett egennamn. All primitiv (dvs. ostensiv) språkinläring leder naturligt och oundvikligt till terminologisk vaghet, vilken sedan flyttas över till andra termer.²⁹ Om vi begränsade oss till att tala i egennamn skulle vi aldrig kunna säga något *om* de åsyftade objekten. De flesta ord har en generisk karaktär; hade de inte det, så vore språket så torftigt att det inte ens skulle gå att säga att det finns ett språk (dvs. "Det finns ett språk" vore omöjligt att yttra).

Ordet 'precision' för tanken till kvantifiering och mätningar: "Pojken är precis 130,5 cm lång", "Det är precis 10,8 grader varmt". Tydligtvis kan man på ett precisare sätt ange temperatur med hjälp av en termo-

²⁷ Austin (Papers) s. 143, Furberg s. 32–33.

²⁸ Austin (Sense) s. 127–128, se även Waismann s. 223, Wittgenstein §88, Alston s. 90–91, Furberg s. 163, 168–170.

²⁹ Quine (Word) s. 85–90, 125–126.

meter än med hjälp av sin känsel. Men kvantifiering är ingen väg till perfekt precision, även om vi bortser från praktiska svårigheter och tekniska felkällor, som vi inte kan vara säkra på att ha undanröjt. Vi kan nämligen inte räkna med att finna skalor – även om man har gjort det i kvantmekaniken – som har fundamentala grundvärden. Använder vi skalor med ett ändligt antal värden (t.ex. en heltalskala) inom ett givet område, får vi visserligen värden som inte kan förbättras, men vagheten kvarstår, eftersom det kommer att finnas marginalfall. Använder vi skalor med ett oändligt antal värden (t.ex. en decimalskala) inom ett givet område, så finns ingen gräns för preciserandet. Samtidigt råder ingen tvekan om att den senare typen av skalor ger mer precisa resultat: en decimalskala är bättre än en heltalsskala för både vetenskapliga och tekniska ändamål.³⁰

Vidare kan kvantifiering inte påverka det faktum, att även om vi t.ex. bestämmer att en ”storstad” är en stad med mer än en miljon invånare, så slipper vi inte de vaga termerna ”stad” (vad är en stad och inte två? var går gränsen för en stad?) och ”invånare” (vilka kriterier är tillräckliga? hur gör man med gränsfallen?):

any application of the nonvague measurement terms is going to exhibit whatever vagueness attaches to the terms we use to talk about whatever is being measured.³¹

Detta bör särskilt beaktas i samhällsvetenskaperna, eftersom vad där mäts har en helt annan komplikationsgrad än det som mäts i naturvetenskaperna. Skenbart precisa siffror är inte precisare än identifikationen av de företeelser som mäts.³² (Tänk t.ex. på relationen mellan resultatet av en intelligenstest och en persons intelligens.)

6.4 PRECISERING OCH RÄTTSTILLÄMPNING

När en domare har att avgöra t.ex. huruvida ett brott har begåtts, är hennes uppgift att undersöka om en konkret gärning kan föras in, subsumeras, under lagens ord. Å ena sidan har hon lagtexten, å andra sidan en sann beskrivning av en konkret gärning. En beskrivning av ett stycke verklighet är alltid resultatet av ett urval av från någon synpunkt relevanta karakteristika hos företeelsen i fråga. Eftersom det här rör sig om

³⁰ Se Swinburne s. 286–288, 293–295.

³¹ Alston s. 93, se närmare s. 91–93.

³² Se t.ex. Söderfeldt s. 10, 67–74.

en mänsklig gärning, som beskrivs med tanke på eventuell brottslighet, framhävs naturligtvis sådana karakteristika som kan vara relevanta med tanke på innehållet i (vissa) gällande rättsregler. Hela tolkningsproceduren kan betecknas som en sorts "Annäherung" av lagens ord till beskrivningen av gärningen. Denna procedur kännetecknas, med Engischs ord, av

eine ständige Wechselwirkung, ein Hin- und Herwandern des Blickes zwischen Obersatz und Lebenssachverhalt, nicht dagegen um einen fehlerhaften Zirkel.³³

Om denna s.k. *hermeneutiska cirkel*, säger Hassemer träffande:

Strafrechtliche Auslegung vollzieht sich also, will man ein Bild heranziehen, nicht wie ein Kreis, sondern eher wie eine *Spirale*. Damit soll gesagt sein: Beide Faktoren des Auslegungsprozesses, Tatbestand und Sachverhalt, bestimmen sich gegenseitig nicht einmal und auf derselben hermeneutischen Ebene, sondern mehrmals und jeweils auf anderen, "höheren" hermeneutischen Ebenen.³⁴

Formallogiskt kan förfarandet representeras i en större eller mindre serie av syllogismer, men genom deduktiv logik kan inga juridiska problem lösas – med den kan man endast ge uttryck för resultaten av tolkningsaktiviteten.

Med 'tolkning' avses främst tolkning av språklig text, i juridiken i första hand lagtext och rättsfalltext.³⁵ För straffrättens del är brottsdefinitionerna utgångspunkten. Mot dessa ställs gärningsindivider, i tid och rum placerade gärningar utförda av bestämda personer. En bedömning att gärningen faller under lagens ord bygger dels på *subsumtion* (dvs. ett inplacerande av gärningsindividen i den klass av gärningar som brottsdefinitionen hänför sig till), dels på s.k. *subordination*. Den senare består

³³ Engisch (Logische) s. 15.

³⁴ Hassemer s. 107–108. – En annan sorts hermeneutisk cirkel eller spiral avser samspillet mellan del och helhet hos en framställning eller annat språkligt komplex; se t.ex. Popper (Objective) s. 187, Näss s. 117: "from interpretation of isolated expressions one proceeds to more and more comprehensive wholes, then back again to each isolated expression. From isolated expressions the interpreter again attempts to survey wholes."

³⁵ Om termen 'tolkning', se t.ex. Holmbäck s. 104–112. Han finner att termen i juridiken används i åtminstone tre betydelser: (1) tolkning i inskränkt mening, (2) tolkning i vidsträckt mening (inkluderar utfyllnad), och (3) utredande tolkning. Med (3) avses den tolkande aktiviteten. Mellan (3) å ena sidan och (1) och (2) å andra råder alltså process/produkt-tvetydighet. S.k. utfyllnad som innefattas under (2) är enligt den i avsnitt 6.2 ovan använda terminologin elaboration och inte tolkning.

i att lagens ord preciseras med den givna gärningen för ögonen. ”Den som berövar annan livet” kan t.ex. preciseras till ”Den som med en yxa tillfogar en annan person en kroppsskada som senare orsakar att denne avlider”.³⁶ Som nämnts beskrivs gärningsindividen med tanke på att vissa lagregler kan vara tillämpliga, men beskrivningen måste i förstone innehålla en eller flera bestämt singulära termer, t.ex. namnen på dem som tillfogar och tillfogas skadan. Sista steget vid subsumtionen blir att föra in den bestämt singulära term varmed gärningsmannen utpekas under subjekttermen i lagtexten, vilken vanligen är en helt obestämd obestämt singulär term (”de” eller ”någon”), men ibland är mer bestämd (t.ex. ”gäldenär” eller ”ämbetsman”).

Som Engisch säger, kan subsumtion karakteriseras som fastställandet av undersatsen i en rättslig syllogism, medan tolkningen består i fastställandet av översatsen.³⁷ Det är tydligt att – bortsett från kontrasten mellan den bestämt singulära term, som utpekar gärningsmannen, och lagens subjektterm – det inte finns någon viss punkt, där subsumtionsfrågor övergår i subordinationsfrågor. Skillnaden mellan dessa beror på utgångspunkten: gärningsindividen respektive lagtexten. Och eftersom ingen komplett beskrivning i entydiga, fundamentala termer är möjlig, kan ingen bestämd gräns dras mellan frågor rörande fastställande av fakta och subsumtionsfrågor. Redan från början måste man ju välja i vilka termer gärningen skall beskrivas.³⁸

Lagtolkning med sikte på att lösa ett givet fall sker således genom att man (eventuellt stegvis) preciserar lagtexten så att man med tanke på fallet i fråga avgränsar en klass av fall, som är mycket snävare än den i lagtexten angivna klassen och som är beskriven i termer som sammanfaller med dem som man befunnit kunna användas för en sann beskrivning av gärningsindividen. Även om det sällan sker i domar, kan varje lagtolkningsoperation, som sker för att lösa ett konkret fall, representeras på detta sätt: alltså genom en successiv insnävning av klassen av gärningar som faller inom lagtextens tillämpningsområde.

³⁶ Om möjligheterna att ersätta en handlingsterm med en annan handlingsterm jämte en resultatterm, se Jareborg s. 91–95 och Jareborg (Effektdelikt) s. 180–181.

³⁷ Engisch s. 50, 63. – Om termerna ”obestämt singulär term”, ”bestämt singulär term” osv., se ovan avsnitt 5.1.

³⁸ Rörande subsumtion, se närmare t.ex. Engisch (Logische) s. 18–37, 82–119, Engisch s. 43–62, Larenz s. 228–253.

Den viktigaste frågan är givetvis hur man motiverar hur en sats skall eller får subordineras lagens ord. Detta är emellertid inget mindre än frågan om hur korrekt juridisk argumentation är beskaffad, ett ämne som det är uteslutet att gå in på här. Så mycket bör dock sägas, att de klassiska teorierna om s.k. objektiv och subjektiv lagtolkning är helt otillräckliga. Rättsreglerna är återgivna i T-satser. Dessa har en gång för alla fått en viss betydelse, som är mer eller mindre bestämd och som beror på kontext och rådande språkbruk vid tiden för satsens formulering, inberäknat speciellt juridiskt språkbruk.³⁹ Det är uppenbart att denna betydelse inte kan tillmätas avgörande vikt, t.ex. när lagen skall användas långt senare under andra samhällsförhållanden och i annan juridisk kontext (bl.a. regelsystemet i övrigt har ändrats). Att betrakta lagens satser som S-satser är man inte hjälpt av: i bästa fall skulle värderingar om vad som bör bestraffas ersättas av slumpartade variationer i allmänt språkbruk som den viktigaste faktorn för kriminalpolitiska förändringar utan lagändring. Vad gäller den subjektiva teorin så finns ingen identifierbar individ vars avsikter man skall beakta, utan i stället en lång rad personer som på varierande sätt haft del i lagens (T-satsernas) tillkomst.⁴⁰ Med andra ord och sammanfattningsvis: lagtextens faktiska betydelse kan endast vara en utgångspunkt för juridisk argumentation, och det går inte att på ett entydigt sätt åberopa lagstiftarens avsedda mening. Tolkningssläran måste därför bli ganska komplicerad. Inom denna måste utarbetas regler om relevansen av uttalanden i olika slags lagförarbeten, och där måste öppet redovisas den roll pragmatiska (inklusive teleologiska) överväganden spelar och måste spela i all rättstillämpning. Ingen lagstiftning är immun mot gränsdragningsproblem, varför domarens verksamhet till viss del oundvikligt blir av samma art som lagstiftarens. Vad gäller straffrätten har en domare sålunda ibland att ta ställning till vad som är straffvärt, vad som bör anses vara kriminaliserat.

Under de senaste årtiondena har man i tilltagande utsträckning karakteriserat juridisk argumentation som *topisk*, vilket innefattar ett erkännande av att det inte alltid finns *en* lösning som är riktig. Juridiska slutledningar är inte vare sig rent deduktivt eller rent induktivt underbyggda, utan baserar sig på ett "problemtänkande", där olika typer av argument har olika relevans. Att klarlägga vilka typer av argument som är och bör

³⁹ Se ovan avsnitt 2.7.

⁴⁰ Se även invändningen hos Ekelöf (Teleological) s. 94–95: "It may thus be necessary to amend a statute although there is no defect in it but only in the preparatory work."

vara relevanta – däribland sådana som rör faktisk betydelse och av olika personer avsedd betydelse hos rättssatser – och deras inbördes rang utgör tolkningslärans viktigaste uppgift.

Det är tydligt, att man vid bedömning av t.ex. straffvärdhet inom ramen för vaga och öppna begrepp ofta gör en jämförelse med typfall. På ett sätt resonerar man alltså analogivis utifrån klara fall, fastän man håller sig inom ramen för lagens ord ("innertatbeständlicher Analogieschluss"). Detta är inte detsamma som analogisk rättstillämpning: där är det förutsett att fallet inte omfattas av lagens ord (det motsatta gäller vid juridiska reduktionsslut). I det praktiska rättslivet sker tillordningen av ett givet fall till ett vagt eller öppet begrepp tämligen oflekterat och mera sällan utifrån ett "konnotativt" tänkande (jämfört med ett "denotativt" tänkande), dvs. man formulerar inga kännetecken med hjälp av vilka en jämförelse med typfallen kan göras.⁴¹ Tillordningen måste emellertid kunna motiveras (och här är *värderingar* av olika slag inte sällan oundvikliga). (Den som gör något utifrån vissa skäl behöver dock inte tänka på skälen.)⁴²

Alf Ross skiljer mellan "referenstolkning" och "betydelseltolkning".⁴³ Med den förra termen avser han just tolkning som sker med sikte på att avgöra ett konkret fall, alltså *subordinerande tolkning*. Men i rättsdogmatisk verksamhet utgår man från många fall, och delvis är fallen endast tänkta. Uppgiften är att om möjligt täcka lagtextens hela betydelseinnehåll och betydelseomfång. Man rör sig med klasser, inte individer, man subsumerar inte, utan subordinerar enbart och gör det genom att utpeka rader av klasser som faller under lagens ord. Men både vid sådan *analyserande tolkning* och vid subordinerande tolkning bestäms lagtextens betydelse (tillskrivna betydelse) genom preciseringar.⁴⁴

⁴¹ Ett förhållande som förklarar den moderna tyska rättsteorins betoning av typtänkande (se ovan avsnitt 4.7) och resonemang utifrån "Natur der Sache" (se t.ex. Henkel s. 288–298, Larenz s. 140–141, 388–394, Hassemer s. 113, Kaufmann s. 35–42).

⁴² Se t.ex. Jareborg s. 180–181, 189–191, Hassemer s. 131–132 och även Larenz s. 424–425.

⁴³ Ross s. 139, se även Brusiin s. 68, Sax s. 47–51, Eckhoff s. 117–119 (subsumtion respektive generell tolkning).

⁴⁴ Termen "betydelseltolkning" är därför mindre lämplig, liksom för övrigt också termen "referenstolkning", om man som jag har gjort skiljer mellan betydelse, referens och innebörd (se ovan kapitel 2).